T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GAZETECİLİK ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

Özgür YILMAZ

2502200806

DİJİTAL KAPİTALİZMDE EŞİTSİZLİĞİN DİJİTAL EMEK BAĞLAMINDA YENİDEN ÜRETİMİ: AFRİKA KITASI ÖRNEĞİ

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Meltem BOSTANCI

İSTANBUL – 2024

ÖZ

DİJİTAL KAPİTALİZMDE EŞİTSİZLİĞİN DİJİTAL EMEK BAĞLAMINDA YENİDEN ÜRETİMİ: AFRİKA KITASI ÖRNEĞİ[1]

ÖZGÜR YILMAZ

Çalışma çağdaş kapitalizmde yaşanan eşitsizlik olgusunu incelemektedir. Çağdaş kapitalizmdeki dijitalleşme süreçlerinin yeni bir vurguyu gerekli kıldığı düşünülmekte ve bu bağlamda dijital kapitalizm kavramı önerilmektedir. Çalışma, son dönemde sosyal bilimler literatüründe yoğun olarak tartışılan dijital emek kavramını dijital kapitalizm bağlamında tartışmaktadır. Dijital emek kavramı genellikle sosyal medya odaklı olarak ele alınmaktadır. Bu çalışmada ise dijital emek Marksist sermaye döngüsü çerçevesinde değerlendirilmektedir. Maden çıkarımı, donanım montajı, yazılım emeği, sosyal medya üretketimi ve e-atık geri dönüşümü şeklinde bir sermaye döngüsüne sahip olan dijital emek Avrupa ve ABD odaklı incelenmiştir. Bu çalışmada Sahra-altı Afrika bölgesi örneklem olarak seçilerek dijital emeğin madun bir coğrafyada nasıl tezahür ettiği ve bölgede ne gibi eşitsizlikler yarattığı sorularına yanıt aranmaktadır. Bu sorulara yanıt olarak gelişmiş Batı'nın hakimiyetinin dijital kolonyalizm olarak yeniden üretildiği şeklinde bir önermede bulunulmaktadır. Çalışmada üç farklı yöntem kullanılmaktadır. Öncelikle dijital iş platformlarının kullanıcı sözleşmeleri doküman analizine tabi tutulmaktadır. Bunun ardından bir pilot çalışma niteliğinde Afrikalı freelance işçilerin deneyimleri netnografik analiz yöntemiyle incelenmektedir. Son olarak ise Angola, Nijerya ve Güney Afrika'dan 10'ar kişi olacak şekilde toplamda 30 freelance metin yazarı ile görüşülmüştür. Çalışma beş bölüme ayrılmaktadır. İlk bölümde dijital kapitalizm ve dijital emek olguları tartışılmakta ve bu kavramlara nasıl yaklaşılacağına ilişkin bir pozisyon belirlenmiştir. Bu noktada "iletişimin ekonomi politiğinin Marksist eleştirisi" yaklaşımı kullanılmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümü ise Sahra-altı bölgesini incelemenin kavramsal altyapısını hazırlamakta, dijitalleşme literatürü ile postkolonyalizm tartışmaları "Sınıf Çalışmaları" bağlamında sentezlenmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümü dijital emeğin bölgede nasıl gerçekleştiği ve yönteme ilişkin bilgiler verilmektedir. Çalışmanın dördüncü bölümü Afrikalı freelance metin

[1] Bu tez YÖK 100/2000 Afrika Çalışmaları Bursu kapsamında hazırlanmıştır.

yazarlarının çalışma sürecinde yaşadıkları deneyimleri içeren görüşmelerin incelenmesine ayrılmaktadır. Çalışmanın beşinci bölümünde ise freelance çalışma ve sınıf oluşumu tartışmaları ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Kapitalizm, Dijital Emek, Sahra-altı Afrika, Eşitsizlik, Angola, Nijerya, Güney Afrika

ABSTRACT

THE REPRODUCTION OF INEQUALITY IN DIGITAL CAPITALISM IN THE CONTEXT OF DIGITAL LABOUR: THE CASE OF THE AFRICA[2]

ÖZGÜR YILMAZ

The study is based on the phenomenon of inequality in contemporary capitalism. It is thought that the digitalization processes in contemporary capitalism require a new emphasis, and in this context, the concept of digital capitalism is suggested. The study examines the concept of digital labour, which has recently been discussed extensively in the social sciences literature, in the context of digital capitalism. The concept of digital labour is often discussed with a focus on social media. In this study, digital labour is evaluated based on the Marxist capital cycle process. Although digital labour, which has a capital cycle such as mineral extraction, hardware assembly, software labour, social media production and e-waste recycling, takes place all over the world, it has generally been studied with a focus on Europe and the USA. In this study, the sub-Saharan Africa region is selected as a sample and answers are sought to the questions of how digital labour manifests in a subaltern geography and what inequalities arise. In response to these questions, a suggestion is made that the dominance of the advanced West is reproduced as digital colonialism. Three different methods are used in the study. First of all, user contracts of digital work platforms are subject to document analysis. After that, the experiences of African freelance workers as a pilot study are examined by netnographic analysis method. Finally, a total of 30 freelance copywriters – 10 from each country – were interviewed from Angola, Nigeria, and South Africa. The work is divided into five parts. In the first part, the concepts of digital capitalism and digital labour are discussed, and a position is determined on how to approach these concepts. At this point, the approach of "Marxist criticism of the political economy of communication" is used. The second part of the study prepares the conceptual infrastructure of examining the sub-Saharan region, and the digitalization literature and postcolonialism discussions are synthesized in the context of working-class studies. The third part of the study provides

[2] This thesis was prepared within the scope of YÖK 100/2000 African Studies Scholarship.

information about how digital labor takes place in the region and the method. The fourth part of the study is devoted to examining the interviews involving African freelance copywriters' experiences during the working process. In the fifth part of the study, discussions on freelancing and class formation are discussed.

Keywords: Digital Capitalism, Digital Labour, Sub-Saharan Africa, Inequality, Angola, Nigeria, South Africa

ÖNSÖZ

2018 yılında lisans sürecim sona erdiğinde bir karar vermem gerekiyordu. Ya doğrudan iş hayatına atılacaktım ya da akademide kalma idealimi gerçekleştirmek için çalışacaktım. Ancak üniversite tercih dönemimden itibaren her zaman okumaktan keyif aldığım konuları akademik bir zeminle buluşturmak istemiştim. Aslında "geleceği garanti altına alan" birçok bölümü kazanıyor olsam da ideallerimin peşinden gitmeyi tercih ettim: İstanbul Üniversitesi İspanyol Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne girişim böyle başladı. Bu dönemde madun bölgelere, özellikle dilsel yakınlıktan ötürü Latin Amerika'ya özel bir ilgim gelişti.

Latin Amerika'daki toplumsal hareketler ve "motosiklet günlükleri" yüksek lisans dönemimde Türkiye'de iki tane bulunan Latin Amerika Çalışmaları bölümüne yönelmeme yol açtı. Ankara Üniversitesi Latin Amerika Çalışmaları'nda yüksek lisansımı yaparken bir internet gazetesinde editör olarak çalışıyor ve medya ve popülizm üzerine bir tez yazıyordum. O dönem Ankara Üniversitesi İLEF'te doçent olan Cenk Saraçoğlu hocam danışmanlığımı yapıyordu. Yüksek lisans jürimde de bir başka iletişim bilimci olan Oğuzhan Taş hocam bulunuyordu. Bu dönemde kararımı vermiştim: Doktoramı iletişim bilimleri alanında yapacaktım. 2020 yılının Kasım ayında yeniden yuvaya, İstanbul Üniversitesi'ne döndüm. Bu sefer Gazetecilik bölümündeydim. 2020, akademik kariyerim için en verimli geçen dönem oldu. Dijital emek kavramıyla da iletişimin ekonomi politiğiyle de iletişimin ekonomi politiği dersini veren hocam Prof. Dr. Meltem Bostancı ile de bu dönemde tanıştım. Kendisinin disiplini, akademik alanda öğrencilerine tanıdığı özgürlükler ve beni danışanı olarak kabul etmesiyle bugünkü sürece geldik.

Teşekkür etmek istediğim ve onlar olmasa bu tezin var olmayacağının bilinmesini istediğim kişiler var. Bu kişilerden ilki tez danışmanım Prof. Dr. Meltem Bostancı hocam. Kendisiyle pandemi sürecinin zorlu koşullarında, çevrimiçi bir ortamda tanışmıştık. Yüz yüze görüşme fırsatımız ancak pandemi sona erdiğinde mümkün olmuştu. Hocama ders aşamamda, yeterlilik sürecimde, tez konumun belirlenmesinde ve yazım aşamamda bana tanıdığı özgürlük için teşekkür ediyorum. Hocamın desteğini her zaman arkamda hissettim. Aileme teşekkür etmek istiyorum. Onlar olmasa kuşkusuz bugün olduğum yerde olmazdım. Maddi ve manevi anlamda

destekleri beni bugünkü halime getirdi. Canım ablam, öğretmenim, yol gösterenim, en büyük destekçim Öznur Yılmaz Altun'a; her daim beni güçlü kılan güzel annem Meral Yılmaz ve hayatı duygularımızla yaşamamıza imkan sağlayan babam Hayrettin Yılmaz'a benim ailem oldukları için çok teşekkür ediyorum. Onların bana olan güveni, koşulsuz destekleri ve her zaman yanımda hissettiğim sevgileri zor olanı kolay kıldı. Zeynep'e her zaman yanımda olduğu, her türlü sorunumda yanımda olduğu ve sevgisiyle dünyayı yaşanabilir hale getirdiği için teşekkür ediyorum. Onun bana destekleri olmasa tezim bu kadar kolay bitmezdi. Ve son olarak çocuklarım, kedilerime, Gri'me, Tekirime ve Gazozuma var oldukları için teşekkür ediyorum.

ÖZGÜR YILMAZ

İSTANBUL, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **ii**
ABSTRACT ..... **iv**
ÖNSÖZ ..... **vi**
ŞEKİLLER LİSTESİ ..... **xi**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **xii**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **xiii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
DİJİTAL KAPİTALİZM VE DİJİTAL EMEK KAVRAMLARININ DOĞUŞU
1.1. Marksizm'de İletişimin Yeri ve Dijital Emeğin Marksist Kökleri **20**
1.2. Dijital Kapitalizmde İletişimin Önemi **26**
1.3. Yaklaşım: Belirlenimcilik mi yahut Yeni Bir Seçenek mi? **39**
1.3.1. Teknolojik İyimserlik **40**
1.3.2. Teknolojik Kötümserlik **42**
1.3.3. İletişimin Ekonomi Politiği ve İletişimin Ekonomi Politiğinin Marksist Eleştirisi 45
1.4. Fordizm'den Postfordizme Geçiş: BİT'lerin Gelişimi **48**
1.5. Uluslararası Dijital İş Bölümü (UDİB) **59**
1.6. Çalışma Koşulları **61**
1.6.1. Emeğin Ev Kadınılaşması **62**
1.6.2. Emeğin Bireyselleşmesi **63**
1.6.3. Dijital Taylorizm **65**
1.6.4. Prekarya Tartışmaları **67**

İKİNCİ BÖLÜM
DİJİTAL KAPİTALİZM VE DİJİTAL EMEĞE MADUN BİR BAKIŞ
1.1. Avrupamerkezcilik ve Eleştirisi **72**
1.2. Bağımlılık Teorisi ve Dünya Sistemi Teorisi Çerçevesinde Eşitsizlik **76**

1.2.1. İletişim ve Bağımlılık 81
1.3. Maduniyet Çalışmaları 85
1.4. Postkolonyalizm ve Sınıf Çalışmaları 90
1.5. Eşitsiz Erişim ve Dijital Bölünme 101
1.6. Dijital Kapitalizmde Madun Coğrafyalar 107

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DİJİTAL EMEK VE SAHRA-ALTI AFRİKA

2.1. Angola 121
2.2. Nijerya 122
2.3. Güney Afrika 124
2.4. Yöntem 127
2.5. Araştırma Modeli 128
2.6. Evren ve Örneklem 129
2.7. Veri Toplama Teknikleri 131

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
EŞİTSİZLİK YENİDEN ÜRETİLİRKEN: DİJİTAL EMEK VE AFRİKA KITASI ÖRNEĞİ

3.1. Doküman Analizi: Kullanıcı Sözleşmeleri 134
3.2. Netnografi: Afrikalı Freelance Çalışanların Sosyal Platformlardaki Deneyim Paylaşımları 149
3.3. Görüşme Bulguları: Sahra-altı Afrika'da Dijital Kapitalizm ve Dijital Emeğin Görünümleri 159
3.3.1. Erişim ve Platform Kullanımı 161
3.3.2. Çalışma Motivasyonları 164
3.3.3. Çalışma Sürecinde Yaşanan Problemler 166
3.3.4. Çalışma Zamanı ve Mekânı 172
3.3.5. İş Süreci ve Memnuniyet İlişkisi 173
3.4. Dönüşen Ekonomide Freelance Çalışanların Deneyimleri 176

BEŞİNCİ BÖLÜM
FREELANCE İŞ VE SINIFLAR

5.1. Sınıf Aidiyeti 183

5.2. Sermaye Birikim Süreçleri.....186
5.3. Sınıf İlişkileri.....190
5.4. Tahakküm İlişkileri.....192
5.5. İdeoloji.....194
5.6. Dijital Emekçiler ve Dönüşen Sınıf Mücadeleleri.....197

SONUÇ.....203
KAYNAKÇA.....212
EKLER.....271
ÖZGEÇMİŞ.....275

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Dijital Emeğin Uluslararası İş Bölümü (Fuchs, 2016b). 18
Şekil 2: Dijital Emeğin İcra Edildiği Platformlar (Boyacı, 2020: 13). 131

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Dijital Emek Çalışmaları Tarihi (Dorschel, 2022). 19
Tablo 2: Üretken Güçlerin Örgütlenmesinin Üç Biçimi (Fuchs, 2014b: 8). 36
Tablo 3: Çevre ve Merkez Arasındaki Eşitsizlikler (Fuchs, 2021b: 211 ve 388'den uyarlanmıştır). 82
Tablo 4: Dijital Bölünmeyi Biçimlendiren Kategorik Ayrımlar (van Dijk, 2013: 33). 104

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD : Amerika Birleşik Devletleri
AIDS : *Acquired Immune Deficiency Syndrome* (Edinsel Bağışıklık Yetmezliği Sendromu)
AR-GE : Araştırma Geliştirme
BİT : Bilgi ve İletişim Teknolojileri
BKZ : Bakınız
BM : Birleşmiş Milletler
BRICS : Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika, İran, Mısır, Etiyopya, Birleşik Arap Emirlikleri
ÇEV : Çeviri
ÇUŞ : Çok Uluslu Şirketler
DST : Dünya Sistemi Teorisi
EBÇ : Eleştirel Bölge Çalışmaları
ECLA : *The Economic Commission for Latin America* (Latin Amerika Ülkeleri Ekonomik Komisyonu)
ED : Editör
E-ATIK : Elektronik Atık
G-77 : Gelişmekte olan 77 ülke
GSYH : Gayrisafi Yurt İçi Hasıla
HIV : *Human Immunodeficiency Virus* (İnsan Bağışıklık Yetmezliği Virüsü)
IMF : *International Monetary Fund* (Uluslararası Para Fonu)
IP : *Internet Protocol* (İnternet Protokolü)
MPLA : *Movimento Popular de Libertação de Angola* (Angola'nın Bağımsızlığı için Halk Hareketi)
OECD : *Organisation for Economic Co-operation and Development* (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü)
PBTÇ : Postkolonyal Bilim ve Teknoloji Çalışmaları
PPH : People Per Hour
SEO : *Search Engine Optimization* (Arama Motoru Optimizasyonu)
SPS : Sosyal Paylaşım Sitesi
STK : Sivil Toplum Kuruluşu
(t.y.) : Tarih Yok
UDİB : Uluslararası Dijital İş Bölümü
UNESCO : *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization* (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü)
UNITA : *União Nacional para a Independência Total de Angola* (Angola'nın Tam Bağımsızlığı için Ulusal Birlik)
VB : Ve Bunlar Gibi
VD : Ve Diğerleri
VPN : *Virtual Private Network* (Sanal Özel Ağ)
WAP : *Wireless Application Protocol* (Kablosuz Uygulama Ağı)
WEB : *World Wide Web* (Dünya Çapında Ağ)
YY : Yüzyıl

GİRİŞ

Bu çalışmada kapitalizmin 1970'li yıllarda girdiği yeniden yapılanma sürecinin ardından bilgi ve iletişim teknolojilerinde (BİT) yaşanan gelişme ile gündeme gelen dijital kapitalizm kavramı, dijital emek kavramı çerçevesinde incelenecektir. Dijital kapitalizm ve dijital emek kavramlarının yarattığı eşitsizlikler özellikle iletişim sektöründe gerçekleşmektedir. Azgelişmiş çevre ülkelerin, gelişmiş merkez ülkelere süregelen bağımlılığı iletişim alanında da tezahür etmektedir. Özellikle Afrika kıtası bu eşitsizliğin yaşandığı bölgelerin başında gelmektedir. Çalışmada, dijital kapitalizmin Afrika kıtasında yarattığı eşitsizlikler dijital emek bağlamında incelenecektir.

Bu inceleme bağlamında emek süreçlerinde ve emek rejiminde yaşanan değişim ve dönüşümler, çağdaş kapitalizmi tanımlamada yaşanan zorluklar, sömürünün dijital alana kayması sonucu gündeme gelen dijital kolonyalizm kavramından, bunun yanı sıra Bağımlılık Teorisi, postkolonyalizm ve Maduniyet Çalışmaları'nın eşitsizlik olgusuna getirdiği açılımlardan yararlanılarak ele alınmaktadır. Çalışmada dijital emeğin yarattığı eşitsizlikler metin yazarlığı mesleğinde aranacaktır. Teknolojideki güncel gelişmelerin Afrikalı işçilerin maddi kazanımlarını tasfiye ettiği ön kabulünden hareket edilmektedir. Aynı zamanda teknolojideki gelişmelerin işçiler arasındaki "işçi aristokrasisi" olarak adlandırılan hiyerarşik ayrımı derinleştirip derinleştirmediği sorgulanmaktadır. Sonuç olarak dijitalleşmenin emek gücünün sınıf mücadelelerine verdiği tepki incelenecek ve dijital sınıf mücadelelerinin nasıl gerçekleştiği araştırılmaktadır.

Çalışmada yararlanılan kavramsal çerçeveyi ele alan literatür taraması öncelikle dijital kapitalizm ve dijital emeği tanımlamakla başlamaktadır. Çünkü dijital kapitalizmde iletişim ve iletişim teknolojileri oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Daha sonrasında dijital emek kavramının Marksizm'deki kökenleri ve Marksist teoride iletişimin kapladığı yere odaklanılmaktadır. Çalışmada alınacak pozisyonu belirlemek açısından teknolojik iyimserlik ve teknolojik kötümserlik kavramları üzerinde durulmakta, ardından bu pozisyonlara karşı önerilen yaklaşım tartışılmaktadır. Dijital kapitalizmin ortaya çıkışında kapitalizmin içine girdiği değişim ve dönüşüm

süreçlerini anlamak önemlidir. Bu değişim ve dönüşüm süreçlerinin varlığı Fordizm'den postfordizme geçiş olarak bilinen süreçte görülmektedir.

Dijital kapitalizmin yol açtığı önemli bir dönüşüm de uluslararası iş bölümünde meydana gelmektedir. Dolayısıyla dijital kapitalizmi anlama noktasında tespit edilen dönüşümlerden biri olarak uluslararası iş bölümü incelenmekte ve bunun ardından örneklem olarak seçilen bölgenin tarihsel gelişimine göz atılmaktadır. Afrika bölgesinin örneklem olarak seçildiği bu çalışma, sosyal bilimlerdeki Avrupamerkezciliğin bir eleştirisini temel almaktadır. Bunun ardından küresel eşitsizlik ve sömürüyü inceleyen Bağımlılık Teorisi ve Dünya Sistemi Teorisi (DST) ele alınmaktadır. Çalışmanın bölgesel analize evrildiği nokta ise burada başlamaktadır: Sömürülen bir bölge olan Sahra-altı Afrika'nın anlaşılmasında "sömürülenlerin tarihini" incelemeyi amaç edinen Maduniyet Çalışmaları'nın ve resmi sömürge düzeninin sona erişinin ardından gerçekleşen sömürüyü anlamayı amaç edinen postkolonyal mantığın dijital kapitalizmin madun coğrafyalardaki görünümünü tespit etmeyi kolaylaştıracağı düşünülmektedir. Postkolonyal mantık, genellikle Sınıf Çalışmaları'ndan uzak bir gelişim seyri izlemiştir. Çalışmanın amaçlarından biri de postkolonyalizmin Sınıf Çalışmaları ile ilişkilenmesini sağlamaktır. Böylelikle küresel düzlemde cereyan eden dijital eşitsizlik ve dijital bölünmenin daha anlaşılabilir kılınacağı düşünülmektedir. Bunun yanında postkolonyal bir bölgede yaşanan sömürü süreçlerinin incelenmesinin de dijital eşitsizlik ve dijital bölünmenin anlaşılır kılınmasında önemli olacağı düşünülmektedir.

Problem

Bu çalışmada dijital kapitalizm olarak adlandırılan kapitalizmin yeni döneminde tezahür eden eşitsizlik olgusunun dijital emek bağlamında yeniden üretimi ele alınmaktadır. Dijital kapitalizm kavramı basit bir kavramsallaştırmadan ziyade bir yönelimi ifade etmektedir. Dijital kapitalizm kavramının tercih edilmesi ile enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişmenin kapitalist üretim biçimini aştığını/aşacağını ileri süren postkapitalist yönelimlerden uzak durulmaktadır. Dijital kapitalizm kavramı, 1970'li yıllardan itibaren kapitalizmde artışa geçen dijitalleşme olgusunun günümüz kapitalizminde temel belirleyen olduğunu ifade etse de

kapitalizmin diğer biçimlerinin (tarımsal, endüstriyel ve finansal) ortadan kalktığını ifade etmemektedir. Bu bağlamda dijital kapitalizm günümüz üretim tarzları içerisinde hegemonik bir pozisyonda durmaktadır.

Dijital kapitalizm kavramının önemli hale gelmesindeki bir diğer gerekçe kapitalist sistemin yarattığı güncel küresel eşitsizlikleri vurgulamasıdır. Bu noktada dijital kapitalizm kavramının vurguladığı üzere dijitalleşme ve teknoloji eşitsizliklerin giderilmesi amacıyla kullanılmamıştır. Aksine bu teknolojik gelişim vasıtasıyla eşitsizlikler daha da artmıştır. Bağımlılık Teorisi ve Dünya Sistemi Teorisi ile birlikte düşünüldüğünde bu eşitsizliklerin Küresel Güney ve Küresel Kuzey arasında bir dijital bölünme yarattığı ileri sürülebilir. Ancak bu eşitsizlik yalnızca ekonomik alanda gerçekleşmemektedir. Toplumsal, kültürel ve dijital alanlarda yeniden üretilen bu eşitsizlikleri kavrama noktasında postkolonyal mantığın elverişli olacağı düşünülmektedir.

Dijital kapitalizmin yarattığı eşitsizlik ve sömürünün vuku bulduğu alanlardan belki de en önemlisi emek sürecidir. Çalışma, dijital sermaye döngüsünün (maden çıkarımı, üretim, tüketim, yeniden üretim…) geçerliliğini kabul etmektedir. Bunun yanı sıra dijital sermaye döngüsünün -postkapitalist görüşlere zıt olarak- madun coğrafyalarda ekonomik gelişmeyi artırmadığı ve sömürü olgusunu hafifletmediği düşünülmektedir. Bu noktada dijital emek, son dönemde literatürde ele alındığı şekliyle yalnızca sosyal medya odaklı değil maden çıkarımından elektronik atıkların ayrıştırılarak geri dönüştürülmesine dek bütün bir sermaye-emek döngüsünü inceleyecek şekilde ele alınmaktadır.

Çalışmada incelenecek bölge olarak Afrika kıtası seçilmiştir. Kıtanın seçilmesinin temel gerekçesi bugün Afrika'nın ekonomik, toplumsal, dijital, sağlık vb. yaşamın her alanında eşitsizliklerin en fazla yaşandığı bölgelerin başında gelmesidir. Afrika kıtası özelinde incelenecek bölge Sahra-altı Afrika'dır. Sahra-altı Afrika bugün dünyanın en yoksul bölgelerinden biridir. Dijitalleşme olgusunun Sahra-altı Afrika örneğinde incelenmesi eşitsizlik olgusunun aldığı güncel biçimleri anlamada faydalı olacaktır.

Çalışmadaki temel varsayımlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. 1970'li yıllarda başlayan ekonomik alandaki dijitalleşmenin yarattığı dönüşümleri belirten birçok kavram kullanılmaktadır: İletişimsel kapitalizm, enformasyon toplumu, postkapitalizm … Bu durum, kavramsal bir karmaşa yaratmaktadır. Dijital kapitalizm kavramı ile bu kavramsal karmaşa sona erdirilebilir,

2. Gazetecilik başta olmak üzere iletişim sektörü, dijital kapitalizm ve dijital emek tartışmalarıyla tali değil yapısal olarak bağlantılıdır,

3. Dijital kapitalizm bağlamında dijital sermaye döngüsünde bir yeniden proleterleşme olgusundan bahsedilebilir,

4. Sahra-altı Afrika bölgesinden seçilen ülkeler eski sömürge ülkeler olup siyasal bağımsızlıklarını kazandıktan sonra ekonomik bağımlılıklarını devam ettirmek durumunda kalmıştır. Bugün gelinen noktada sömürü devam etmektedir. Çalışmanın iddiası bu sömürü sürecinin "dijital kolonyalizm" olarak adlandırılabileceği yönündedir. Postkolonyal mantık genel olarak ırk, toplumsal cinsiyet ve kültür alanlarında tartışılmış sınıfsal alanda eksik kalmıştır. Postkolonyal mantığı Sınıf Çalışmaları ile birlikte düşünmek özellikle madun coğrafyalardaki emek süreçlerini anlamak açısından önemli fırsatlar sunabilir. Dijital sömürü, birçok yeni sömürü biçimi yaratmaktadır ve Sahra-altı Afrika'da kölelik başta olmak üzere gerçekleşen bu sömürü biçimlerinin etkileri yalnızca ekonomik değil aynı zamanda toplumsal ve siyasaldır. Bu bağlamda Sahra-altı Afrika'daki dijital işçilerin sermayeye karşı sınıf olamamasının temel gerekçelerinden biri de yalnızlığa/bireyselleşmeye itilmeleridir. Bu olgudan "emeğin bireyselleşmesi" olarak söz edilebilir. Böylelikle uluslararası dijital iş bölümü (UDİB), uluslararası biyopolitik bağlamda incelenmenin yanında psikopolitik bağlamda da incelenebilir,

5. Son olarak dijital emek işçi aristokrasisini dijital bağlamda yeniden üretmektedir. Dijital işçi aristokrasisi ile birlikte dijital işçilerin sermayeye karşı sınıf haline gelmesi daha da zorlaşmaktadır.

Sınırlılıklar

Çalışmada dijitalleşme olgusu ve dijital kapitalizm, 1970'li yıllara dayanan bir olgu olduğu için tespit edilen olguların incelenmesi için belirli bir zaman kısıtlamasına gidilmek durumundadır. Bu bağlamda çalışmada veri güncelliğinin sağlanması için 2010'dan günümüze kadar olan süreci Sahra-altı Afrika ülkelerinden olan Güney Afrika, Nijerya ve Angola örnekleri çerçevesinde incelemeyi hedeflemektedir. Dolayısıyla yapılan incelemeler ve görüşmelerin güncelliği bu şekilde sağlamaktadır.

Amaç

Çalışma beş temel amaca sahiptir. Bu amaçlardan ilki literatüre kuramsal bir müdahalede bulunma arzusudur. Bu bağlamda dijital kapitalizm kavramında ısrar edilerek enformasyonalizm, postkapitalizm ve postendüstriyalizm gibi kavramsallaştırmaların yanlış olduğu ileri sürülmektedir. Çalışmadaki ikinci temel amaç dijital emek kavramının yalnızca sosyal medyadaki üretken tüketim süreçleri çerçevesinde değil bir bütün olarak sermaye döngüsü çerçevesinde düşünülmesini sağlamaktır. Bu da dijitalleşme ve iletişim sektörü arasındaki yapısal bağlantıların ortaya konmasıyla gerçekleştirilecektir. Bu doğrultuda dijital emek ve dijital kapitalizm kavramları iletişim alanıyla yalnızca sosyal medya kullanımı üzerinden ilişkili değildir. Aksine bir sektör olarak iletişim alanının bütünüyle kapitalizmle ilişkili olduğu kanıtlanmaya çalışılacaktır. Böylelikle yalnızca gazeteciliğin değil, son dönemde yaygınlaşan metin yazarlığı gibi mesleklerin dijital kapitalizm ve dijital emek tartışmalarında önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Çalışmanın üçüncü amacı, dijital kapitalizmin Sahra-altı Afrika'daki sermaye döngüsü bağlamında bir yeniden proleterleşme dalgası yaratıp yaratmadığını tartışmaktır. Çalışmanın dördüncü amacı dijital uzamda yaşanan eşitsizlik olgusunun Sahra-altı Afrika örneğiyle incelenerek bir dijital kolonyalizmin yaşandığını ortaya koymaktır. Dijitalleşmenin ortaya çıkardığı eşitsizlikler dijital bölünme kavramı ile düşünülmelidir. Sahra-altı Afrika uluslararası dijital iş bölümünde oldukça alt bir pozisyonda konumlanmakta ve bölgenin bu konumu emeğin güvencesizliğini artırmaktadır. Çalışmadaki beşinci amaç ise Sahra-altı Afrika bağlamında freelance işçilerin sınıfsal bilincine yönelik bir incelemeyi içermektedir.

Önem

Çalışma son dönemde medya ve iletişim çalışmalarında oldukça yoğun olarak tartışılan dijital emek tartışmalarını Sınıf Çalışmaları bağlamında yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Kamusal alan, demokratikleşme ve toplumsal hareketler gibi dijital emek ile ilintili ana tartışma başlıklarının belli bir noktaya kadar tartışıldığı ve doyuma ulaştığı hesaba katıldığında dünyanın en yoksul bölgelerinden biri olan Sahra-altı Afrika'da dijital kapitalizm ve dijital emek ilişkisinin hangi boyutlarda gerçekleştiğini incelemek önemli görülmektedir.

Çalışma boyunca platform işçileri ve *freelance* dijital emekçilerin deneyimleri metin yazarlığı mesleği öncelikli olacak şekilde incelenecektir. Çalışmanın örneklemi Sahra-altı Afrika bölgesidir. Elde edilecek verilerin genişliği varsayımları sınama noktasında faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda yalnızca tek bir ülke ile sınırlı kalmak yetersiz olacaktır. Farklı dillerin konuşulduğu Angola (Portekizce), Nijerya (İngilizce) ve Güney Afrika (İngilizce) incelenecektir. Bu ülkelerin seçilmesindeki gerekçelerden bir diğeri de bu üç ülkenin ekonomik anlamda Sahra-altı bölgesinin en gelişkin ülkelerinden olmasıdır. Özellikle son dönemde petrol ve doğalgaz başta olmak üzere doğal kaynaklara dayalı bir ekonomik büyüme üç ülkede de göze çarpan olgulardan biridir. Üç ülkenin de kolonyal sömürünün yaşandığı ve bu sömürüye verdikleri tepkiler de dikkat çekicidir. Bu geçmişin bu ülkelerin bugünkü durumlarını belirlediğine inanılmaktadır. Dolayısıyla bu ülkeler Sahra-altı bölgesine ilişkin genellemeler yapmaya imkan verebilecek kapasiteye sahipken aynı zamanda bölge içindeki tekil farklılıklara dikkat çekmeyi de kolaylaştırmaktadır.

Freelance işçilerin çalıştığı Fiverr, PeoplePerHour, Upwork ve Freelancer.com gibi çevrimiçi platformlar incelenerek işçilerin çalışma koşullarına ilişkin ipuçlarına ulaşılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda ilk olarak kullanıcı sözleşmeleri incelenecektir.[3] Bu inceleme sürecinde doküman analizi yöntemi kullanılacaktır. Bunun yanı sıra işçilerin doğrudan sorunlarını dile getirdiği forumlar, sözlükler ve kullanıcı şikâyet siteleri netnografik yöntemle araştırılacaktır. Birinci elden bilgi

[3] Kullanıcı sözleşmeleri, "sonsuz uzunluktaki okunmayan sayfaları, birçok hizmetten faydalandığımızda hangi haklardan feragat ettiğimizi … açıkça" belirtmektedir (Chatfield, 2013: 72).

almak için ise LinkedIn üzerinden temasa geçilen freelancerlar ile görüşmeler yapılacaktır. Bunun yanı sıra bu alandaki taşeron firma yöneticileri, hükümet yetkilileri (ilgili ülkelerin konsoloslukları üzerinden), sendikalar ve dayanışma ağları, iş bulma kurumları, özel sektör dernekleri ve endüstri uzmanlarına temas edilerek ilk elden verilere ulaşılmaya çalışılacaktır. Çalışmada faydalanılacak yaklaşım, Marksist ekol tarafından ortaya atılan İletişimin Ekonomi Politiğinin Marksist Eleştirisi olacaktır. Bu yaklaşım uyarınca, dijital emek ve dijital kapitalizm kavramları sermaye birikim süreçleri, sınıf ilişkileri, genel olarak tahakküm ve ideoloji bağlamında incelenecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİJİTAL KAPİTALİZM VE DİJİTAL EMEK KAVRAMLARININ DOĞUŞU

Çalışma çağdaş kapitalizmdeki dönüşümleri iletişim alanına odaklanarak ve Afrika kıtası örneği özelinde inceleyerek anlamayı hedeflemektedir. Çağdaş kapitalizmdeki dönüşümleri anlamlandırmak için yakın tarihteki neoliberal deregülasyon dalgası ve Fordizm-postfordizm geçişi incelenmelidir. Bugün, çalışmada dijital kapitalizm olarak adlandırılan ve birçok farklı yaklaşım sonucu farklı biçimlerle isimlendirilen üretim ilişkileri ağının anlamlandırılması da yine bu alandaki literatür araştırılarak sağlanabilir. Bu noktada tartışılması ve pozisyon alınması gereken önemli konu başlıklarından biri maddi emek-gayri maddi emek tartışmalarıdır. Çünkü liberal akademik düşüncede özellikle 1970'li yıllarda bilgi ve iletişim teknolojilerindeki (BİT) gelişmelerin (Chatfield, 2013: 20) emeğin maddi niteliğini tasfiye ettiği ve bu doğrultuda kapitalist üretim ilişkilerinin aşındığı, yani postkapitalist bir evreye girildiği iddia edilmektedir. Çalışma, bu düşünceye karşı bir tavır geliştirmektedir. Günümüzde halen kapitalist üretim ilişkilerinin mevcut olduğu ve bu ilişkilerin -1970'li yıllara oranla daha da gelişen- iletişim teknolojileriyle birlikte sömürüyü arttırdığı ileri sürülmektedir. Özellikle postkolonyal dünya -ve tezin odaklandığı bölge olarak Afrika- bu sömürü ilişkilerinin metalurji aşamasından geri dönüşüm aşamasına kadar gerçekleştiği coğrafyalar olarak öne çıkmaktadır.

Çalışmada Afrika'ya odaklanılmasının birçok sebebi vardır. Öncelikle postkolonyal ilişkilerle biçimlenen Afrika, Batı odaklı tartışılan birçok dönüşüm sürecinden muaftır: Örneğin İkinci Dünya Savaşı sonrası refah devleti süreci Afrika'da hiç yaşanmamıştır. Bir diğer önemli gerekçe ise postkolonyal bölgelerden bir diğeri olan Güneydoğu Asya'nın teknoloji alanındaki atılımı gerek donanım (Çin) gerek yazılım (Hindistan) alanında gündeme gelirken Afrika'da bu süreçlerin işleyişi yeteri kadar incelenmemiştir. Dolayısıyla Afrika, dijital kapitalizm ve dijital emek tartışmaları için incelenmeye muhtaç bir alan sunmaktadır. Dijital kapitalizm ve dijital emek çalışmalarını Afrika bölgesinde incelemek gerek postkolonyalizm gerek Marksizm için -gerekse de bu iki teorik akımın birlikte ele alınışı noktasında- oldukça

besleyici olacaktır. Sosyal bilimlerde Türkiye'de Afrika'ya yönelik artan bir ilgi söz konusudur. Bu ilgi genellikle dış yardım ve sömürge tarihi ile ilişkili olmakta ve uluslararası ilişkiler alanıyla sınırlı kalmaktadır. Afrika'yı iletişim çalışmaları alanında bir örneklem olarak seçmek bu bağlamda yeni ve ön açıcı olacaktır.

Çalışma öncelikli olarak birçok farklı şekilde anılan -iletişimsel kapitalizm, bilişsel kapitalizm, enformasyon kapitalizmi, postkapitalizm vb.- dönüşüme ilişkin kavram kargaşasında dijital kapitalizm önermesinin neden daha elverişli ve tercih edilebilir olduğunu kanıtlamaya çalışarak başlamaktadır. Çünkü kavramlar "harita yapmaktır" ve "harita yapmak" çizilecek yol ve yöntemi belirlemektedir (Sandoval, 2015: 55). Haritalamak stratejinin ön koşuludur: "*Teorileri, özellikle eleştirel teoriyi haritalamak, güncel politik konjonktürün haritalandırılması gibi daha genel bir çabanın parçasıdır*" (del Maso & Keucheyan, 2022). Dolayısıyla kavramsal netleşmenin günümüz sosyal bilimlerindeki gelişmeleri anlamaya fırsat vereceğine inanılmaktadır.

Çalışma Marksist ekonomi politik yaklaşımdan hareket etmektedir. Bu bağlamda dijital kapitalizmin besleyenleri olarak Marksist öncülleri incelemek ikinci bir görev olarak öne çıkmaktadır. Bunu yaparken dijital kapitalizm ve dijital emek tartışmalarının iletişim kavramını nasıl merkezi bir pozisyonda ele aldığı araştırılmaktadır. Dijital emek kavramı dijital emekçileri incelemeye imkân vermektedir: Bu bağlamda bugünün dijital emekçilerinin sınıfsal görünümleri yeniden proleterleşme tartışmaları üzerinden ele alınmaktadır.

Dijital kapitalizmde teknoloji ve toplum ilişkisi sömürü ve eşitsizlikle bağlantılı olarak incelendiğinde karşı karşıya kalınan bir diğer problem teknolojik determinizm olmaktadır. Teknolojik iyimserlik ve teknolojik kötümserlik bugünün teknolojik determinizm tartışmalarında öne çıkan iki görünümdür. Bu iki görünümün kendilerine özgü bir sömürü ve eşitsizlik temsilleri vardır. Teknolojik iyimserlere göre teknoloji sömürü ve eşitsizliği bitirme potansiyeline sahipken teknolojik kötümserlere göre teknoloji tam tersi sonuçlara yol açmakta ve sömürüyü genişletmektedir. Bu iki pozisyon karşılaştırılarak hangisinin bugünün kapitalist üretim ilişkilerini anlamayı kolaylaştırdığının tespiti yapılacaktır.

Dijital kapitalizmin öncüllerine bakıldığında 1960'lı yıllarda yarı iletkenlerin ve ana bilgisayarların, 1970'li ve 80'li yıllarda kişisel bilgisayarların, 1990'larda ise internetin ortaya çıkışı görülmektedir. Dijitalleşme süreci 2000'li yılların başından itibaren hız kazanmıştır. Yaygın ve mobil internet, daha küçük ve güçlü sensörler, yapay zekâ ve makine öğrenmesi dijital gelişmeyi hızlandırmaktadır (Schwab, 2021: 16).

Dijitalleşmedeki gelişmeyi en iyi açıklayan örnek Moore Yasası'dır. Moore Yasası'na göre bir bilgisayar çipindeki transistör sayısı yaklaşık olarak her iki yılda bir iki katına çıkmaktadır (Nadeela, 2019: 10). Bu şekilde teknoloji aritmetik olarak gelişmekte ve dijitalleşmeyi hızlandırmaktadır. Dijitalleşme en yalın anlamıyla otomasyonun artışı olarak tanımlanabilir (Schwab, 2021: 18). Otomasyon ise en basit haliyle emek süreçlerinde otomatik cihazların kullanımı yoluyla insan emeğinin tasfiye edilmesidir. Buradaki amaç kalitenin ve hatasız üretimin artırılmasıdır (Küçük, 2021: 384). Otomasyon, emek sürecini yeni bir sabit sermaye türüyle dönüştüren yoğunlaşma türüdür: İmalatta sayısal denetimli tezgahların, endüstriyel robot ve bilgisayar destekli esnek üretimin sistemli montajının ortaya çıkışıyla görülmektedir (Dyer-Witheford, 2019: 48).

Dijital teknolojinin yaygınlaşması yalnızca teknolojik bağlama indirgenememektedir. Neoliberal ilişkilerin piyasada üstün hale gelmesi ve BİT'in teorik olarak her yerde bulunabilmeyi sağlaması küreselleşmeye yol açmıştır. Bu noktada dijitalleşme ve küreselleşme olarak adlandırılabilecek neoliberal ilişki ağının birbirine bağlı olarak ilerlemiş olduğu görülmektedir (Gere, 2019: 16). Neoliberalizme ve dijitalleşmenin ortaya çıktığı 1960'lı yılların sonuna yaklaşırken klasik liberalizm gerek ulusal gerek uluslararası düzlemde çözülmeye başlamıştır. Bu çözülmeye bir sermaye birikimi eşlik etmektedir. İşsizlik ve enflasyon patlaması yaşanmakta ve bunun sonucunda küresel bir stagflasyon evresine girilmektedir. Bu süreç yaklaşık olarak 1970'li yılların sonuna kadar sürmüştür. Sosyal harcamaların artışı ve vergi gelirlerinin düşüşü devletleri mali krize sokmuş, Keynesyen politikalardan vazgeçilmesine yol açmıştır. Bretton Woods[4] olarak bilinen bu sistem 1973 petrol krizi

[4] Bretton Woods anlaşmaları, ABD dolarının sabit bir fiyat üzerinden altına dönüştürülebildiği bir kur sistemidir: "Kontrol edilmesi gereken sermayenin serbest akışı ile sabit kur birbiriyle bağdaşmıyordu;

ile dağılmıştır (Harvey, 2015: 20). Bu noktada BİT'lerin, üretim rejimlerinin yeniden yapılanmasında önemli bir rol üstlendiği söylenebilir.

Bu alternatif BİT'in gelişimi, hizmet sektörünün yayılımı ve emek sürecinin basitleştirilip standartlaşmasını içermektedir (Huws, 2018: 22). Kapitalist yayılma mantığı yeni piyasaların yaratılabileceği, yeni metalarla hizmetlerin ve yeni üretim biçimlerini oluşturabileceği yeni yaşam alanları bulmaktadır. Bu aşamalar genellikle yeni teknolojilerin yayılmasıyla ilişkilidir (Huws, 2018: 9). Dijital teknolojilerin üretimin örgütsel ve ulusal sınırların ötesine geçmesine imkân vermesi, yeni küresel bölünmeler yaratması ve işi ulusal ölçekte kurulan yapıların dışına çıkarması küreselleşme sürecini hızlandırmıştır (Rose, 2017). Dolayısıyla dijitalleşme ve neoliberalizm arasında doğrudan bir ilişki olduğu öne sürülebilir.

Kapitalizmdeki değişim ve dönüşümü anlamaya çalışan ilk eğilim enformasyonalizm tartışmalarıdır. Bu tartışmaların en önemli görünümlerinden biri Manuel Castells'in ağ toplumu ve enformasyon toplumu yaklaşımıdır. Dijitalleşme ile kapitalizmin yeniden yapılanması Manuel Castells'e göre ağ toplumu olarak bilinen yeni bir toplum biçimini ortaya çıkarmıştır (Castells, 2006: 3-4). Castells'in ağ toplumu önermesi dijitalleşme süreçlerinin sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Ağ toplumu, enformasyonalizm olarak adlandırılan ve verimliliğin başlıca kaynağının, üretim unsurlarının bileşimi ve kullanımının, bilgi ve enformasyona dayalı olarak en çok faydanın sağlandığı düzeye getirildiği bir kalkınma biçimidir (Castells, 2007: 13). Enformasyonalizm çerçevesinde zenginlik, iktidar ve kültürel kodların üretimi toplum ve bireyler arası teknolojik kapasiteye bağlı hale gelmektedir (Castells, 2007: 487). Castells'e göre 1970'li yıllarda büyük ölçüde Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) kurulan, enformasyon teknolojisi çevresinde örgütlenmiş bu dönüşüm süreci yeni bir üretim, iletişim, yönetim ve yaşama biçimi olarak somutlaşan yeni bir paradigmadır (Castells, 2008: 6). Castells'in ağ toplumu ve

ama eğer dolar küresel rezerv para birimi olacaksa, ABD parasının ülke sınırları dışında serbest akışına izin vermek zorundaydı. Bu sistem varlığını ABD askeri gücünün şemsiyesi altında sürdürdü. Küresel etki alanını sınırlayan tek şey Sovyetler Birliği ve Soğuk Savaş'tı" (Harvey, 2005: 18).

enformasyonalizm kavramları, dijitalleşmenin toplumun bütününe etkisi olduğunu iddia etmektedir.

Kapitalizmdeki değişim ve dönüşümü anlamaya çalışan bir diğer pozisyon maddi olmayan emek yaklaşımıdır. Maddi olmayan emek kavramının çıkış noktası İtalyan radikal düşünce geleneğinin Otonomcu Marksizm olarak bilinen kolundan gelmektedir. Otonomcu Marksistlerden biri olan Maurizio Lazzarato maddi olmayan emek kavramını iki alt gruba ayrılacak şekilde tanımlamaktadır:

> "Bir yandan, metanın 'enformasyonel içeriği' bakımından, maddi olmayan emek; dolaysız emek için gerekli olan becerilerin artan sibernetik ve bilgisayar hakimiyetine (ve yatay ve dikey iletişim) dair beceriler gerektirdiği endüstri sektörü ve üçüncü sektörlerdeki büyük şirketlerde çalışan işçilerin emek süreçlerinde gerçekleşen değişimlere doğrudan bir gönderme yapar. Öte yandan, maddi olmayan emek metanın 'kültürel içeriğini' üreten etkinlik bakımından, normalde 'iş' olarak kabul edilmeyen bir dizi etkinliği içerir; diğer bir deyişle, kültürel ve sanatsal standartları, modayı, zevkleri, tüketici normlarını ve daha stratejik olarak kamuoyunu belirlemeye ve kurmaya yönelik etkinliklerdir" (Lazzarato, 2005: 227).

Lazzarato tarafından yapılan bu ayrıma göre ücretli emek ve ücretsiz emek olacak şekilde iki tür maddi olmayan emek türü bulunmaktadır. İlki yazılım emeğini ifade ederken, ikincisi ücretsiz emek biçimlerine işaret etmektedir. Maddi olmayan emek teorisine göre kendisine eklemlenen dijital emeğin yoğunlaşmasıyla birlikte emek ve çalışmanın klasik görünümleri ortadan kalkmakta ve yaşamın bütün pratiğinin yeni biyopolitik[5] aklın uzantısı olarak kullanıldığı yeni bir evre yaşanmaktadır. Bu yeni evrede sınıf ve iktidar ilişkileri, mücadele biçimleri ve sömürünün niteliği de dönüşmektedir (Özdemir, 2019: 1). Maddi olmayan emek teorisi, klasik eleştirel ekonomi politiğin emek-değer-zaman kavramsallaştırmasının ortadan kalktığını ve meta değerinin spekülatif hale getirilmesini ifade etmektedir (Özdemir, 2019: 5). Ancak bu çalışma maddi olmayan emek teorisine eleştirel yaklaşmakta ve emek-değer teorisinin hala geçerli olduğunu ileri sürmektedir.

Maddi olmayan emek, Antonio Negri ve Michael Hardt tarafından, biyopolitik bir süreç olarak görülmektedir. Çünkü maddi olmayan emek toplumsal yaşam biçimlerinin üretilmesinde hayati bir öneme sahiptir (Hardt & Negri, 2004: 84). Hardt

[5] Biyopolitika ya da biyoiktidar çalışmanın bütününde "*belli bir zamanda keşfedilmiş olan, farklı özel teknikleri ve icatları bir araya getirebilen, her fail tarafından esnek şekilde kullanılabilen ve teknik bilgi olarak aktarılabilen bir iktidar teknolojisi biçiminde*" ele alınmaktadır (Kelly, 2016: 24).

ve Negri'ye göre kapitalist ilişkiler 1970'li yıllarda dijital ve biyopolitik olarak yeniden form kazanan denetim ve baskı biçimleriyle reforme edilmiştir. Böylelikle yalnızca üretim ilişkileri dijitalleşmekle kalmamıştır. Aynı zamanda sermaye ve emek gücü arasında cereyan eden mutabakat ve mücadele dinamiği de yeniden yapılanmaya başlamıştır (Hardt & Negri, 2019: 104). Böylece bilişsel ve duygulanımsal emek bakımından sermaye işçiyi emek ürününden ve emek sürecinin kendisinden yabancılaştırmaktadır. Bu yabancılaşma düşünme ve sevgi gibi duyguları da hissetmemeye yol açmaktadır (Hardt & Negri, 2021: 160). Hardt ve Negri için maddi olmayan emek yeni bir üretim tarzını temsil etmektedir ancak bu süreç homojen aşamaları takip etmemektedir. Onlara göre fabrikanın dışına kayan yeni üretim tarzı, geçmişten gelen emek süreçlerinin yenileriyle iç içe geçtiği unsurlar barındırmaktadır (Hardt & Negri, 2019: 199, 204).

Otonomcu gelenek tarafından "bilişsel kapitalizm" olarak adlandırılan yeni kapitalizm biçimi fikri mülkiyet haklarıyla korunan bilgi ve iletişim teknolojilerini ve bunları üreten emek süreçlerini merkeze almaktadır (Peters & Bulut, 2014: 31). Bu yaklaşımın teorisyenleri bilişsel kapitalizm olarak adlandırdıkları kapitalizm türünün maddi olmayan varlıkları temel alan yeni bir birikim rejimi yaratarak kapitalizmin yeni bir evresine yol açtığını dile getirmektedir (Peters & Bulut, 2014: 40).

André Gorz'a göre bilişsel emek faaliyetleri heterojendir. Bilişsel emek faaliyetlerinin yarattıkları maddesiz ürünler ve içerdikleri bilgiler hem işgücünün hem ürünlerin değerini ölçülemez hale gelmektedir (Gorz, 2011: 28). Bilişsel kapitalizm, bilgi ve öğrenme sistemlerinin özelliklerine yaptığı vurgularla tanımlanmaktadır. Bilişsel kapitalizmde maddi üretim yerinden edilirken, maddi ve maddi olmayan sektörler arasında etkileşim mevcudiyetini devam ettirmektedir (Peters & Bulut, 2014: 41-42).

Otonomcu geleneğin bilişsel kapitalizm olarak adlandırdığı bu sürecin birçok yenilik barındırdığı ileri sürülmektedir. Bunlardan en önemlileri kapitalistlerin üretim sürecinin dışına itilmiş olmaları ve "*emek zamanın artık bir değer ölçütü olmamasına rağmen, emeğin biçimsel olarak boyunduruk altına alınmasına dönmüş*" olmasıdır (Caffentzis, 2014: 86). Maddi olmayan emek tezine göre duygulanımsal emek ve

bilişsel emek üretime meyilli olarak yaygınlık kazandığında işin doğası da değişmektedir. Böylelikle maddi olmayan emek maddi ürünlerden farklı olarak denetim sürecine tabi olmaktan çıkmaktadır (Caffentzis, 2014: 87). Bilişsel kapitalizm teorisyenlerinin bir diğer iddiası da bilişsel kapitalizmin yükselişi ile Karl Marx'ın kar, faiz, rant ve ücretler şeklinde incelediği gelirlerde yaşanan değişimdir. Bu teorisyenlere göre bilişsel kapitalizmde kar rant içinde kaybolmaktadır (Caffentzis, 2014: 106).

Otonomcu gelenek maddi olmayan emeğin, emek ile sermaye arasında çalışmanın özerk, öz örgütlenmeli ve üretken bir toplumsal iş birliğine dönüştüğü yeni ve pozitif bir ilişki kurduğunu ileri sürmektedir. Otonomcular bu ilişkiyi "müşterek" şeklinde isimlendirmektedir. Otonomcu geleneğe göre bu dönüşümün altında yatan iki temel gerekçe vardır: 1) İşçilerin sermayeye karşı mücadelesinin sermayeyi üretim bölgesinden daha güvenli olan finansallaşma bölgesine kaçmaya zorlaması, 2) fiziksel emekten farklı olarak herhangi bir zaman dilimine ve mekâna hapsedilemeyeceğinden bilgi temelli çalışmanın kontrol altına alınmasının imkânsız hale gelişi (Federici, 2014a: 118). Otonomculara göre emeğin gayri maddileşmesi "*endüstriyel çağda emeği karakterize eden bütün zıtlıkların*" ortadan kalkmasına yol açmış, böylelikle de emek eşitsiz güç ilişkilerinin kaynağı olmaktan çıkmıştır (Federici, 2014a: 119).

Kapitalist değişim ve dönüşüm sürecinde BİT'lerin yerini anlamaya çalışan üçüncü damar ise Marksist ekonomi politik yaklaşımdır. Marksçı gelenek günümüz kapitalizminde bilgi emeğinin, dijital iletişim teknolojilerinin ve enformasyon metalarının önemli bir rol oynadığını, dolayısıyla günümüzde kapitalizmin önemli bir boyutu olarak dijital kapitalizmden söz edilebileceğini dile getirmektedir. Dijital kapitalizmin önde gelen Marksist teorisyenlerinden Christian Fuchs'a göre dijital kapitalizm, kapitalizm içerisinde yeni bir aşamadır ancak kapitalizmin mevcut tek boyutu değildir. Çünkü Fuchs'a göre dijital kapitalizmle aynı anda finans kapitalizmi, hiper-endüstriyel kapitalizm, kriz kapitalizmi ve otoriter kapitalizm gibi başka biçimler de mevcuttur. Fuchs'a göre bu biçimler birbirleriyle etkileşim halindedir (Fuchs, 2021a: 11). Fuchs bu tezini temellendirmek amacıyla, "*ulusötesi şirket yapılarının çeşitli derecelerde finans kapitalizmi, hareketlilik kapitalizmi, hiper-*

endüstriyel kapitalizm ve enformasyonel/iletişimsel/dijital kapitalizm tarafından" belirlendiği fikrini ileri sürmektedir (Fuchs & Chandler, 2021: 28).

Fuchs, kapitalizmi toplumsal bir oluşum olarak görmekte, dijital kapitalizmi ise onun gelişiminin bir evresi, yaşamın ve toplumun üretiminin bir boyutu olarak ele almaktadır. Dolayısıyla dijital kapitalizm, kapitalizmin yeniden örgütlenmesini ifade etmektedir (Fuchs & Chandler, 2021: 20). Fuchs'un anlatısına göre dijital kapitalizm, çok boyutlu bir iktisadi ve toplumsal oluşum olan kapitalizmin varyantlarından yalnızca biridir (Fuchs, 2021b: 3). Fuchs'a göre dijital kapitalizm, kapitalist toplumun bilgisayar teknolojileri tarafından biçimlendirildiği her yerde mevcuttur (Fuchs & Chandler, 2021: 9). Teknoloji ve ekonomi arasındaki ilişki üzerine düşünen Marksist iktisatçı Ernest Mandel de bu noktada her yeni teknolojinin yeni bir makine sistemi üzerine kurulu olduğuna ve bu yeni emek sürecinin yeni bir örgütlenme biçimini şart koştuğunu belirtmektedir (Mandel, 1991: 38). Mandel'in dikkat çektiği üzere üretim biçimlerinin değişmesi yalnızca üretimi etkilememekte aynı zamanda işçilerin bu üretim sürecinde nasıl konumlandıklarını da belirlemektedir.

Peki bugünün kapitalizmi neden "dijital kapitalizm" olarak adlandırılmaktadır? Çalışmanın kavram karmaşasına yol açtığına inandığı enformasyonalizm, maddi olmayan emek ve bilişsel kapitalizm gibi kavramlara kıyasla dijital kapitalizm neden tercih edilmelidir? Öncelikle Fuchs'un dijital emek çalışmaları perspektifinin enformasyonalizm ve maddi olmayan emek teorisinin eleştirisi üzerinden geliştiği hatırlanmalıdır (T. Neilson, 2018: 882).

Fuchs dijital kapitalizmin özgül karakteristikleri olsa da mevcut üretim biçimi olan kapitalizmin işleyiş dinamiklerinin temelde aynı kaldığını dile getirmektedir. Krishnan Sundara Rajan da benzer bir perspektiften bakarak kapitalizmin tarihselliğinin bir dizi farklı ekonomi politik biçim ve yapıdan oluştuğunu vurgulamaktadır (Rajan, 2012: 21). Bu çalışma da kapitalist ekonominin temel işleyiş dinamiklerinin devam ettiğini kabul etmektedir.

Marksistler, 1970'lerdeki dönüşümün endüstriyel bir yeniden dönüşüm değil, sınıf ilişkilerini de içeren bir yeniden yapılandırma süreci olduğunu ileri sürmektedir (Federici, 2014b: 22). Fuchs, bu diyalektik ilişkiyi enformasyon teknolojisinin

"*finansallaşmanın itici güçlerinden*" biri olmasında görmektedir (Fuchs, 2021a: 16). Çalışmadaki teorik çerçevede günümüzdeki ekonomik ilişkilerde emek-zaman teorisinin bir değer ölçütü olarak devam ettiği kabul edilmektedir. Bununla paralel olarak çalışmada sermayenin çalışma sürecine doğrudan dahiliyeti doğrultusunda maddi olmayan emek kavramına eleştirel yaklaşılmaktadır.

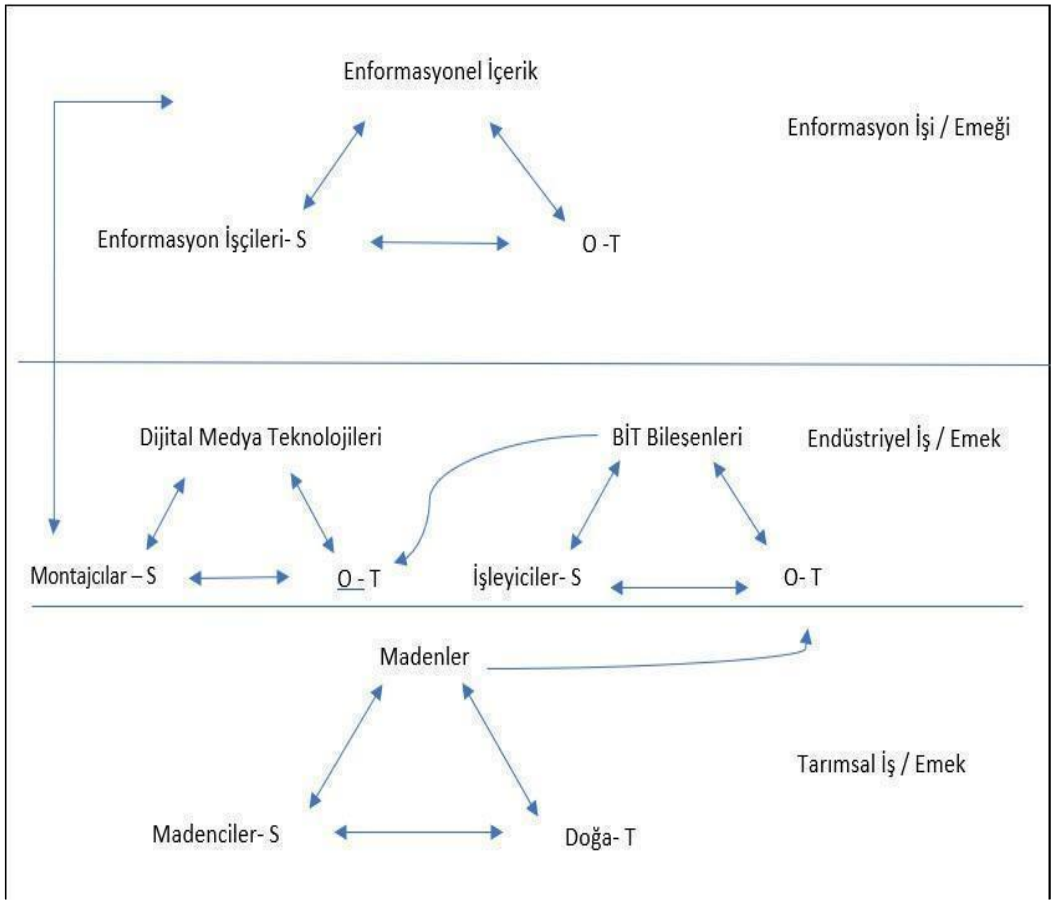
Fuchs'a göre dijital kapitalizmin önemli bir katalizörü olan internet, küreselleşmeye yol açmamıştır ancak kapitalist üretimin, dağıtımın ve sermaye döngüsünün küreselleşmesine yol açmıştır. İnternet gibi iletişim teknolojileri küreselleşmenin aynı anda hem aracı hem de çıktısıdır (Fuchs, 2016a: 39). Fuchs, dijital kapitalizmin Marksist analizinde şu konulara yer vermektedir: 1) İnternetin diyalektiği, 2) dijital kapitalizm, 3) metalaştırma ve dijital medyanın meta biçimleri, 4) dijital çağda emek, artı değer, sömürü, yabancılaşma ve sınıf, 5) küreselleşme ve internet ilişkisi, 6) internet ideolojileri, 7) dijital sınıf mücadeleleri, 8) dijital müşterekler, 9) dijital kamusal alan, 10) dijital medya ve komünizm, 11) dijital medya estetiği (Fuchs, 2021a: 23).

Fuchs, dijital ekonominin ortaya çıkışını Karl Marx'a dayandırmaktadır. Fuchs'a göre Marx, "*üretici güçlerin gelişmesiyle birlikte bilginin, teknolojinin ve biliminin üretimdeki rolünün arttığını ileri sürerek bir enformasyon ekonomisinin ortaya çıkışını öngörmüştür*" (Fuchs, 2021a: 38). Marx'ın aynı zamanda teknolojinin, sınıf ilişkileriyle bir çelişki haline gelen emeği de sosyalleştirdiğini öne sürdüğünü belirten Fuchs, bugün bu çelişkinin yeni bir biçimde, yani dijital üretici güçler ve sınıf ilişkileri arasındaki karşıtlıkta gözlemlenebildiğini ifade etmektedir (Fuchs, 2021a: 39). Fuchs, Marx tarafından ortaya konan emek-değer teorisinin halen geçerli olduğunu öne çıkarmakla birlikte *"dijital/sanal medya platformlarının ortaya çıkması gerçekliği karşısında Marksist toplumbilimcilerin bu gerçekliği politik ekonomi, ideoloji ve kültür teorileri açısından*" ele almadığından yakınarak teorisini bu iki teorik sacayağı üzerine bina etmektedir (Kangal, 2017). Bu noktada Fuchs'un bu iki teoriye de eleştirel yaklaşarak yeni bir yaklaşım başlattığı söylenebilir.

BİT'lerin ve internetin kapitalist sisteme adaptasyonu emek piyasasındaki değişimlerle birlikte ilerlemiştir. Esneklik, ücret kesintileri, işin rasyonelleştirilmesi

ve deregülasyon emeğin yeni görünümleri haline gelmiştir. Endüstriyel üretim ve hizmetler emeğin ucuz olduğu ülkelere transfer edilmeye başlanmıştır. Bu nakil süreci aynı zamanda ülkelerin içinde de çoğunlukla kullanıcıların ücretsiz ve çevrimiçi çalıştırılması olarak gerçekleşmektedir. Ancak ana akım internet ve iletişim çalışmaları emeğin bu değişim ve dönüşüm sürecini yok saymıştır. Emek ana akım internet çalışmalarında görmezden gelinen bir konu başlığı olagelmiştir (Frayssé & O'Neil, 2015: 2-3). Dolayısıyla bu çalışmanın ana akım çalışmalara eleştirel bir pozisyonda konumlandığı söylenebilir.

Eleştirel ekonomi politik çerçevesinden Fuchs dijital emek kavramıyla ön açıcı bir pozisyon almaktadır. Fuchs, dijital emek kavramını dijital iş kavramı üzerinden tanımlamaktadır. Dijital iş, beden, akıl ya da makineyi kullanan ya da bunları ve bunlardan bir kısmını işin doğasını organize etmek, doğadan maden çıkarmak, dijital medyanın üretildiği ve kullanıldığı kültür ve insan deneyimlerini yaratmak için araç olarak kullanan elementlerin bileşimi olan özel bir iş biçimidir. Dijital işin ürünleri işin türüne bağlıdır. Madenler, içerikler, dijital medya araçları ya da dijital medya ile aracılanmış sembolik temsiller, toplumsal ilişkiler, yapay eserler, toplumsal sistemler ve iletişimler bu iş türlerine örnek olarak gösterilebilir. Dijital iş, dijital medya kullanılarak üretilen dijital teknolojilerde, içeriklerde ve ürünlerde cisimleşen kullanım değerini üreten tüm etkınlikleri kapsamaktadır. Dijital iş, kendinden, emek araçlarından ve emek nesnelerinden ve emek ürünlerinden yabancılaşmıştır. Dijital iş ve dijital emek, dijital medya teknolojileri ve içeriklerinin üretimindeki tüm etkinlikleri içeren kategorilerdir (Fuchs, 2015a: 407; Fuchs, 2016a: 47). Bu noktada dijital işin dijital emeğin yabancılaşmış hali olduğu tespiti yapılabilir.

Şekil 1: Dijital Emeğin Uluslararası İş Bölümü (Fuchs, 2016b).

Dijital emek internetin ekonomi politiğiyle birlikte kritik öneme haiz olan bir kavramdır (Fuchs & Sevignani, 2013: 237). Dijital emek kavramı son dönemde sosyal medya endüstrisine daraltılma riskini barındırmaktadır. Dijital emek kavramsallaştırması yalnızca içerik üretimini değil aynı zamanda dijital ürünlerin ortaya çıkışına imkan sağlayan tarımsal, endüstriyel ve bilişsel çalışma biçimlerini kapsayan bir kategoridir (Fuchs, 2020a: 216). Bu bağlamda dijital emek oldukça kapsayıcı bir kavramdır.

Dijital emek, dijital teknolojileri ve hizmetleri tasarlayan ve yöneten teknoloji işçilerini de içermektedir. Aynı zamanda dijital emek genellikle unutulan diğer güvencesiz sınıfları da kapsamaktadır. Bu işçiler genellikle Küresel Güney'de ölümcül koşullar altında nadir bulunan hammaddeleri çıkaran madenciler, modern terhanelerde dijital donanımları üreten proleterler, BİT hizmetlerinde çalışan masa başı işçiler,

platform şirketleri için çalışan lojistik işçileri ve sağlığa zararlı dijital atıkları dönüştüren geri dönüşüm işçileri şeklinde sıralanabilir. Dijital emek elbette ki sosyal medya üretketicilerini de kapsayan bir kavramdır (Dorschel, 2022).

Dalga	**Odak Noktası**	**Özneler**
Birinci	Karşılığı Ödenmeyen Sosyal Medya Emeği Olarak Dijital Emek	Üretketiciler
İkinci	Karşılığı Ödenmeyen Sosyal Medya Emeği Olarak Dijital Emek ve Düşük Ücretli Kitle Kaynaklı İş/Gig Ekonomisi Emeği	Üretketiciler, Kitle Kaynaklı İşçiler ve Gig İşçileri
Üçüncü	Dijital Ekonomi İçindeki Dinamik ve Akışkan Dijital Emek (BİT, Platform Sektörleri ve Çeşitli Tedarik Zincirleri)	Üretketiciler, Kitle Kaynaklı İşçiler ve Gig İşçileri, Teknoloji İşçileri, Dijital Hizmet İşçileri, Dijital Donanım Montaj Hattı İşçileri, Maden İşçileri, Dijital Atık Geri Dönüşüm İşçileri

Tablo 1: Dijital Emek Çalışmaları Tarihi (Dorschel, 2022).

Dijital emeği yalnızca sosyal medya emeğiyle kısıtlamayıp onu dijital ürünlerin üretim, tüketim ve geri dönüşümünde çalışan tüm işçilere genelleyen pozisyon, "*bilgi ürünlerinin üretim ve dağıtım zincirinde yer alan herhangi biri; Silikon Vadisi'ndeki düşük ücretli kadınlar, montaj hatlarında elektronik bileşenleri üreten yurtdışındaki işçileri*" dijital emekçiler olarak ele almaktadır çünkü bu emekçileri dijital ürünün üretimindeki sermaye döngüsüne içkin olarak görmektedir (Sandoval, 2015: 45).

Bu pozisyon dijital ürünlerin üretimi için hem fiziksel hem de mental emeğin gerekli olduğunu savunmaktadır (Sandoval, 2015: 49). Çalışmada araştırma süreçleri bu son ve üçüncü pozisyon çerçevesinde yapılmaktadır. Christian Fuchs'un

öncülüğünde ilerleyen dijital kapitalizm ve dijital emek tartışmaları Marx'ın -Kapital başta gelmek üzere- eserlerine dayandırılmaktadır. Benzer bir olgu, maddi olmayan emek tartışmasında Otonomcu Marksistlerin Marx'ın Grundrisse eserine olan ilgilerinde de görülmektedir. Dolayısıyla çalışmanın sonraki bölümünde dijital kapitalizm ve dijital emeğin izleri Marx'ın bu tartışmalara kaynaklık eden eserlerinde aranmaktadır.

1.1. Marksizm'de İletişimin Yeri ve Dijital Emeğin Marksist Kökleri

Dijital emek kavramının önemli teorisyenlerinden biri olan Christian Fuchs, kavramın kökenlerini Marx'ta ararken soyut emek/somut emek, artı değer sömürüsü, sermaye birikimi, üretken emek/üretken olmayan emek ve ücretli emek/ücretsiz emek gibi klasik Marksist kavramlardan yararlanmaktadır. Dolayısıyla bu bölümün girişinde, Fuchs'un geleneksel Marksist kuramdan uyarladığı -bu tez çalışması ile de doğrudan ilgili olan- kavramlara ışık tutmak gerekmektedir. Bu kavramlardan ilki soyut emektir. Soyut emek, "*bir malın değerinin yaratımını, yani onun üretimi için gereken somutlaştırılmış emek zamanı*" tanımlamaktadır (Fuchs, 2014a: 158).

Marx, Kapital'in birinci cildinde soyut ve somut emek arasında bir ayrım yapmaktadır. Somut emek, emeğin kullanım değeri üreten boyutu iken soyut emek değer üretmektedir (Fuchs, 2015a: 62). Kapitalizmde soyut emek değişim değeri ile somut emek ise kullanım değeri ile ilişkilidir (Fuchs, 2015b: 37). Marksist kuram, emek gücünü kapitaliste bir meta olarak satan işçinin günün bir kısmında gerekli emek zaman sarf ettiğini, geri kalan kısmında ise sermaye için artı değer ürettiğini ortaya çıkarmaktadır. Bu artı değer sömürüsü her sektörde mevcuttur (Fuchs, 2015a: 57).

Dijital kapitalizm ve dijital emeği anlama noktasında çalışmanın bütününde referans verilen kavramlardan bir diğeri olan artı değer ücreti ödenmeyen bir sömürü sürecidir (Fuchs, 2014a: 159). Artı emek zaman ise, "*gerekli emek zamanı aşan, karşılığı ödenmemiş, kapitalistlerce bedava olarak el konulan ve parasal kara dönüşmüş*" zaman anlamına gelmektedir (Fuchs, 2015a: 90). Artı değer, ödenmemiş emek zamanın maddileşmesi olarak tanımlanabilir (Fuchs, 2014a: 161). Artı değer teorisi bu bağlamda sömürünün -emek zamanın sömürüsünün- teorisidir (Negri,

2006a: 141). Çünkü Marx'ın da belirttiği üzere, "*(k)apitalist üretim, yalnızca meta üretimi değil, özünde artık değer üretimidir*" (Marx, 2011a: 486). Emek gücü meta olarak düzenlendiği için emek zaman kapitalizm için çok önemlidir. Sermaye, işçileri düşük ücret karşılığında gerektiğinden fazla çalıştırmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda artı değerin, emeğin yoğunlaşmasıyla doğru orantılı ilerlediği söylenebilir (Fuchs, 2015a: 24).

Kapitalizmdeki dönüşümleri anlamayı mümkün kılacak bir diğer kavram olan sermaye ise "*artı değerin sömürüsü sayesinde devamlı olarak artan paradır*" (Fuchs, 2014a: 160). Marx'a göre sermayenin bileşimi değişmez sermayenin değişir sermayeye oranıdır (Duménil, Löwy & Renault, 2013: 146). Marx'ta sermaye üç biçim altında bulunabilir: Para, meta ve üretken sermaye. "*Bu üç biçim P, M ve R şeklinde*[6] *ifade edilir. Marx, sermayenin bu üç biçimden geçişini bir döngü olarak -sermaye döngüsü- tanımlar. Tekrarına ise 'devir'*"[7] ismini vermektedir (Duménil, Löwy & Renault, 2013: 146). Marx (2011: 210) değişen ve değişmeyen (sabit) sermaye arasında da bir ayrıma gitmektedir. Değişen sermaye, sermayenin ücretleri oluşturan bölümüdür. "*Bu bölüm 'değişir', çünkü işçi, aynı zamanda bir 'artı-değer' üretir*" (Özalp, 2013: 224). Sabit sermaye ise ürüne sahip oldukları değerden fazlasını aktarmayan üretim araçlarından oluşmaktadır (Özalp, 2013: 224).

Teknoloji kapitalizmde emeğin artı değer yaratması için kullanılan sabit sermayelerinden biridir. Toplumsal ve işbirliği içindeki zekanın doğurduğu bir sabit

[6] Türkçe'de üretken sermaye kavramına karşılık geldiği için Ü olarak gösterilir.

[7] Marx'ta sermaye birikimi ikiye ayrılır: Dolaşım ve üretim alanı. Dolaşım alanında ilk olarak para (P) metalara dönüşür. Kapitalist, emek gücü (E) ve üretim araçları (Üa) satın alır. Böylece para-meta süreci (P-M) iki satın almaya dayanmaktadır: P-E ve P-Üa. Üretim alanında yeni bir ürün üretilir. Değer, üretken sermaye (Ü) halini alır. Üretimde sermaye dolaşımı durma noktasına gelir: Metanın yeni değerinin (D') üretimi, gerekli olan sabit ve değişken sermaye değeri ile artı ürünün artı değerini içerir. Üretim sürecinden sonra metanın değeri (D') sabit ve değişken sermayeyi içerir hale gelir. Meta üretim alanından sonra tekrar dolaşım alanına girer: Para biçimini alan artı değer gerçeklik haline gelir. Böylelikle sürecin en başındaki P, şimdi P'=P+p haline gelir. "*Bir P' sürecinin bitiş noktası, yeni bir birikim sürecinin başlangıç noktası haline gelir. P'nün bir kısmı, P1 yeniden yatırılır. Birikim, son ürün P'nün yeni bir P başlangıç noktası haline geldiği P-M..Ü..M'-P' sermaye döngüsündeki yatırım ve sömürüyle sermayenin toplanması anlamına gelir. Sermaye artı değer sömürüsünden ötürü sürekli çoğalan paradır*" (Fuchs, 2020a: 190-192). Bu süreç sermaye döngüsü olarak adlandırılır ve P-M … Ü-M'-P' şeklinde gösterilir (Fuchs, 2021b: 314). Tüketim süreci, bu döngünün amacıdır (Marx, 2011a: 154). İşçiler metaları tüketerek farkında olmadan da olsa sermaye döngüsünün ve kapitalist sistemin devamına hizmet ederler (Prodnik, 2019: 316). Sermaye birikimi, sermaye döngüsü sürecinde elde edilmektedir (Ekman, 2020: 86).

sermaye ürünü olarak makine genel zekânın -yani bir toplumun sosyal bilgisi veya kolektif zekasının- ürünüdür (Hardt & Negri, 2019: 169; Gere, 2019: 172). Genel zekâ toplumun bütünü eliyle yaratılan birikmiş bilgi, teknik ve beceriler bütününe verilen isimdir (Hardt & Negri, 2015: 361). Genel zekâ, kapitalizmin üretkenliği artırma dürtüsü uyarınca teknolojinin gelişimi ve bir enformasyon ekonomisinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmaktadır (Fuchs, 2021a: 66). Fuchs, Marx'ın bu doğrultuda Grundrisse'de bugün dijital kapitalizm olarak adlandırılan olgunun ortaya çıktığını öngördüğünü belirtmektedir (Fuchs, 2021a: 82, 91).

Otonomcu Marksist gelenek, genel zekâ kavramını dijital kapitalizmin yükselişi ile ve maddi olmayan emek olgusunun yükselişiyle ilişkilendirmektedir. Otonomcular genel zekanın kolektif işçiyi oluşturduğunu söylemektedir (Hardt, 2005: 27; Fuchs, 2021b: 513, 515). Fuchs, Grundrisse'nin dijital emek ve dijital kapitalizmi anlama noktasında beş konuda yardımcı olduğunu dile getirmektedir:

> "1.Sosyal medyada dijital emek, günümüz kapitalizminde toplumsal bir fabrikanın varlığını ifade eden genel zekanın bir belirtisidir.
>
> 2.Dijital emek, üretimin maddi olmayan değil maddi bir niteliğidir.
>
> 3.Dijital emek, komünizmin temellerini yaratan ve sömürüyü derinleştiren genel zekanın karşıtlığının bir tezahürüdür; ayrıca kapitalizmi kendiliğinden olumsuzlamaz ve bu da bilinçli politik praksis ihtiyacına işaret eder.
>
> 4.Dijital emek, uluslararası bir iş bölümü biçiminde örgütlenmektedir.
>
> 5.Değer yasası, sosyal medyada varlığını sürdürmekten vazgeçmemiştir; aksine çevrimiçi dünyada karşıt karakterini açığa vurur" (Fuchs, 2021b: 522).

Bu noktalardan bakıldığında dijital kapitalizm, genel zekanın temellük edilmesi olarak görülebilir (Fuchs, 2014a: 146). Bu bakış açısı genel zekanın, otomasyon ve proleterleşmeyi hızlandırdığını dile getirmektedir (Dyer-Witheford, 2019: 233). Dijital kapitalizm, "*genel zekâ toplumunda yazılı olan özgürlük potansiyelini boğarak, bilgi üretiminin ortak koşullarını, asalak biçimde massetme ve emri altına alma girişimine olanak sağlayan bir yeniden yapılanma sürecinin*" çıktısı olarak görülebilir (Vercellone, 2015a: 85).

Marx üretken ve üretken olmayan emek arasında bir ayrıma gitmektedir. Üretken emek, kapitalist için artı değer üreten emeğe verilen isimdir (Fuchs, 2018: 680). Üretken olmayan emek sermaye için artı değer üretmeyen emek olarak

tanımlanmaktadır. Üretken olmayan işçiler artık zamanlarına el konulduğu için sömürülmektedirler (Yurtsever, 2012: 94). Fuchs, Marx'ın yalnızca ücretli emeğe odaklandığını belirterek "*ücretli olmayan emek de üretken olabilir mi?*" sorusunu sormaktadır (Fuchs, 2015a: 64). Bu noktada Fuchs, Antonio Negri'nin kolektif işçi kavramından yararlanmaktadır. Kolektif işçi kavramı, Marx tarafından ortaya konan ücretli işçi tanımını aşarak karşılığı ödenmeyen emeği de kapsayan bir genelleşmeye varmaktadır (Fuchs, 2015a: 65). Böylece Fuchs üretken emeğin üç farklı biçimde kullanılması gerektiğini dile getirmektedir:

1. Kullanım değeri üreten çalışma,
2. Sermaye ve birikim amacıyla artık değer üreten emek,
3. Kolektif işçinin emeği, artık değer ve sermaye üretimine katkı yapan emek (Fuchs, 2015b: 28).

Fuchs'a göre üretken bir işçi olmak için maaşlı çalışmak gerektiğini dile getiren düşünürler genellikle bu üçüncü kullanımı göz ardı etmektedir. Dijital emek tartışmasına katılan bazı düşünürler yalnızca ücretli emeğin üretken emek olduğunu tartışmakta ve sosyal medya üretketimi[8] gibi diğer ücretsiz emek biçimlerinin bu yüzden üretken emek olamayacağını ve dolayısıyla bir sömürü biçimi olamayacağını düşünmektedir (Fuchs, 2015b: 28). Ücretsiz emek, emeğin istihdamla aynı olmadığını ortaya koyan bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Bu kavram, üretken emeğin yalnızca ücretli işle sınırlı olmadığını, ücretsiz işi de kapsadığını göstermektedir (Terranova, 2015: 355). Dolayısıyla ücretli emek fetişizminin toplumsal sınıfların karmaşık doğasının diyalektiğini göz ardı ettiği söylenebilir (Fuchs, 2015b: 29). Bu bağlamda üretken emeğin zorunlu olarak ücretlendirilmediği tespiti yapılabilir.

Marksizm literatüründe bu çalışmayı ilgilendiren bir diğer kavram yabancılaşmadır. Yabancılaşma, işçilerin üretim araçlarına ve ürettikleri ürüne sahip olmadığı bir dizi deneyime tekabül etmektedir (Fuchs, 2021b: 398; Wright, 2017: 349). Üretim sürecinden yabancılaştırılarak koparılan işçi, basit işlemleri tekrarlar hale

[8] Üretketim kavramı üretim ve tüketim kavramlarının bir araya gelmesinden türetilmiştir. Bu kavram, üretim ve tüketimin iç içe girmesine vurgu yapmaktadır (Yılmaz, 2021: 72). Sosyal medya kullanıcıları dijital içerik üretmeleri, tüketmeleri ve yeniden oluşturabilmeleri bağlamında üretketiciler haline gelmektedir (Fuchs, 2021b: 139).

getirilmekte ve her türlü kapasitesini yitirmektedir (Savran, 2007: 143). Bu noktada işçinin işe karşı duyduğu aidiyet hissiyatı ortadan kalkmaktadır (Virno, 2005a: 140). 1844 El Yazmaları kitabında Marx, üretim araçlarının özel mülkiyetinin insanlara dört katmanlı yabancılaşmayı dayattığını söylemektedir: Üretim sürecinden, üretim sonucu ortaya çıkan ürünlerden, diğer üreticilerden ve üreticilerin türsel varlıklarından yabancılaşma (Dyer-Witheford, 2010: 485).

Yabancılaşmanın gerçekleştiği alanlardan biri de iletişim ve medya sektörleridir.[9] Bu bağlamda medyada yabancılaşma, "*gerçek dünyaya yabancı olan bir medya dünyasını sunması*" süreçlerine vurgu yapmaktadır (Fuchs, 2021b: 145). Dijital kapitalizmde yabancılaşma, kapitalist internet şirketleri tarafından insanları kendi doğalarına yabancılaştırmakla tehdit etmektedir (Fuchs, 2021b: 146). Yabancılaşma, emeğin kullanım değerinin ve yaratıcılığının nesnelleştirilmesi ile yönetilmektedir (Negri, 2006a: 153). Öyle ki, dijital kapitalizmle birlikte insan hayatındaki her şey kapitalist sistem için çalışma haline dönüşmektedir (Wittel, 2019: 410). Böylelikle yabancılaşma yaşamın her alanına yayılmaktadır.

Bu çalışmayı ilgilendiren bir diğer Marksist kavramsallaştırma yeniden üretimdir. Üretim ve tüketim arasındaki ilişki biçimsel olarak daireseldir (Negri, 2006a: 106). Bu nedenle her üretim süreci beraberinde yeniden üretim sürecini de getirmektedir (Marx, 2011a: 547). Yeniden üretim en basit tabiriyle işçilerin bir sonraki gün işe gidebilmelerinin mümkün kılınması olarak tanımlanmakta ve genellikle kadınların ev içi ücretsiz emeği bağlamında tartışılmaktadır (Cleaver & de Angelis, 2005: 86). Yeniden üretim bir işçinin kendisinin ve ailesinin geçim masraflarını, eğitimi ve hayatta kalması için gereken mental ve fiziksel durumu korumayı içermektedir (Fuchs, 2015a: 87). Tarihsel olarak yeniden üretim emeğinin baskın bölümünü kadınlar gerçekleştirmektedir (Fuchs, 2018: 678).

Özellikle Marksist feministlerin yeniden üretim alanındaki katkıları ev içinde sürdürülen ve genelde kadınlar tarafından gerçekleştirilen bu emek tipinin önemini ortaya koymaktadır. Yeniden üretim emeği sonucunda ücret almayan kadınların emeği

[9] Bu noktada, iletişim ve medya ayrı sektörler olarak vurgulansa da özellikle 1980'lerin başından itibaren telekomünikasyonun hizmetler sektörü şemsiyesi altına girdiğinin farkında olunmalıdır (Törenli, 2011: 163).

kapitalizm için bedava bir kaynak niteliğindedir (Fuchs, 2021b: 120). Yeniden üretim emeği, emek gücünü ve emek gücünün kullanım değerini yeniden üreterek bireyi bir meta olarak ürettiği ve yeniden ürettiği gerekçesiyle üretken emek olarak sınıflandırılmaktadır (Fuchs, 2021b: 334).

Yeniden üretim emeği, ücretli emeğin yeniden üretimini sağlayarak bir sömürge alanı ve ilkel birikim alanı yaratmaktadır (Ekman, 2020: 90. Emeğin kadınsılaşması ya da işin feminizasyonu[10] ile tarihsel olarak "kadın işi" olarak görülen yeniden üretim emeği merkezi bir öneme sahip konuma gelmektedir (Hardt & Negri, 2021: 153). Marx, yeniden üretimi "*kapitalist üretim sürecinde işçi sınıfıyla burjuvazinin, bu ikisi arasındaki ilişkiler temelinde de tüm toplumsal yaşamın yeniden üretilmesi*" olarak görmektedir (Marx, 2011a: 547; Yurtsever, 2012: 100). Marx'a göre üretim kapitalist tarzda olduğunda yeniden üretim de kapitalist tarzda olmaktadır (Marx, 2011a: 547).

Kapitalist yeniden üretim, işçinin sürekli yeniden üretimini güvence altına almak zorundadır (Cleaver, 2006: 29). Marx, "*üretken sermaye devrinin basit yeniden üretim ile genişletilmiş ölçekte yeniden üretimi birlikte kapsayan genel formülünü*" Ü … (1) M' – P' . (2) P – M' < E, Üa … Ü (Ü') şeklinde vermektedir (Marx, 2012: 87). Otonomcu gelenekten Lazzarato, Marx'ın Kapital'in ikinci cildindeki bu yeniden üretim tanımının tüketicinin ürünün fikriyat olarak varlığından imal edilişine kadarki bütün süreci kapsadığını dile getirmektedir (Lazzarato, 2005: 237). Otonomcu gelenek, yeniden üretim kavramının kapsamını kültürel süreçleri de dahil ederek genişletmektedir (Federici, 2014a: 119). Bu görüş Ortodoks Marksizm'i yeniden üretim sürecini görmezden geldiği gerekçesiyle eleştirmektedir (Fisher, 2010: 81). Negri için üretim ve yeniden üretim arasındaki ayrım anlamsızdır (Negri, 2006b: 212). Bu noktada Otonomcuların Marksizm'e önemli bir katkıda bulundukları söylenebilir. Çalışma da bu perspektiften hareket ederek dijital emek sürecinde üretim ve yeniden üretim emeği arasındaki farkın silikleştiğine dikkat çekmektedir.

[10] Hardt ve Negri işin feminizasyonu kavramıyla duygulanımsal emeği işaret etmektedir. Ancak bu kavram cinsiyetçi bir yapıya tekabül etmemekte, işin giderek daha fazla iletişimsel, etkileşimli ve üretken toplumsal ilişkilere dönüşmesini ifade etmektedir (Federici, 2014a: 127).

Negri, üretimin ve yeniden üretimin kapsamı boyunca yayılan proletarya için bir genişleme yaşandığını öne sürerek "toplumsal işçi" kavramını önermektedir (Fuchs, 2014a: 169). Toplumsal işçi, üretimin ve yeniden üretimin bütününe yayılmış yeni bir işçi sınıfına tekabül etmektedir (Hardt & Negri, 2015: 74). Kapitalist gelişme sürecinde toplumsal olan ilişkiler, üretim ilişkileri haline gelmekte ve toplumun kendisi üretimin amacı olmaktadır. Böylelikle tüm toplum bir fabrika haline evrilmektedir. Toplumsal fabrika, bu sürece verilen isimdir (Fuchs, 2015b: 88). Toplumsal işçi yeniden üretim emeğini toplumsal iş olarak gerçekleştirmektedir (Fuchs, 2016a: 46). Toplumsal işçi üretken emek ve yeniden üretim emeği arasında bir bağlantı kurmakta ve yeniden üretim emeğinin üretken olmadığı yönündeki varsayıma karşı çıkmaktadır (Fuchs, 2021c: 85; Jarrett, 2021: 140). Yeniden üretim emeği, ödenmemiş bir artı zaman olduğu için üretken olarak görülebilir (Fuchs, 2021c: 87). Yeniden üretim emeği, emek gücünün yeniden üretimi sürecinde kullanılan, dolaylı yoldan ücretlendirilmiş bir emek türüdür. Bu bağlamda kritik bir öneme sahiptir ve tek bir ücretle en az iki işin yapılmasını garantilemektedir (Prodnik, 2019: 354). Yeniden üretim emekçileri ücretli işçilerden daha az hakka sahiptir, bu anlamda iki anlamda "özgürdür". Sosyal güvenlikleri, toplu iş sözleşme hakları ve sendikaları yoktur (Fuchs, 2002a: 54).

Çalışmanın bir sonraki başlığında, bu bölümde tartışılan geleneksel Marksist kavramların dijital emek ve dijital kapitalizm paradigmasına nasıl uyarlandığı tartışılmaktadır. Bir sonraki başlığın temel sorunu kapitalist sistemde iletişimin önemi ve dijital kapitalizmde iletişimin yerine ilişkindir. Dijital kapitalizm ve iletişim ilişkisi belirlendikten sonra dijital kapitalizm ve dijital emeğin çağdaş kapitalizmde ne anlama geldikleri ve bu iki kavram içinde iletişimin yeri tartışılmaktadır. Bu doğrultuda, bu bölümde yapılmış olan tartışma Ortodoks Marksizm'den alınan kavramlar dahilinde gerçekleştirilmektedir.

1.2. Dijital Kapitalizmde İletişimin Önemi

Dijital emek, enformasyon, iletişim, toplumsal ilişkiler, duygulanımlar ve BİT'leri üreten ve dağıtan emektir. Piyasada meta olarak sunulan dijital ürün ve

hizmetler, doğrudan dijital işçiler ve yeniden üretim alanında faaliyet gösteren dolaylı dijital işçiler vardır (Fuchs, 2014a: 163). Dijital kapitalizm bağlamında bakıldığında,

> "dünyadaki en zengin ulus ötesi şirketlerin karlarını, gelirlerini, sermaye varlıklarını ve borsa değerlerini gösteren istatistikler incelenirse bunların pek çoğunun reklamcılık, radyo-televizyon yayıncılığı, kablolu yayın, haberleşme teçhizatları, bilgisayar donanımı; kültür, eğlence ve boş zaman, bilgisayar hizmetleri, bilgisayar depolama aygıtları, elektronik aletler, internet platformları, basım ve yayın, yarı iletkenler, yazılım ve telekomünikasyon gibi iktisadi sektör ve dallarda faaliyet gösterdiği anlaşılır" (Fuchs, 2021b: 3).

Dünyanın en büyük 10 şirketinden 6'sının teknoloji şirketi olması ve gelecek on yılda dünyada 80 milyar iletişim aygıtının dolaşımda olacak olması da dijitalleşme vurgusunun kanıtı niteliğindedir (Johnston, 2022; Schwab & Davis, 2019: 137). Dolayısıyla bugün dijital emek ve dijital kapitalizm, çağdaş ekonomik, toplumsal, ideolojik ve siyasal sistemleri anlamanın nirengi noktaları haline gelmiştir. Dijital kapitalizm vurgusunun temel varsayımı BİT'teki gelişmelerin kapitalist amaçlara uygun şekilde kullanıldığıdır (Fuchs, 2015a: 219).

BİT sektörü hem maddi hem de maddi olmayan üretim süreçlerini hem kendine özgü hem de birbiriyle etkileşim içinde bir arada barındırdığı gerekçesiyle özgün bir sektördür (Savul, 2017: 190). Enformasyonun kendine özgü bir kullanım değeri bulunmaktadır. Bilgi ve enformasyon tüketim sonucunda tükenmemektedir. Dolayısıyla kapitalistler, bu alanda sermaye biriktirmek için uygun stratejiler geliştirmek zorundadır (Fuchs, 2021b: 33-34).

İletişim, insanların sosyalliği üretmesindeki aracıdır. İletişim yapıların, toplumsal sistemlerin, toplumsal kurumların ve toplumsal mekanların üretildiği ve yeniden üretildiği bir süreçtir (Fuchs, 2021c: 80). Bu üretim ve yeniden üretim süreci sözlü ve sözlü olmayan kodlar, diller ve BİT[11] yoluyla gerçekleşmektedir (Fuchs, 2021a: 32). Her çalışma süreci iletişim ve iş birliğini içermektedir (Fuchs, 2015a: 362). Enformasyon, iletişim ve iş birliğinin birbirine bağlandığı diyalektik bir süreçtir (Fuchs, 2021b: 137). Ancak kapitalizmde iletişim iki yönlüdür. Birleştirici bir öğe olan iletişim emek gücü üzerindeki denetim iletişim üzerinden sağlanmaktadır (Negri,

[11] Dijital kapitalizmde BİT, iletişimsel ve işbirlikçidir. BİT, her zaman toplumsal bir olgudur çünkü geniş bir bilgi yığınından oluşmaktadır. Sosyal ilişkileri üretir ve yeniden üretir (Fuchs, Boersma, Albrechtslund & Sandoval, 2012: 5).

2006b: 62). İletişimde denetimin varlığı iktidar ilişkilerinin kanıtıdır (Fuchs, 2021b: 207). Marx, 19. yüzyılda emperyalizmin ulaştırma ve iletişim teknolojileri vasıtasıyla örgütlendiğine işaret etmektedir (Fuchs, 2021b: 292). Kapitalizmde iletişim alanındaki yenilikler emeğin yoğunlaşmasını arttırmaktadır (Harvey, 2008: 20). Bu noktadan itibaren iletişim ve iletişim araçlarının kapitalizmde merkezi bir rolü olduğu söylenebilir.

Marx, BİT metalarının iş birliğine dayalı karakterini vurgulayarak bunların kolektif bir çaba sonucu meydana geldiklerini ifade etmektedir (Fuchs, 2014a: 171). Üretim süreci toplumsal bir süreç olduğu için iletişimle iç içedir ancak kapitalist tahakküm sürecinde iletişim bir mülksüzleştirme süreci olarak işlemektedir (Negri, 2006b: 72). Kapitalizmin müşterekleri kendine mal etmesi sonucunda BİT metaları da kapitalizme mal edilmektedir (Fuchs, 2014a: 172). İletişim, bu özellikleri dolayısıyla siyasi alanla iç içedir (Negri, 2006b: 177).

Marx, Kapital'in ilk cildinde "Makine ve Büyük Sanayi" başlıklı bölümde üretim araçları ile iletişim araçları arasındaki ilişkiyi incelemektedir (Hebblewhite, 2019: 198). Marx için iş insan varoluşunu düzenlemektedir ve insan etkileşiminin genel koşuludur. İşin bu niteliği insanlar arasındaki ilişkiyi düzenleyen iletişim aracılığıyla mümkündür. Bu bağlamda iş bireysel bir süreç değildir (Fuchs, 2016a: 49). İletişim bu bağlamda Negri'nin de belirttiği gibi "*yaşamın kendisi*" olarak görülebilir (Negri, 2006b: 144). İnsanlar yaşayabilmek için sadece zorunlu ihtiyaçlarını karşılamak değil toplumsal ilişkilere girmek ve iletişim kurmak zorundadır (Fuchs, 2015a: 368).

Marx, iletişim araçlarının sabit sermayenin bir parçası olduğuna işaret etmektedir. Metalar iletişim aygıtlarının aracılığıyla taşınmaktadır. BİT'ler yalnızca metaların dolaşımına yardımcı olmakla kalmamakta aynı zamanda dijital metaların yaratılmasına yol açmaktadır. Kapitalizmde iletişim araçları metaların mübadelesinde, üretim ve dolaşımın örgütlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. İletişim araçları bu bağlamda sermaye dolaşımını mümkün kılan teknolojik hız araçlarıdır (Fuchs, 2021b: 264). Kapitalistler emek gücü yahut üretim araçlarının başka bir yere taşınması ve bunun sonucunda sermaye birikimi için yeni alanlar yaratılması eğilimine sahiptir

(Ekman, 2020: 87). BİT'lerdeki gelişmeler zaman ve mekân ile ilgili değişikliklerin merkezinde yer almaktadır (Ekman, 2020: 87). İnsanların, enformasyon ve metaların taşınması noktasında iletişim araçları sermaye birikim sürecinde önemli bir role sahiptir (Fuchs, 2021a: 81). Marksistler genellikle BİT, kültür ve dijital alanlarla ilişkili konuları göz ardı etmektedir (Fuchs & Fisher, 2015: 9). Benzer bir ilgisizlik durumu iletişim çalışmaları alanında da mevcuttur ve bu alandaki çalışmalarda emek sömürüsü ihmal edilmektedir (Fuchs, 2015b: 23). Yani iletişim çalışmalarında emek ve sınıf konularının genellikle göz ardı edildiği görülmektedir. Bu çalışmada ise iletişim çalışmaları ile emek konusu arasında bir ilişki kurulmaya çalışılmaktadır.

Marksist tarih teorisi, modern sanayinin bir dünya pazarı oluşturma sürecini ticaret, denizcilik ve iletişimin gelişmesi ile ilişki halinde okumaktadır. Bu gelişmeler sayesinde burjuvazi gelişerek feodal düzenden kalan hegemonik sınıfları tasfiye etmiştir. İletişim ve ulaşım, iş bölümü ve altyapı haline gelerek kapitalist sermaye birikiminin temellerini oluşturmuştur (Harvey, 2008: 41). Kapitalizm geliştikçe iletişimin metalaşması da artmıştır. Dijital metalar, dijital emek gücü, dijital içerik, dijital teknoloji ve üretketiciler bu metalaşma sürecinde ortaya çıkmıştır (Fuchs, 2021c: 76). Dijital kapitalizm, Marksist tarih okuması perspektifinde 16. yüzyılın başı ve 17. yüzyılın sonu arasında gelişen ticari kapitalizm ve maddi sermaye birikimi ve standartlaştırılmış malların montaj hattında üretimine dayalı endüstriyel kapitalizminin ardından yeni tip bir kapitalizm biçimi olarak görülebilir (Fuchs & Chandler, 2021: 21).

İletişim, kapitalizm için bir "*anahtar sektör*" olarak görülebilir (Fuchs, 2020b: 74). Bir anahtar sektör, sermayenin değer kazanmasına katkı yapan sektörleri tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Günümüzde, sermaye döngüsünün sağlanmasında önemli bir yere sahip olan BİT sektörü bu noktada anahtar sektör olarak görülebilir (Savul, 2017: 188). BİT sektörü kapitalist gelişim sürecinde hem bağımsız bir sektör haline gelmiş hem de diğer sektörlerin işleyişlerinde etkili hale gelmiştir. Bugünün koşullarında BİT sektörünün sağladığı altyapı olmadan sistemin devamlılığı sağlanamaz durumdadır. Sadece bu açıdan bakıldığında dahi BİT sektörünün kapitalizm için ne derece elzem olduğu ortaya çıkmaktadır (Savul, 2017: 189).

Dijital kapitalizmde değer üretimi yaratıcı zihinsel etkinliğe bağlıdır (Fuchs & Chandler, 2021: 22). Dijital ürünlerin üretimi için hem fiziksel hem de mental emek gerekmektedir (Sandoval, 2015: 49). Fiziksel iş ve enformasyon işinin her iki biçimi de beyin ve bedenin geri kalanını kullanmayı zorunlu kılmaktadır (Fuchs, 2021b: 44). Bir metanın değerini yaratan soyut emektir (Yılmaz, 2021: 69). Üreticiler metaları mübadele sürecine sokarak onları çalışmanın genel niteliğinden soyutlamaktadır (Fuchs, 2015a: 63). Soyut emekte değer öz olarak değil mübadelede görünüm olarak var olmaktadır (Fuchs, 2015a: 71). Değerin ölçüsü emek zamandır. Bir metanın değeri, onun üretilmesi için gerekli emek zamana tekabül etmektedir (Fuchs, 2015a: 77). Emek-zaman kavramsallaştırması kapitalist üretim sürecinin bütününe ait bir özelliktir (Fuchs, 2015a: 80).

Dijital emek kavramının öncülerinden en belirleyici olanı izleyici metası kavramıdır. Dallas Smythe 1977 yılında yayınladığı "İletişim: Batı Marksizmi'nin Kör Noktası" isimli çalışmasında kapitalizmde iletişimin rolüne ve yerine yeteri kadar ilginin gösterilmediğine dikkat çekmiştir (Fuchs, 2015a: 30). Smythe'a göre Marksist düşünürler iletişim ve medya alanını yalnızca kapitalizmin üst yapısına ait fenomenler olarak kodlamakta ve hangi ekonomik etkilere vesile olduğunu araştırmayı atlamaktadır (Fuchs, 2015a: 118). Smythe'a göre Marksist düşünürlerin kendilerine iletişim endüstrisinin nasıl bir ekonomik işlevi karşıladığını sormaları gerekmektedir (Stevenson, 2015: 27). Dallas Smythe iletişim ve kültürün kapitalizmde ikincil olmadığını aksine bu iki unsurun insan varlığının temelini oluşturduğunu dile getirmektedir. Bu alanlardaki sorun, kapitalizmin sömürüsü ve endüstri haline getirilişidir (Fuchs, 2021b: 111). Smythe kültür ve iletişimin temellük edilmesi sonucu oluşan bu endüstriyi "*bilinç endüstrisi*" olarak adlandırmaktadır (Geray, 2016a: 38). Smythe, kitle iletişim araçlarının tekelci kapitalizmin bir icadı olduğunu ve kitle iletişim araçlarının amacının "*sorunlar, değerler ve politikalar gündemini oluşturmak*" olduğunu ileri sürmektedir (Erdoğan, 2011: 380).

İletişim ve medya sektörünü yalnızca ideoloji üreten araçlar olarak görmek Smythe'a göre oldukça sığ bir bakış açısıdır (Güngör, 2020: 166). Smythe'a göre reklam sektörü kapitalizmin devamlılığında kilit bir role sahiptir (Taş, 2020: 118). Smythe, medya şirketlerinin izlerkitle ve reklam verenleri bir dizi karşılıklı ilişki

çerçevesinde yan yana getirdiğini ileri sürmektedir (Özçetin, 2019: 214). Smythe izleyici metası kavramıyla izleyicilerin gelir, yaş, cinsiyet, etnik ve sınıfsal özelliklerine göre kategorize edilmesini ve reklamcılara metalar olarak -her ne kadar izler kitle bunu kendi iradesiyle satmasa da- satılmasını ifade etmektedir (Fuchs, 2015a: 118; Stevenson, 2015: 27; Wittel, 2019: 410).

Smythe'a göre izler kitle reklamlar vasıtasıyla belli markaları ve metaları arzulamayı ve satın almayı öğrenmektedir (Yaylagül, 2006: 146; Fisher, 2019: 122). Smythe'ın tezine göre reklam şirketleri, metaların alıcılarını inşa etme girişimini iletişim endüstrisinden satın almaktadır (Hebblewhite, 2019: 212). İzleyici bu bağlamda bir meta haline gelmektedir çünkü reklam verenler için değer üreten bir hizmet yaratmaktadırlar (Coté & Pybus, 2014: 255).

İzleyici metası süreci, öncelikle alıcılar için bir piyasanın varlığını, ardından kanalların reklamcılara satışını yaptığı kanal zamanını ortaya çıkarmaktadır. Kanalların satışını yaptığı bu kanal zamanı izleyici bağlılığı metası olarak da adlandırılabilmektedir (Fuchs, 2015a: 132). İzlerkitle, izleyici bağlılığı metasının değeri üretmektedir, reyting endüstrisi bu metanın fiyatını belirlemektedir (Fuchs, 2015a: 134). Reklamcılara satılan bu zaman sürecinde işçiler tüketim ürünlerinin pazarlama fonksiyonlarını gerçekleştiren ve bu fonksiyonları yeniden üreten özneler haline gelmektedir (Fuchs, 2015a: 132). Böylelikle Smythe iletişimde üretken emeğin yalnızca üretim alanında değil, tüketim alanında da yer aldığını ifade etmektedir (Fuchs, 2015a: 134). Özetle Smythe'a göre kapitalizmin medya sektöründe paraya dönüştürmediği değer kalmamıştır (Güngör, 2020: 165). Fuchs, Smythe'ın izleyici metası kavramını sosyal medyaya uyarlamaktadır:

> "Fotoğraf veya görüntü yükleyen, duvar iletileri ve yorum yazan, iletişimde olduğu kişilere e-posta gönderen, Facebook'ta başkalarının profillerine göz atan veya arkadaş çoğaltan kullanıcılar; reklamcılara satılan bir izleyici metası oluşturur. Geleneksel kitle iletişim araçları ile İnternet üzerindeki izleyici metaları arasındaki fark; İnternet'te kullanıcıların aynı zamanda içerik üreticisi olması, kullanıcı tarafından oluşturulan içeriğin bulunması, kullanıcıların devamlı yaratıcı faaliyet, iletişim, topluluk oluşturma ve içerik üretimiyle uğraşıyor olmasıdır"[12] (Fuchs, 2020a: 194).

[12] Bu noktada dikkat edilmesi gereken her çevrimiçi uygulamanın iletişim aracı olmadığıdır. Örneğin Facebook iletişim özellikleri sağlamasıyla bir iletişim aracı olarak öne çıkarken, Amazon alınabilecek

İzleyici metası ile sosyal medya üretketim emeği arasındaki diğer farklar ise yaratıcılık ve toplumsal ilişkiler, gözetim, hedefli reklamcılık ve algoritmik açık artırmadır (Fuchs, 2016a: 48). Sosyal medya üretketim emeği, reklam verenlere satılan veri metaları üretmeleri bağlamında üretken emektir (Fuchs, 2021b: 229). İzlerkitle içerik anlamlarını üretirken, sosyal medya üretketicileri veri, içerik ve sosyal içerikleri üretmektedir. İzlerkitle bağlılığı reytingler üzerinden ölçülürken, sosyal medya platformlarında kullanıcı davranışları algoritmalar vasıtasıyla ölçülmektedir. İzlerkitle metası ve reklamcılık ilişkisinde belli bir grubu hedeflemek mümkün değilken, sosyal medya platformlarında reklamcılık hedefli ve kişisel hale gelmektedir. Hedefli reklamcılık sürecinde algoritmalar vasıtasıyla gerçekleştirilen açık artırmalar ile kullanıcı fiyatları belirlenmektedir (Fuchs, 2020a: 195)[13]. Üretketiciler reklamcılara bir meta olarak satıldıklarından ötürü bir sosyal medya platformu ne kadar fazla sayıda üretketiciye sahipse reklam tarifelerini o kadar yüksekten belirlemeye muktedir hale gelmektedir (Fuchs, 2014a: 176).

Fuchs'un tezine göre sosyal medya üretketim emeği değer üretmekte ve reklamcılara satılmakta olan bir veri metası üretmektedir. Şirketleşmiş sosyal medya platformları üretketicilere bu emekleri karşılığında herhangi bir ücret ödememekte dolayısıyla üretketiciler bir dijital işçi sınıfı oluşturmaktadır (Fuchs, 2020a: 198). Dijital işçiler çalışma zamanlarında veri üretmektedir (Fuchs, 2015a: 162). Dijital işçilerin dijital çalışması deneyim ve temsilleri üreten enformasyonel bir çalışma türüdür (Fuchs, 2015a: 368). Sosyal medya platformlarındaki sermaye birikim modeli üretketicilerin dijital emeğini metalaştırmaktadır (Fuchs, 2020a: 302-303).

---

mallarla alakalı olarak enformasyon sağlaması bakımından bir enformasyon aracıdır (Fuchs, 2020a: 20).

[13] Hedefli reklamcılık, görüntüleme başına ödeme ve tıklama başına ödeme olarak ikiye ayrılmaktadır. Görüntüleme başına ödeme, sosyal medya platformlarında fazla zaman harcayan bir grubu hedeflemektedir. Hedef grup ne kadar büyük olursa sosyal medya platformlarının karı o derece artmaktadır. Tıklama başına ödemede ise sosyal medya platformları, yalnızca bir üretketici söz konusu reklama tıklarsa para kazanmaktadır. Hedefli reklamcılıkta hedeflenen üretketicinin dikkatidir (Fuchs, 2020a: 202). Smythe, reklam verenlerin satın aldıkları şeyin "*öngörülebilir zamanda, öngörülebilir sayıda dikkatini verecek*" izler kitle olduğunu ifade etmektedir (Hebblewhite, 2019: 213). Hedefli reklamlar, üretkenlik artışının eskiye nazaran daha fazla meta ve artı değer üretilmesi bağlamında göreli artı değer üretimini sağlamaktadır: Yani reklamcılar, hedefli olmayan reklamcılıktakinden farklı olarak tek bir reklam izlemezler, farklı reklamlar farklı kullanıcı gruplarına gösterilir (Fuchs, 2015a: 150). Hedefli reklamlar, hedefli olmayanlardan daha üretkendir çünkü aynı zaman içerisinde daha fazla reklam göstermektedir (Fuchs, 2015a: 151).

Şirketleşmiş sosyal medya platformları, sermaye döngüsü bağlamında incelendiğinde, "*sermaye -teknolojiler (sunucu alanı, bilgisayarlar, kuruluşla ilgili altyapı vb.) ve emek gücü (ücretli çalışanlar)- satın almak için para (P)*" yatırdıkları görülmektedir (Fuchs, 2020a: 198)[14]. Bu harcamalar, sabit ve değişken sermaye harcamalarıdır. Üretim sürecinin sonucunda, satılan bir meta yerine kullanıcılara karşılığı ödenmeyen sosyal medya hizmetleri sunulmaktadır (Fuchs, 2020a: 198). Bu sosyal medya şirketleri sosyal medya üretketicilerinin verilerini harcadıkları sabit ve değişken sermayeden daha yüksek bir fiyata reklamcılara satmaktadır. Bu veri metalarında hem üretketicilerin hem de kısmen de olsa sosyal medya platformlarının çalışanlarının emeği yer almaktadır. Bu noktada üretketiciler ve çalışanlar arasındaki temel fark ise ilkine herhangi bir ücret ödemesi yapılmamasıdır. Böylece, üretketim faaliyetinde üretketiciler ücretsiz olarak çalışmakta ve sömürü oranı en üst düzeye çıkmaktadır. Artı değer oranının işçilerin ödenmemiş çalışma zamanı ile ödenmiş çalışma zamanındaki ilişkiyi ölçtüğü hatırlandığında sosyal medya üretketicilerinin emek sömürüsü sonsuza doğru yakınsamaktadır (Fuchs, 2020a: 200). Bu tezin oldukça iddialı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Ancak bu tezin üretim ve yeniden üretim süreçlerinin iç içe geçmesini vurgulaması bağlamında önemli olduğu söylenebilir.

Sosyal medya platformları kullanıcıların veri üretmeleri gerekçesiyle Fuchs'un dijital emek teorisinde bir üretim aracı olarak işlev görmektedir (Hebblewhite, 2019: 210). Fuchs, üretketicileri -Smythe'ın izler kitleyi "*akıl köleleri*" olarak tanımlamasından hareketle- çevrimiçi köleler olarak tanımlamaktadır (Fuchs, 2015a: 158). Artı değer her tıklanma oranıyla kendini yeniden üretmektedir (Talipoğlu, 2020: 222). Üretketicinin faaliyetleri tamamen ücretsizdir (Fuchs, 2015a: 157).

Sosyal medya platformlarında karşılığı ödenmeyen emek bilgi yaratımı ve yeniden üretim gibi alanlara doğru genişlemektedir. Üretketici emeği tıpkı ev içi emeği gibi tamamen artı değer sömürüsüne odaklanmaktadır (Jarrett, 2015: 212). Böylece üretkenlik duygulanımsal alana taşınarak "*yaşamın işin başka bir boyutu haline gelmesi*"ne yol açmıştır (Brighi, 2021: 196). Bu, üretken zamanın tümünün -yani bir günün tamamının- iş için harcandığını göstermektedir (Wittel, 2019: 410).

[14] Şirketleşmiş sosyal medya platformlarında üretketiciler içerik üretir, iletişim kurar ve profillerini güncel tutar; böylelikle şirketleşmiş sosyal medyanın devamını sağlamaktadır (Fuchs, 2015a: 174).

Kapitalizmde günün kısmının çalışma zamanı olması tezi Smythe'ın teziyle çakışmaktadır (Fuchs, 2015a: 132). Marksist kuram bağlamında bakıldığında artı değer üreten üretketim emeği üretken emek haline gelmektedir (Fuchs, 2014a: 175). Dijital kapitalizmde insan ücretsiz soyut emekle devamlı olarak sermaye için değer yaratmaktadır (Fuchs, 2015a: 163).

İletişim ve reklam konusunda ekonomi politik açıdan önemli olan bir diğer konu başlığı ise ideolojidir. İletişim ürünleri meta biçimini aldıktan sonra tüketiciye ulaşana kadar ideolojik özellikler kazanmaktadır (Fuchs & Mosco, 2019: 34). İdeoloji insanlarda kapitalist sisteme olan inancı sağlamayı amaçlamaktadır. İdeolojinin hedefi kapitalist sistemin sorgulanmaması ve sistemin bu şekilde devam etmesidir (Fuchs, 2020a: 45). Günümüzde BİT ideolojileri yayan ve bundan kar elde eden şirketler eliyle örgütlenmektedir (Fuchs, 2021b: 2). Tüketiciler satın aldıkları ve tükettikleri emtialara özel anlamlar yüklemektedir. Metaların bu fetiş karakteri bu tarz yorumlamaları ideolojiye eğilimli hale getirmektedir (Fuchs, 2021b: 60). Bu yüzden üretketici, tüketim sürecinde anlamı inşa etmekte ve böylece kullanım değerini farklı şekillerde gerçekleştirmektedir. İlk olarak bu emtiaları almakta çünkü gerçekten bir kullanım değeri olduğunu ummaktadır. İkinci olarak kullanım değerini ideoloji olarak yapıbozuma uğratmakta ve metaları almayı reddetmektedir. Son olarak kullanım değerini yapıbozuma uğratmakta ancak emtiaları başka nedenlerle satın almaktadır (Fuchs, 2016a: 52). Bu noktada üretketim emeğinin yoğun bir ideolojik kampanya ile ilerlediği söylenebilir.

Dijital kapitalizmde baskı ağırlıklı olarak toplumsal biçimde işlemektedir. Sosyal medya şirketleri üretketicilerin sosyal medya platformlarına kaydolmalarını zorunlu kılmamaktadır ve üretketiciler bu platformlara kaydolurken herhangi bir ücret beklemediklerini beyan etmektedir (Fuchs, 2015a: 395-397). Dolayısıyla baskının niteliği duygusal ve toplumsaldır[15] (Fuchs, 2015a: 405). Dijital kapitalizmde ideoloji katılımcı bir kültür, yeni bir demokrasi anlatısı sunması ve sömürüyü oyun olarak göstermesi şeklinde iki farklı biçimde meydana gelmektedir (Fuchs, 2015a: 185). Bu

[15] Dijital kapitalizmdeki ideolojinin toplumsal niteliğinde "*bir denetim, korkutma, günah keçisi arama, şüphe, rekabet ve bireyselleştirme kültürü*" unsurları mevcuttur (Fuchs, 2021c: 81).

noktada işçilerin kimi çalışma biçimlerini "özgürlük alanı" olarak kodlamaları ve yaptıkları işlerden "keyif aldıkları" iddiaları gündeme gelmektedir.

Yabancılaşma, emek gücünün yarattığı ürüne karşı bir yabancıya dönüştüğü sürece verilen isimdir (Swingewood, 2014: 68). Hatırlanacağı üzere dijital emek dijital çalışmanın yabancılaşmış halidir (Fuchs, 2015a: 407). Dijital emek, "*baskı, yabancılaşma ve el koyma*"[16] olmak üzere üç strateji ile sömürülmektedir (Fuchs, 2015a: 146). Bu üç strateji ideolojik ve toplumsal niteliklere sahiptir (Fuchs, 2021b: 377). Dijital kapitalizmde yabancılaşma, kapitalizmdeki yabancılaşma sürecinin devamcısıdır. İşçileri emek gücünü sermayeye satma ve mülksüzlüğe zorlaması bağlamında iki kere "özgür" hale getirmektedir (Fuchs, 2015a: 60). Bu noktada dijital kapitalizmde yabancılaşma süreçlerinin artışa geçtiği söylenebilir.

Dijital kapitalizmde yabancılaşma ve ideoloji arasında da bir ilişki mevcuttur. Dijital ürünlerin tüketim sürecinde "*kitle iletişim araçları aracılığıyla sunulan sembolik anlam sistemleri*" yabancılaşmanın önemli etkenlerinden biri haline gelmektedir (Dağtaş & Dağtaş, 2019: 37). Dijital kapitalizm ideolojisinde yabancılaşma, "*iletişim eksikliği ve toplumsal yalnızlıkla ilişkilidir, yani iletişim ve SPS*[17] *aracılığıyla iyileştirilmesi vaat edilen bir hastalıktır*" (Fisher, 2019: 140). Dijitalleşme ilerledikçe yeni yabancılaşma biçimlerinin ortaya çıkışı o denli hızlanmaktadır (Fuchs, 2021a: 115).

Sosyal medyaya üretketim emeği odaklı bakmak dijital emek kavramını sosyal medya ile sınırlandırılmış hale getirmektedir. Oysa Fuchs bu kavramı dijital ürünlerin var olması, üretilmesi, tüketilmesi ve yeniden üretilmesi biçiminde kullanmayı önermektedir (Fuchs, 2021b: 338; Yılmaz, 2021: 72). Yani dijital emek yalnızca dijital içeriğin üretketimi ile ilgilenen bir kavram değildir (Fuchs, 2020a: 216; Fuchs, 2021b: 247). Dijital emek birçok farklı emek biçiminden oluşmaktadır. Bu emek biçimi ücretsiz emek, yüksek ücretli bilgi emeği, gelişmemiş ülkelerdeki bilgi emeği, Fordist montaj hattı emeği ve köle emeği şeklinde sıralanabilir (Fuchs, 2015a: 422; Kim &

[16] Sosyal medya platformlarında üretketicilerce üretilmiş içerik, ticarileşmiş sosyal medya şirketleri tarafından kar elde etmek amacıyla sahiplenilmekte (el koyulmakta), saklanmakta ve işlenmektedir (Ekman, 2020: 111).
[17] Sosyal paylaşım siteleri.

Lee, 2021: 383). Bu bağlamda dijital emek farklı üretim tarzlarını (ücretli, ücretsiz, güvenceli, güvencesiz vb.) ve üretken güçlerin farklı örgütlenme tarzlarını (maden çıkarma, tarımsal, endüstriyel ve enformasyonel) kapsayan bir iş bölümü çerçevesinde örgütlenmektedir (Fuchs, 2021b: 518).

Dijital ürünlerin var olabilmesi için söz konusu tarımsal üretim, madencilik ve endüstriyel üretime ihtiyaç duyulmaktadır[18]. Dijital kapitalizm vurgusundaki amaç ise kapitalizm bir üretim tarzı olarak kabul edildiğinde tarım toplumu, endüstri toplumu ve enformasyon toplumu gibi ifadelerin "*üretken güçlerin örgütlenmesine ilişkin belirli biçimleri karakterize*" etmesidir (Fuchs, 2021b: 452). Yani kapitalizmin diğer biçimleri mevcut olsa da içlerinden birinin ağırlığı hissettirdiği söylenebilir. Burada dijital kapitalizmin bugün diğer kapitalist üretim biçimlerinden daha baskın olduğu iddia edilmektedir.

Tür	**İş araçları**	**İşin nesnesi**	**İşin ürünü**
Tarımsal üretici güçler	Beden, beyin, araçlar, makineler	Doğa	Temel ürünler
Endüstriyel üretici güçler	Beden, beyin, araçlar, makineler	Temel ürünler, endüstriyel ürünler	Endüstriyel ürünler
Enformasyonel üretici güçler	Beden, beyin, araçlar, makineler	Tecrübeler, fikirler	Enformasyonel ürünler

Tablo 2: Üretken Güçlerin Örgütlenmesinin Üç Biçimi (Fuchs, 2014b: 8).

Dijital emek hem fiziksel işi hem de bilgi işini kapsamaktadır (Fuchs, 2021b: 518). Çünkü en başta dijital ürünlerin varlığı, "*enerji, fiber kablo ağları, uydular, bilgisayarlar, akıllı telefonlar, elektrik devre anahtarları*" gibi maddi etkinliklere dayanmaktadır (Yurtsever, 2016: 122). Dijital kapitalizmde uluslararası bir iş bölümü mevcuttur. Bu iş bölümünde Afrika'daki maden çıkarımı sürecinden, Çin'de ucuz iş gücü ve Hindistan'daki yazılım emeğine kadar bir küresellik mevcuttur (Fuchs, 2015a:

[18] Bunun haricinde, bugün fosil yakıtlar kapitalizmde elzem bir noktada durmaktadır: "*Bu da endüstriyel toplumun sona ermediğini ve enformasyon üretiminin, satışın ve tüketimin tüm ekonominin önemli bir unsuru olduğu; ama finans kapital ve fosil yakıtların ekonomik öneminin bir ikamesi olmadığı bir hiper-endüstriyel döneme girdiğimizin göstergesidir*" (Fuchs, 2014a: 153).

251). Fuchs, bu iş bölümünü uluslararası dijital iş bölümü (UDİB) olarak adlandırmaktadır:

> "UDİB, dijital medyanın varlığını ve kullanımını mümkün kılan tarımsal/madeni maddeleri çıkarmaya dayalı, endüstriyel ve enformasyonel iş biçimleriyle ilgili bir ağı kapsar. Dijital üretim tarzına dahil olan özneler -madenciler, işlemciler, montajcılar, enformasyon işçileri ve ilgili çalışanlar- sınıfla ilgili olsun veya olmasın üretimle belirli biçimlerde ilişkilenirler" (Fuchs, 2021b: 247).

UDİB, fabrika, ofis, aile, şehir, kır ve sektörel düzlemlere göre bölünmektedir. UDİB küresel açıdan ise merkez, yarı çevre ve çevre şeklinde bölünmüş bir şekilde faaliyet göstermektedir (Fuchs, 2021b: 247). UDİB'de minerallerin Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nde çıkartıldığı, donanım montajının Çin'de yapıldığı ve yazılım işinin Hindistan'da yapıldığı bir süreç görülmektedir (Fuchs, 2021b: 518). Bu uluslararası iş bölümü, sermaye döngüsü bağlamında okunduğunda e-atık işçilerinin varlığı gözle görülür hale gelmektedir. Elektronik atık (e-atık) işçileri, zengin ülkelerde üretilen ve yoksul ülkelere gönderilen atıkları yeniden dönüştürmekle görevlidir. Bu işçiler cihazları yok etme alanlarına getirmekte ve parçalara ayırıp kısmen demonte etmektedir. Atık parçalardan kalan elementlerin toplanması amacıyla yapılan bu işlem insan ve çevre sağlığına ciddi anlamda zarar vermektedir (Fuchs, 2015a: 421).

Çalışma dijital kapitalizm kavramını kapitalizmin yeni bir aşaması olarak görmektedir. Dijital kapitalizm yeni bir üretim tarzı olmaktan ziyade kapitalist üretim tarzının devamıdır. Bu bağlamda tıpkı tarımsal üretim ve endüstriyel üretim gibi bir aşama olarak okunabilmektedir. Marx, Kapital'de kapitalizmin aşamalarını "*basit elbirliği, manüfaktür, modern sanayi*" şeklinde sıralamaktadır (Başaran, 2016a: 67). 1970'li yıllardan itibaren gerçekleşen dönüşüm ve dijitalleşme sürecinin mevcut düzeni ilerletmiş olduğu görülebilmektedir. Bugünkü kapitalist ilişkileri ifade etmek için kullanılan birçok kavram söz konusudur. Veri kapitalizmi, platform kapitalizmi, iletişimsel kapitalizm, bilişsel kapitalizm, hiper kapitalizm ve enformasyonel kapitalizm bu kavramlara verilebilecek örneklerdir (Fuchs, 2016a: 37). Bütün bu kavramlar benzer gelişmeleri adlandırmak için kullanılmaktadır. Dolayısıyla bütün bu

kavramların bir kavramsal karmaşaya yol açtığı söylenebilmektedir[19]. Çalışmanın iddiası bu kavramsal karmaşanın dijital kapitalizm kavramının öne çıkarılmasıyla çözülebileceği yönündedir. Çünkü dijital kapitalizm kavramı diğer kavramsallaştırmalardan farklı olarak anlık gelişmelere değil (örneğin veri kapitalizmi ve platform kapitalizmi son yıllardaki dönüşümlere dikkat çekmektedir) kapitalizmin 1970'li yıllarla birlikte girdiği bütün bir tarihsel sürece vurgu yapmaktadır[20]. Ayrıca dijital kavramı dijital teknolojinin oluşması, gelişmesi ve yayılması bağlamındaki her olguyu tanımlaması bağlamında daha kapsayıcıdır (Gere, 2019: 17). Dijital kapitalizm yalnızca BİT'lerin gelişimi ile tanımlanabilecek dijitalleşme süreciyle bağdaştırılmamaktadır. Üretim süreçlerinde yaygın kullanılan bu araçlar hizmet sektöründe olduğu gibi diğer sektörlerde de kullanılması bağlamında yaygınlaşma eğilimindedir (Chesnais, 2015: 161).

Dijital emek kavramı çıkış noktası itibariyle sosyal medya odaklı olsa da daha sonra yapılan çalışmalar dijital emek kavramını sermaye döngüsünün bütününe genellemesi bağlamında zenginleştirmiştir. Dijital emek kavramı bu noktadan itibaren yalnızca sosyal medya üretketim emeğiyle sınırlı kalmamıştır. Kapsayıcı bir kavram olarak dijital emek maden çıkarımı, üretim, dolaşım tüketim, üretketim ve geri dönüşüm yoluyla sermaye döngüsünün bütününü kapsayan bir sürece evrilmiştir. Çalışma, bu pozisyonu temel alarak ilerlemektedir. Çalışmanın bir sonraki bölümü bir bütün olarak teknolojiye yaklaşımla ilgili olacaktır. Son dönemde dijitalleşmenin sosyal bilimler alanının en çok tartışılan kavramlarından biri haline gelmesiyle birlikte bu olguya yaklaşımlardaki pozisyonlar da dikkat çekmeye başlamıştır.

---

[19] Bu noktada, benzer olguları ifade eden "*gelişmiş ülkeler, merkez ülkeler, birinci dünya, Küresel Kuzey"* ve *"azgelişmiş, çevre, üçüncü dünya, Küresel Güney*" kavramsallaştırmalarında aynı hassasiyet gösterilmemiştir. Bunun nedeni, küreselleşme süreci olarak adlandırılan süreçte birinci, üçüncü ve dördüncü dünyaların iç içe geçmesine rağmen gücün dağılımının gelişmiş ve azgelişmiş arasındaki ayrımı kapatmamasıdır. Gelişmiş olanlar hala aktarıcılar, azgelişmiş olanlar alıcılardır (Stam, 2021: 293).

[20] Dijital kapitalizm kavramı ilk olarak Dan Schiller tarafından 1999'da kaleme alınan "*Digital Capitalism Networking the Global Market System*" isimli çalışmada kullanılmıştır. Schiller bu çalışmasında BİT sistemlerinin ekonomik etkinliklerin küreselleşmesine hizmet ettiğini belirtmiştir. Ağlar, kapitalizmin etkilerini toplumsal ve kültürel bağlamda yaygınlaştırmıştır. Schiller dijital kapitalizm kavramını bir dijitalleşme sürecinin çıktısı olarak okumaktadır. Schiller'e göre dijitalleşme, üretim araçlarının verimliliğini arttırmış, şirket içi ve şirketler arası iletişimi kolaylaştırmıştır. Böylece dijitalleşme, kapitalizmi yeniden biçimlendirmiştir (Schiller, 1999: xiv-xvi).

Literatürdeki normatif yöneliş teknoloji olgusuna büyük oranda belirlenimci yaklaşmaktadır. Teknolojik belirlenimcilik iyimser ve kötümser şeklinde iki ana hatta ayrılmaktadır. Bu yaklaşımlar incelenerek hangi pozisyona yakın olunduğu belirlenecektir. Bir yaklaşım belirlemek ve pozisyon almak özellikle gelecek çalışmaların niteliğini belirleme noktasında etkili bir stratejidir. Çalışma özelinde ise seçilen örneklemin hangi bakış açısıyla incelendiği -belirlenimci mi, eğer belirlenimciyse iyimser mi yahut kötümser mi- önem kazanmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın bir sonraki bölümünde teknolojik belirlenimcilik kavramı tartışılmaktadır.

1.3. Yaklaşım: Belirlenimcilik mi yahut Yeni Bir Seçenek mi?

Teknoloji bugün dönüşümlerin gerçekleştiği sahne olduğu kadar aynı zamanda tarihsel dönüşümlerde etken bir faildir. Tarihsel dönemleri, hâkim teknolojilerle isimlendirmenin uzun bir geleneği vardır. Taş Devri, Demir Çağı ve Bronz Çağı, 19. Yüzyıl Çelik Çağı ve Demiryolu Çağı bu geleneğe verilebilecek örneklerdir (Huws, 2015: 20). Bu dönemler genellikle devrim sözcüğü ile anılmaktadır (Harvey, 2008: 84; Fisher, 2010: 1; Lebert & Vercellone, 2015: 17; Gere, 2019: 162; Schwab, 2021: 15; Fuchs, 2021b: 213).

Teknolojik gelişim, değişim ve dönüşüm dönemlerinin devrim sözcüğüyle anılması siyasi skalanın her iki ucundaki özneler tarafından da tercih edilmektedir. Fakat farklı siyasi pozisyonların sözcüğe yüklediği anlamların farklı olacağı şüphe götürmemektedir. Dolayısıyla teknolojiye yaklaşımın devrim mecazı üzerinden incelenmesi bu farklı yaklaşımları anlamak konusunda faydalı olmaktadır. Çünkü son dönem dijitalleşme başlığında oldukça fazla tartışılan teknolojik belirlenimcilik tezleri teknolojik gelişime gereğinden fazla değer yüklemeye ya da tersinden teknolojinin toplum üzerindeki etkilerini görmezden gelmeye yol açabilmektedir. Bu durumun çalışma açısından taşıdığı önem ise incelenecek olan bölge ve kullanılan kavram setinin kaplayacağı yere ilişkin yaklaşım ve varılacak sonucun niteliğine ilişkin olmaktadır. BİT'ler iletişim çalışmaları içinde genellikle teknik kapasiteleri ve toplumun geleceği için yarattığı olanaklar ile tartışılmaktadır. BİT'ler, iletişim teknolojilerinin toplumsal tarihinin birer parçasıdır. Dolayısıyla teknolojik

belirlenimciliğin, BİT'leri teknolojinin toplumsal tarihinden kopardığı söylenebilir (Başaran, 2010: 85).

Çalışmanın temel hipotezlerinden birinin Afrika bölgesinde dijitalleşme ile artan sömürü olduğu düşünüldüğünde teknolojik kötümserlik çizgisine yakın olduğu izlenimini yaratmış olsa da bu bölümde geliştirilecek olan tartışma ile belirlenimcilik çizgisinden uzaklaşılması planlanmaktadır.

1.3.1. Teknolojik İyimserlik

Teknolojik iyimserlik, "*teknolojinin kendisinin insan için bir temellük biçimi olduğunu ve kendiliğinden toplum üzerinde olumlu etkileri olduğunu*" ileri sürmektedir (Fuchs, 2021d: 293). Tekno-iyimser yaklaşımların kökleri Marshall McLuhan'a dayanmaktadır (Stevenson, 2015: 242; Korkmaz, 2019: 157). McLuhan, yaptığı küresel köy tanımı ile elektrik çağının açıldığını ve iletişimin tüm dünyayı sardığını ileri sürmektedir. McLuhan böylelikle 1980'li yıllardaki enformasyon toplumu düşüncesinin öncülü haline gelmiştir (Geray, 2016b: 59).

Alvin Toffler ve Daniel Bell teknolojik iyimser enformasyon toplumu düşüncesinin iki önemli temsilcisidir. Alvin Toffler enformasyon toplumunu "*endüstrileşmenin ölümü ve yeni bir uygarlığın doğuşu*" olarak düşünmektedir (Toffler, 2008: 8). Toffler dalga metaforuyla açıkladığı üç ana tarihsel dönem kurgulamaktadır. İlk dalga tarım toplumu, ikinci dalga endüstriyel toplum ve üçüncü dalga ise enformasyon toplumudur. Buna göre, Toffler üçüncü dalganın ikinci dalgadaki sorunları çözerek daha gelişkin bir toplum inşa edeceğini ileri sürmektedir (Toffler, 2008: 277-348). Daniel Bell ise teknolojinin toplumsal ilişkileri, dünyayı algılama biçimlerini, insanın doğa ve ekonomik üretkenlik üzerindeki artan denetimini etkilediğini iddia etmektedir. Bell enformasyon toplumu ile yaşam standartlarının yükseldiğini, yetenekli mühendis ve teknisyenler sınıfının yaratıldığını, kaynakların asgari maliyet ve emekle kullanılır hale getirildiğini, ulusal sınırların ortadan kaldırıldığını, yeni sosyal ağların oluşturulduğunu, zaman ve mekân algılarının bozulduğunu öne sürmektedir. Bell de tıpkı Toffler gibi enformasyon toplumuna olumluluk atfetmektedir (Laughey, 2010: 107-108; Dworkin, 2012: 133). Bell'e göre, sanayi sonrası toplum, hizmet ekonomisinin önem kazanması, kuramsal bilginin

değişimin kaynağı haline gelmesi, sistem analizi, oyun teorisi gibi kavramlar ve teknolojik özerklik bağlamında önceki toplumlardan ayrılmaktadır (Başaran, 2010: 68).

Benzer şekilde yeni medya araçlarının "*insanları yerel topluluklardan ve yüz yüze ilişkilerin sıkılığından uzaklaştırma eğilimine yol açması, bu teknolojilerin sağladığı yeni işbirliği imkanları*" Manuel Castells ve Hardt-Negri ikilisini de tekno-iyimser hatlara doğru itmektedir (Gerbaudo, 2013: 58). Castells ve Hardt-Negri'nin teknolojiye bakışları birbirlerinden çok farklı değildir (Prey, 2019: 276). Castells teknolojik belirlenimciliğe kapılarak toplumsal değişim ve dönüşüm süreçlerinde ideolojik ve siyasal etkenleri göz ardı etmektedir (Gerbaudo, 2020: 90; Güngör, 2020: 214). Hardt ve Negri ise, BİT'lerin yaygınlaşması ve erişilebilirliklerinin kolaylaşmasının mülkiyet rejimine darbe vuracağını, BİT'lerin büyük kitleleri denetlemeyi kolaylaştırmakta ancak aynı zamanda kitlelerin de bu teknolojiler yoluyla örgütlenebileceğini ve emeğin denetlenmesinin kapitalizm açısından gittikçe zorlaştığını ileri sürerek tekno-iyimser bir pozisyonda durmaktadır (Özçetin, 2019: 226).

Negri, sabit sermayenin günümüzdeki teknolojik gelişmeyle birlikte bedenlerin içinde, onlarla işlenerek ve onlara bağımlı kalarak, işçiden ayrı olarak ele alınamadığını ileri sürmektedir. Sabit sermaye, Negri'ye göre toplumsal işbirliği haline gelmektedir. Böylece sabit ve değişken sermaye arasındaki fark buharlaşmaktadır (Negri, 2021: 284). Hardt ve Negri özellikle birlikte kaleme aldıkları İmparatorluk kitabında tekno-iyimserliklerini gözler önüne sermiştir (Dyer-Witheford, 2019: 19). Hardt ve Negri, bu pozisyonlarını daha sonra da değiştirmemiş ve özellikle 2008 krizi sonrası meydana gelen toplumsal hareketlerde ağların etkilerini öne çıkarmaya devam etmiştir (Hardt & Negri, 2019: 109).

Son dönemde sosyal medya platformları ile tekno-iyimser yorumlar güç kazanmıştır. Tekno-iyimser ideoloji sosyal medya platformlarının yatırımcılarını ve üretketicileri sermaye birikim modelinin desteklenmesi konusunda ikna etmek için kullanılmıştır (Fuchs, 2015a: 125). Teknolojik iyimserlerden Henry Jenkins, dijitalleşmenin kullanıcının performansını artırması yoluyla katılımcı bir kültür

yarattığını ileri sürmektedir (Aşçı, 2021: 256). Bugün egemen olan bu yaklaşım, BİT'lerin "*yoksullukla mücadelede ve yoksulluğun azaltılmasında oldukça önemli olduğunu*" iddia etmektedir (Yücesan-Özdemir, 2009a: 27). Ancak teknolojik belirlenimcilik yalnızca iyimser görüşlerden ibaret değildir. Bir sonraki alt başlık teknolojik belirlenimciliğin bir diğer biçimi olan tekno-kötümserliği ele almaktadır.

1.3.2. Teknolojik Kötümserlik

Teknolojik kötümserler, teknolojinin toplumsal, siyasal ve ekonomik yapısı üzerinde bir tehdit oluşturduğunu ileri sürmektedirler. Tekno-kötümserler, iletişim egemenliği ve teknolojinin "*sadece tüketim aşamasında rol alan ve yabancı kaynaklara bağımlılık nedeniyle iletişim egemenliğinin bulunmadığı*" toplumların bağımsızlıklarını tehlikeye attığını dile getirmektedir (Uluç, 2008: 139). Teknolojik kötümserliğin kökleri Ludizm ideolojisine dayanmaktadır. Ludizm, Sanayi Devrimi'yle gelen makineleşme sonucu işsiz kalan işçilerin makinelere saldırıp onları kırmaları sonucu oluşan harekete verilen isimdir. Ludistler, saldırılarını ayrıntılarıyla planlayan, iyi örgütlü ve belirgin bir harekettir (Fuchs, 2021b: 280). Luddizm'in yakın tarihteki en bilindik temsilcisi olan Theodore Kaczynski elektrik ve "*teknoloji olmadan kendine yeten köylerde yaşamı savunan bir hareket*" kurmayı önermesi bağlamında uygarlık karşıtıdır (Fuchs, 2021b: 282).

Tekno-kötümserler teknolojinin insanlığın toplum, ekonomi ve siyaset üzerindeki etkisine son verdiğini, teknolojiyle birlikte insanlığa ilişkin değerlerin yok olduğunu belirtmektedir (Güngör, 2020: 183). Tekno-kötümserlikle alakalı olarak literatürde en bilinen örnekler George Orwell'in distopyalarıdır (Güngör, 2020: 182). Frankfurt Okulu'ndan Theodor W. Adorno ve Herbert Marcuse gibi düşünürler teknolojik toplumun irrasyonelliğinin altını çizmeleri bağlamında tekno-kötümser bir çizgiye oturmaktadır (Bottomore, 2013: 51; Özçetin, 2019: 170; Mattelart & Mattelart, 2020: 64).

Adorno teknolojinin modern toplumlarda ideolojilerin mistifiye edici rolünü üstlendiğini ileri sürmektedir (Çoban, 2014: 48). Frankfurt Okulu, Batı metafiziğinin teknoloji yoluyla doğa üzerinde araçsal bir tahakküm kurduğunu ifade etmektedir (Kejanlıoğlu, 2005: 59). Benzer şekilde Amerikalı düşünür Neil Postman da

teknolojilerin etkileri konusunda iyimser değildir (Laughey, 2010: 31). Postman'a göre teknoloji "*(i)nsan hayatını yaşamaya değer kılan zihinsel yöntemlere ve sosyal ilişkilere zarar vermektedir*" (Postman, 2006: 12). Postman teknolojiye verilen değerin fazlalığını teknopoli tabiriyle ifade etmektedir (Postman, 2006: 87). Bir başka tekno-kötümser olan John Berger'e göre de günümüz dünyası, "*imajların aktığı, tanıtım ve reklamla kuşatılmış*" bir halde bulunmaktadır (Güngör, 2020: 199).

Tekno-kötümser görüş, teknolojinin toplumu denetimi altına almasıyla birlikte insanlar üzerindeki kontrol mekanizmaları merkezileşmiş ve insanların savunma alanları ortadan kalkmıştır (Batuş, 2005: 263). Teknolojik iyimserlikten farklı olarak teknolojik kötümserlik, "*ağ bağlantılı otoriterlik, dijital insanlıktan çıkarma, yabancılaşma 2.0, ağ bağlantılı sömürü ve gözetim toplumunun yükselişinden*" bahsetmektedir (Fuchs & Chandler, 2021: 8).

Teknolojik kötümserliğin dijital medyadaki önde gelen iki ismi Evgeny Morozov ve Malcolm Gladwell'dir. Bu iki isme göre örneğin sosyal medya, demokratik katılımı artırdığı ve kullanıcıyı güçlendirdiği yönünde bir yanılsama sunmaktadır (Gerbaudo, 2013: xiii; Morozov, 2021b: 31). Gladwell'in "*Devrim twitlenmeyecek*" şeklindeki ünlü vecizi de bu bağlamda okunmalıdır (Gerbaudo, 2013: 10). Gladwell, siyasal eylemliliklerin güçlü bağlar gerektirdiğini ancak dijital medyanın zayıf bağlar sağladığını ifade etmektedir (Gerbaudo, 2013: 14). Morozov da *slacktivism* (miskin aktivizm) adını verdiği aktivizm biçiminin "*sıfır siyasal ya da toplumsal etkiyle iyi aktivizm yapıldığı hissi uyandırmakta*" olduğunu ve "*bir Facebook grubuna katılmaktan başka bir talepte bulunmadan dünyayı anlamlı bir şekilde etkilediği yanılsaması*"na kapılmaya yol açtığını ifade etmektedir (Gerbaudo, 2013: 13). Morozov dijital medyanın kaçınılmaz olarak "*isyan etme gücü*" sağladığı yönündeki iyimser görüşleri eleştirmektedir (Gerbaudo, 2013: 13). Dolayısıyla bu görüşler, "*iyi-eski-teknokratik bir politik ütopya*" sunmakta ve gerçek dünya aktivizmini reddetmektedir (Morozov, 2020: 45; Morozov, 2021a: 23). Morozov bu görüşlerini tekno-realist olarak adlandırmakta ve bu görüşlerden önceki devrimlerde iletişim araçlarının herhangi bir rolü olmadığı anlamının çıkmaması gerektiğini ifade etmektedir. Morozov, tekno-iyimserlerin serinkanlı değerlendirmeler yapamadıklarını ileri sürmektedir (Morozov, 2021a: 27).

İyimser ya da kötümser teknolojik belirlenimci yaklaşımlar teknolojinin toplum ve ekonomiden bağımsız olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüşlere göre teknoloji toplumu, ekonomiyi, politikayı, devleti ve gündelik hayatı tek yönlü olarak belirlemektedir (Başaran, 2014: 37). Teknolojik belirlenimciliğe göre teknolojinin gelişiminin kendine özgü bir mantığı bulunmaktadır (Yücesan-Özdemir, 2009a: 35). Bu mantığa göre teknolojik araştırma ve geliştirme süreçleri kendiliğinden üretilmektedir (Arık, 2011: 117). Teknolojik belirlenimciliğin güncel örneklerinden biri Endüstri 4.0 kavramsallaştırması olarak gösterilebilir. Endüstri 4.0 kavramsallaştırması, "*teknolojik devrimleri beraberinde getiren su ve buhar gücü (sanayi devrimi 1.0), elektrik gücü (sanayi devrimi 2.0) ve bilgisayar/programlama otomasyonunu (sanayi devrimi 3.0) takip ettiği üzerine*" geliştirilmiştir (Fuchs, 2020b: 71).

Endüstri 4.0 kavramsallaştırmasında teknolojik devrim tezi gerçek teknolojik ve ekonomik gelişmelerden önce sahneye sokulmaktadır (Fuchs, 2020b: 73). Ancak Marksist görüşlere göre teknolojik kendi içinde bir devrim değildir. Devrimler yalnızca insanlar tarafından belirli şartlar halinde gerçekleştirilebilir (Fuchs, 2020a: 189). Teknoloji, Marx ve Friedrich Engels için, "*yalnızca yeni üretim biçimlerine olanak sunan bir araç değil aynı zamanda burjuva sınıfının işçi sınıfı üzerinde kurduğu baskı ilişkisini materyalleştiren*" araçlar bütünüdür (Gerbaudo, 2020: 93). Marksistlere göre bilimsel ve teknik icatlar yalnız başlarına üretim tekniğinde bir değişiklik yaratma gücüne sahip değildir. Teknolojik icatlar, uygulanmalarına imkân verecek ekonomik şartlar mevcut olmadığı takdirde etkisiz kalmaktadır (Kontratieff, 2010: 32). Teknolojik belirlenimcilik teknolojinin bu yönlerini göz ardı etmektedir.

Teknolojik belirlenimciliğin toplumsal teori için yarattığı tehlike, bir öğenin diğerlerini belirlediği yönündeki görüşünden kaynaklanmaktadır. Özellikle 2001 *dot.com* patlamasının ardından "*iş çevrelerinde yaygın olarak dile getirilen, bilgi teknolojilerinin artık kapitalizme yeni bir iktisadi paradigma sağladığı yönündeki kuramı*" çökmüş ve tekno-iyimser görüşler sekteye uğramıştır (Wayne, 2015: 57). Çünkü teknoloji tek başına güvencesizlik koşullarına yol açmamış aynı zamanda işçiler üzerindeki denetimi yoğunlaştırmıştır (Moore, 2021: 174). Teknolojik belirlenimciliğin reddedilmesi aynı zamanda teknolojik gelişimin toplumdaki genel

düşünme tarzlarını etkilediği fikrinin de reddedilmesi anlamına gelmektedir (Piperno, 2005: 226). Çalışmanın bir sonraki bölümü teknolojik belirlenimciliğe bir alternatif olarak ele alınabilecek iletişimin ekonomi politiği yaklaşımını irdelemektedir.

1.3.3. İletişimin Ekonomi Politiği ve İletişimin Ekonomi Politiğinin Marksist Eleştirisi

Çalışmadaki tartışma, "*toplumların nasıl örgütlendiği ve kontrol edildikleriyle ilgili bir çalışma alanı*" olan ekonomi politik yaklaşıma dayanmaktadır. Ekonomi politik yaklaşım iktidarın incelenmesiyle ilişkilidir (Başaran, 2010: 89; Wasko & Erickson, 2020: 132). Ekonomi politik, ekonomik ve toplumsal süreçleri bir arada açıklamaya çalışmaktadır. Ekonomi politiğin Marksist eleştirel ekonomi politik ve liberal ekonomi politik olmak üzere iki alt dalı bulunmaktadır (Geray, 2016a: 21). Ana akım iletişim kuramı olarak da adlandırılabilecek liberal ekonomi politik gözlemlenebilir davranışlara ve davranış değişikliklerine odaklanmaktadır. Liberal ekonomi politik bireyci bir yaklaşımdır. Bu kuram sosyal bilimlerin tarihsel birikiminden yoksun durumdadır (Özçetin, 2019: 184). Liberal yaklaşım iletişimsel süreçleri ve kurumları toplumsal ve ekonomik gelişmelerden soyutlayarak incelemeye çalışmıştır (Özçetin, 2019: 185). Liberal kurama göre iletişim araçları toplumun aynası olma işlevini görmektedir (Kaya & Çakmur, 2017: 569). Bu görüşe göre kişilerin iletişim araçları yoluyla elde ettikleri bilgiler tüm toplumun yararını gözetecektir (Kaya & Çakmur, 2017: 569).

Eleştirel kuram genellikle Marksist düşünceden etkilenmiştir (Shoemaker & Reese, 2014: 105). Her ne kadar iletişim alanında farklı birçok eleştirel yaklaşım olsa da bu eleştirel yaklaşımlar tek bir potada toplanabilmektedir. Eleştirel iletişim çalışmalarında Marksist ekonomi politikçiler arasında kimi farklar olsa da çoğu sermaye, sınıf ve iletişim metalarını biçimlendiren etkenlerin neler olduğunu analiz etmek, "*sosyal bilimlerin paradigmasından uzaklaşıp beşerî bilimlerin analize dayalı yoruma, yargılamaya açık yapısına yaklaşmak*", politik bir tavır takınmak ve toplumsal adalet arayışı taleplerinde ortaklaşmaktadır (Erdoğan & Alemdar, 2010: 215; Bostancı, 2020: 75).

Eleştirel ekonomi politik liberal ekonomi politikten temelde dört noktada ayrılmaktadır: 1) Bütüncül olması, 2) tarihsel olması, 3) serbest piyasa ve devlet müdahalesi arasındaki ilişkiyle ilgilenmesi ve son olarak 4) teknik konuların ötesine geçme çabası ile (Golding & Murdock, 2014: 53; Bostancı, 2019: 121). İletişimin eleştirel ekonomi politiği bütüncül ve tarihseldir. Eleştirel ekonomi politik iletişim alanında değişim amacıyla önerilerde bulunmaktadır. İletişimin eleştirel ekonomi politiği bütünseldir çünkü ekonomik örgütlenmeyi toplumsal yaşamla etkileşim içinde incelemektedir. İletişimin eleştirel ekonomi politiği tarihseldir çünkü ekonomik örgütlenmeyi ve iktidar ilişkilerini iletişimin tarihsel süreçteki değişimiyle beraber izlemektedir. İletişimin eleştirel ekonomi politiği, "*ticari ve ticari olmayan iletişim kurumlarının davranışlarını, kamu organlarının ve devletin iletişim alanına müdahalesini incelemeyi*" hedeflemekte ve bu kurumların değişmesi yolunda önerilerde bulunmaktadır (Geray, 2016a: 40).

Liberal kuram, iletişim metalarını mal ve hizmetler olarak kodlamakta ve iletişim endüstrisinin bu malları sağlamak için pazarın talebine göre üretim yapması gerektiğini ileri sürmektedir. Eleştirel ekonomi politik ise iletişim metalarının biçim ve içeriğinden önce üretim süreçlerine ve mülkiyet ilişkilerine odaklanmaktadır (Yaylagül, 2019: 241). Liberal kuramdan eleştirel kurama doğru bir geçiş davranışçılık ekolünden ideolojik bir perspektife geçiş olarak görülmektedir (Turner, 2016: 239). Eleştirel bir ekonomi politikçi olan Marx liberal kuramı tarihsel ve materyalist olmamakla eleştirmiştir (Yaylagül, 2009: 164).

Marksist bir iletişim teorisi, iletişim ve kültürün maddi etkinlikler olduğunu, emek ve dilin birbirlerini karşılıklı olarak inşa ettiğini ve iletişim ve bilginin aynı toplumsal etkinliğin -anlamın toplumsal inşasının- diyalektik bölümleri olduğunu ileri sürmektedir. Marksist bir iletişim teorisi, iletişimi kapitalizmle ilişkili olarak, kapitalist analizin temeline yerleştirerek, bu analize üretim ilişkileri ve güçlerinin gelişimini dahil etmektedir. Marksist iletişim teorisi artı değerin üretimi ve emtialaştırılmasını, toplumsal sınıf bölünmelerini ve sınıf mücadelesini, sınıflar arasındaki zıtlıkları ve karşıt hareketlilikleri incelemektedir. Marksist Medya ve İletişim Çalışmaları'na göre iletişim, toplumsal sınıfların eşitsiz yapılarının içine gömülmüştür (Fuchs & Mosco, 2016: 7).

"İletişimin Eleştirel Ekonomi Politiği" olarak adlandırılabilecek olan Marksist iletişim kuramı şu konuları incelemektedir: Medya eylemciliği; medya ve sosyal hareketler; medya içeriğinin metalaşması, izleyici ve iletişim emeği; medyanın sermaye birikim modelleri; medya ve kamusal alan; iletişim ve uzay-zaman; iletişim endüstrisinde şirketleşmiş gücün yoğunlaşması; medya ve küreselleşme; medya ve emperyalizm; medya ve kapitalizm; medya politikaları ve medyanın devlet düzenlemeleri; iletişim ve sosyal sınıf, cinsiyet, ırk; hegemonya; iletişim endüstrilerinin tarihi; medyanın ticarileştirilmesi; medya türdeşleşmesi / çeşitlendirilmesi / çoğaltımı / bütünleşmesi; medya ve reklamcılık, medya gücü (Fuchs & Mosco, 2016: 12-13; Fuchs, 2020a: 43).

İletişimin ekonomi politiğinin başlangıç noktası iletişim araçlarının meta üretip dağıtan endüstriyel ve ticari kuruluşlar olduğunun kabul edilmesidir. Kapitalizmde iletişim metalaştırma ve ideolojik inşa süreçlerini beslemektedir. İletişimin ekonomi politiğinin Marksist eleştirisi metalaşmanın iletişimi ve iletişime içkin çelişkileri nasıl şekillendirdiğini incelemektedir (Fuchs, 2021b: 4; Kellner, 2021: 178). İletişimin eleştirel ekonomi politiği, iletişim etkinliğinin maddi ve sembolik kaynaklarının paylaşımında eşit olmayan bir şekilde yapılandırıldığını ileri sürmektedir. Bu yaklaşım, iktidar ilişkilerini iletişim araçlarını da içeren kaynakların üretim, dağıtım ve tüketimini zaman ve bağlama odaklanarak incelemektedir (Bulut, 2009a: 8; Mosco, 2009: 2; Yücesan-Özdemir, 2009a: 33; Golding & Murdock, 2014: 54).

İletişimin ekonomi politiği teknolojik belirlenimciliğe karşıt bir pozisyonda konumlanmaktadır. İletişimin ekonomi politiğine göre teknoloji toplum tarafından şekillendirilmekte ve toplumu şekillendirmektedir (Fuchs, 2014a: 138). Teknolojik sistemler toplumsal sistemler olduklarından ötürü tıpkı diğer toplumsal sistemler gibi zıtlıkları içinde barındırmaktadır. Teknolojinin etkileri tek yanlı değil karmaşıktır (Fuchs, Boersma, Albrechtslund & Sandoval, 2012: 5; Fuchs, 2021a: 68). Marksist ekonomi politikçiler teknolojinin toplumda mevcut olan tüm sorunları ortadan kaldırdığına yönelik inanca karşı çıkmaktadır (Fuchs, 2021b: 284). Marksistler sınıflı toplumlarda çelişkili bir karaktere sahip olduğu ve teknoloji ve toplumun diyalektik bir ilişkiye sahip olduğu şeklindeki yorumlarıyla teknolojik determinizmi eleştirmektedir (Fuchs, 2021a: 90). Marksistler, kapitalizmin teknoloji ve toplum

ilişkisinin diyalektik hale gelmesine izin vermediğini belirtmektedir (Fuchs, 2021e: 71).

Dijital kapitalizmde teknoloji hem krizlere hem de büyümeye etki edebilmektedir (Fuchs, 2021b: 222). Dolayısıyla bugün teknoloji ve toplum arasındaki ilişkiyi yorumlarken teknolojinin toplum, emek, siyaset, ideoloji ve ekonomi üzerinde olumsuz etkiler yarattığını vurgulamak kötümser bir pozisyon almak olarak değil, mevcut gerçekliğin dile getirilmesi olarak düşünülmelidir. Marksist eleştirel teknoloji kuramına göre kapitalizm teknolojileri kullanarak emekten tasarruf sağlamakta, ücretleri düşürmekte, iş gününü uzatmakta ve emeği düşük ücretli bölgelere taşımaktadır (Fuchs, 2021b: 292). Kapitalistler teknolojiyi "*işgününün gözenekliliği*" denilen "*iş yapılmayan anları azaltmak*" amacıyla kullanmaktadır (Harvey, 2012: 229). Dijitalleşme süreci tekno-iyimserler tarafından özgürleştirici vaatlerle sunulmaktadır. Dijitalleşme, yalnızca bu özgürleşme vaatlerini gerçekleştirmemekle kalmamış bu yeni sömürü koşullarına da yol açmıştır (Qiu, 2021: 203).

Dijital kapitalizmde teknolojik yenilikler durmaksızın devam etmekte olup bu yenilikler süreci sermaye tarafından büyümeyi ve karı artırmak için kullanılmaktadır (Başkaya, 2018: 123-124). Kötümser ya da iyimser çizgiler arasında bir denge arayışında çabalanırken teknolojinin yansız olmadığı unutulmamalıdır (Başkaya, 2018: 125). Dolayısıyla bu bölümü bitirirken Marksistlerin teknolojik devrim ifadesini kullanırken teknolojik gelişmeleri vurgulamak amacıyla kullandığı, üretim tarzındaki değişimi vurgulamak için kullanmadığı söylenebilir. Örneğin önde gelen Marksist tarihçilerden Neil Faulkner (2016), dünya tarihini kategorize ederken Avcılık Devrimi ve Tarım Devrimi ifadelerine yer vererek benzer bir kullanımı tercih etmiştir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde dijitalleşmenin temel dinamiği olan BİT'lerin gelişimi ve BİT'lerin yaygın olarak üretildiği Fordizm'den postfordizme geçiş süreci incelenmektedir.

1.4. Fordizm'den Postfordizme Geçiş: BİT'lerin Gelişimi

İletişimin kapitalist yapıdaki merkeziliği Fordizm'den postfordizme geçiş sürecinde net bir şekilde görülebilir. Bu geçiş sürecinde BİT'ler etkili bir rol oynamıştır. Dijital kapitalizmin kökenlerinde Fordizm'den postfordizme geçiş

sürecinin yattığı söylenebilir. Dolayısıyla dijital kapitalizmi anlamanın yolu bu dönüşüm sürecini izlemekten geçmektedir. Fordizm-postfordizm geçişi kapitalizmin son 50 yıllık süreçte yaşadığı en önemli dönüşümlerden biridir (Fisher, 2010: 1). Fordizm-postfordizm geçişi en basit tabiriyle birikim tipindeki bir dönüşüm olarak tanımlanabilir ancak bu önemli dönüşümü detaylı incelemek için tartışmaya öncelikle Fordizm'den başlanmalıdır (Fisher, 2010: 45).

Fordizm, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından hegemonik hale gelen ve kitle tüketimine dayanan bir sermaye birikim modelidir. Fordizm genellikle dört özelliğiyle tanımlanmaktadır. Emek süreçleri, birikim rejimi, düzenleme biçimleri ve toplumsallaşma Fordizm'in tanımlanmasında öne çıkan özellikleridir (Jessop, 2005: 42). Fordist birikim rejimi hem karakteristik bir teknoloji ve üretim organizasyonunu hem de toplumsal ölçekte tüketimin doğasını ve bunun altında yatan mekanizmaları kapsamaktadır. Özünde Fordizm tarihsel olarak özgül bir üretim süreci ile tüketim tarzı arasındaki eklemlenme olarak anlaşılmalıdır (Schoenberger, 1988: 247).

Fordizm, Taylorist[21] ilkelere göre örgütlenmiş iş bölümüne, seri ve standart üretim süreçlerine, kitlesel tüketime, yaygın istihdama, büyük ölçekli endüstriyel kuruluşlara dayanmakta ve ismini Amerika'daki Ford şirketinden almaktadır (Yurtsever, 2016: 90). Fordizm, ölçek ekonomisi, büyük üretim ve mübadele sistemlerine dayanmaktadır (Hardt & Negri, 2004: 126). Fordizm, İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasında uluslararası ticaret ve yatırım akımlarına bağlıdır. Fordizm İkinci Dünya Savaşı öncesi ABD'de gelişmiş, savaş sonrasında Avrupa ve Japonya'ya yayılmıştır (Harvey, 1997: 159).

Geleneksel sanayinin üretim biçimi olan Fordizm homojen bir pazara hitap etmektedir (Büyükuslu, 2017: 1). Fordizm standart fiyat rekabetine odaklanmakta ve her ürünün pazarda bir alıcısı olduğu varsayımıyla hareket etmektedir (Büyükuslu, 2017: 6). Fordizm üretkenliğe bağlı artan gelirler[22] ve ücretler nedeniyle ortaya çıkan

[21] Taylorist denetim mekanizmaları, işçilerin teknolojik araçlar kullanımı yoluyla vasıflaştırılması sürecidir. Taylorizm, 20. yüzyılın başından itibaren sistematik bir biçimde gerçekleşen emeğin değersizleşmesinin devamı olarak görülmektedir. Taylorizm, tasarımın icradan ayrılmasına, yani yönetim ve işçi arasında bir ayrıma yol açmaktadır (Başkavak, 2017: 109).

[22] Fordist dönemde, "*(1) ömür boyu iş güvencesi, (2) düşük vasıflı pozisyonlardan yükseğine doğru muntazaman ilerleyen bir kariyer imkânı, (3) düzenli olarak artan ücret, (4) ağırlıklı olarak firma*

kitlesel talep, kapasitenin tam kullanımına dayalı artan karlar, geliştirilmiş seri üretim ekipmanları ve tekniklerine artan yatırım ve üretkenlikte daha fazla artış varsayımlarıyla hareket etmektedir (Jessop, 2005: 43). Fordist üretim biçiminde teknoloji kullanımı kafa ve kol emeğinin birbirinden ayrılmasına yol açmıştır (Başkavak, 2017: 121). Fordizm'de Taylorist ilkelerin kullanımı makineleşme ile birleşerek emek gücünün otomasyon sistemiyle karmaşık bir bütünleşme ilişkisine girmesine yol açmıştır (Vercellone, 2015b: 7).

Fordizm'in içine girmiş olduğu krizin -ve aslında Fordizm'in kapitalizm tarihinde bir istisna[23] olarak görülmesine de yol açan (İlyas, 2022a: 77)- temel sebepleri şu şekilde sıralanabilir:

- Tam istihdam, ekonomik büyüme ve sürdürülebilir ödemeler gibi istikrarlı hedeflerin yakalanması giderek zor hale gelmiştir,
- Bölgesel ve yerel ekonomilerin ulusal politikalarla çözülemeyecek sorunlara sahip olduğu tezi kabul görmeye başlamıştır,
- Küreselleşme ile toplumsal yeniden üretim alanındaki çelişki yoğunlaşmıştır,
- Gelişmiş Batılı ülkelere Küresel Güney'den işgücü göçü hızlanmıştır,
- Fordist sınıf uzlaşması ve ucuz işgücü göçü arasında gerilimler meydana çıkmıştır,
- Fordizm'e ve Keynesçi refah devleti tezine alternatif siyasal ve sivil örgütlenmeler oluşmuştur,
- Fordizm'in temel güçlerinden olan sendikaların gücü zayıflatılmıştır,
- Neoliberal "*daha çok piyasa, daha az devlet*" ideolojisi hâkim hale gelmeye başlamıştır (Harvey, 1997: 171; Jessop, 2015a: 312-313).

1966-1967 yıllarında gerçekleşen kredi sıkışması ve Güneydoğu Asya merkezli sanayileşme atılımının ABD'nin merkezi konumuna meydan okuyuşu Fordizm döneminde küresel rekabeti arttırmıştır. Bu rekabetin kızışması Bretten Woods anlaşmasında çatlaklar oluşmasına ve dolar devalüasyonuna kadar uzanmıştır

tarafından verilen eğitimlerle yüksek vasıfları elde etme imkânı" işçiler ve sermaye arasında bir uzlaşma yaratmıştır (Nurol, 2017: 151). Fordist dönemde, işçi sınıfının politik gücü üretim bandını durdurma gücünde yatmaktadır (Dyer-Witheford, 2019: 44).

[23] Bu istisna da ücretsiz emeğe ve aşırı sömürüye dayanan kadın-sömürge emeğine dayanmaktadır (Mitropoulos, 2013).

(Harvey, 1997: 164). İkinci Dünya Savaşı sonrası canlılık dönemi 1969-1973 arası dönemde ABD ve Birleşik Krallık'ın gevşek para politikaları sayesinde devam etmiştir. Ancak bu süreçte kapitalist sistemde aşırı likidite sorunu yatırım alanlarını azaltmış ve bunun sonucunda enflasyon artışa geçmiştir. Enflasyon özellikle 1973'ten sonra yükselişe geçmiştir. 1973'te Arap-İsrail Savaşı sonrası petrol ambargosu petrol ihraç eden ülkelerin petrol fiyatını yükseltmesi yüksek enflasyon sonrası oluşan krizi derinleştirmiştir (Harvey, 1997: 168).

Fordizm'in girmiş olduğu kriz sürecinde şirketler var olabilmeye çabalarken yatırımlarını teknoloji, otomasyon, yeni ürün ve emek gücünün daha ucuz olduğu yeni bölgeler arayışına kaydırmıştır (Harvey, 1997: 168). BİT'lere dayanan üretim Fordizm'deki kitlesel üretimin sonunu getirmiştir (Büyükuslu, 2017: 7). 1970'li yılların başından itibaren Fordizm'in krizi ve işçilerin fabrikalardaki mücadelelerine sermayenin verdiği cevap otomasyonu ve robotik teknolojileri artırmak olmuştur. Böylelikle BİT'ler güç ilişkilerini sermaye lehine değiştirmiştir (Hardt & Negri, 2019: 161).

BİT'ler, emek sürecinin bireyselleştirilmesine[24] ve politik olarak tecrit edilmesine yol açarak Fordizm'deki kolektif işçinin ve onunla ilerleyen sınıf mücadelesi biçimlerinin sonunu getirmiştir[25] (Negri, 2005: 258; Dockes, 2015: 146). Fordizm'in 1973'ten itibaren yavaşça sonunun gelmesi yeni bir dönem meydana getirmiştir (Harvey, 1997: 146). Fordizm'in ardından daha esnek emek gücü ve piyasalar, coğrafi akışkanlık, tüketimde hızlı değişime dayalı üretim ve pazarlama stratejileri yeni bir birikim rejimini ortaya çıkarmıştır (Harvey, 1997: 146). Bu birikim rejimi neoliberalizm, üretim biçimi ise postfordizmdir. Neoliberalizm ve postfordist paradigma incelenmeden evvel dijital kapitalizmin Fordizm'in krizinin köklerinde bulunan sürece uzanan üç özelliği şu şekilde özetlenebilir:

[24] Fordizm'deki fabrikalar çok sayıdaki işçinin geniş üretim bantlarında benzer görevleri yerine getirmesine dayalıdır. Bu toplu-oluş ve birlikte yapış hali, bir sınıf kimliği yaratımına ve kitlesel eylem kapasitesini kolaylaştırmaktadır (Della Porta & Diani, 2020: 53).

[25] Bu noktada dikkat edilmesi gereken, Fordizm'in tamamen ortadan kalkmadığıdır. Değişik coğrafyalarda Fordizm'in bant tipi üretimi devam etmektedir. Burada altı çizilen hegemonik eğilimdir (Yurtsever, 2016: 91).

> "1. Bilimsel emek örgütlenmesine karşı çıkma. Emeğin parçalanmasının reddi ve ücretlilerin otonomi ihtiyacının artması, Taylorist geleneksel emek biçimlerini gittikçe daha uygulanamaz hale getirmiştir;
>
> 2. Refah'ın kolektif hizmet ve güvencelerinin yayılması. Bu dinamik, 'uzun vade eğilimini emek gücünün toplumsal yeniden üretim maliyetinin azaltılmasına"' çevirerek, Fordizmin krizine katkı sağlamıştır… Sonsal olarak onun, aynı zamanda, temellerini artık piyasanın üstünlüğüne dayalı bir gelişme modeline değil de birçok açıdan bilişsel kapitalizmin güncel düzenlemesine bir seçenek oluşturabilecek bir mantığa uygun olarak, insanın insan için üretimine (sağlık, eğitim, araştırma vb.) yönelik yoğun bilgi üretiminde temellendiğini de olumlayabiliriz.
>
> 3. 'Eğitimin demokratikleşmesi' ve genel eğitim düzeyinin yükselmesinin sonucu olarak yaygın bir entelektüelliğin oluşması... İşte, maddi olmayan ve zihinsel emeğin gelişme biçimlerinin tartışmaya açılmasına yol açan şey, emek gücünün bu niteliği olmuştur" (Lebert & Vercellone, 2015: 29).

1970'li yılların başlarından itibaren kapitalizm bir yeniden yapılandırma sürecinin içine girmiştir (Geray, 2016b: 57). Bu yıllarda itibaren Fordist kapitalizmin krizine yanıt olarak geliştirilen ekonomi politik yanıt geniş çaplı üretim etkinliklerinin endüstriyel çekirdekten çevreye doğru yeniden konumlandırılması olmuş, bu süreç neoliberal kuralsızlaştırma ve ticaretin serbestleştirilmesi ile gelişmiştir (Sandoval, 2015: 43). Postfordizme geçişte BİT'lerin gelişimine ihtiyaç duyulmuştur (Yılmaz Deniz, 2017: 175). Fordizm'in yerini daha esnek[26] bir biçim olan postfordizme bırakması melez sistemlere geçiş süreci olarak okunmaktadır. Bu sürecin -özellikle 1990'lı yıllara doğru yoğunlaşan biçimde (Hardt & Negri, 2004: 122)- içinde bulunan teknoloji gereksinimi hizmet[27] sektörünün önemini arttırmıştır (Geray, 2016b: 51).

Postfordizme geçişten önce küresel sermaye, sermaye stokunun dörtte birini kapsarken 1990'lı yıllara gelindiğinde üçte ikisini kapsamaktadır (Başaran, 2016b: 137). BİT'lerin gelişimiyle birlikte teknoloji yeni bir üretim biçimi sağlamıştır (Fisher, 2019: 127). BİT'lerin gelişimi yalnızca yeni bir üretim biçimi sağlamamış, satış ve dağıtım süreçlerini de hızlandırmıştır (Fuchs, 2021b: 317). BİT'ler hem ürün hem de üretim araçlarıdır (Hardt & Negri, 2015: 55). BİT'lerin bir diğer özelliği yeni çalışma biçimleri ortaya çıkarabilmek ve var olanları ortadan kaldırabilmektir (Bülay Doğan,

[26] Esnek üretim, işçiyi devre dışı bırakan BİT'ler yoluyla gerçekleştiğinden bir sınıf stratejisi olarak anlaşılabilir (Yurtsever, 2012: 233).

[27] Örneğin tüketiciler çevrimiçi sipariş ve çağrı merkezleri üzerinden desteğe ulaşırken bu teknolojilerden faydalanmaktadır (Huws, 2018: 24). Ancak BİT'ler yalnızca hizmet sektörünün değil, sağlık, eğitim, finans, taşımacılık, eğlence ve reklamcılık gibi birçok sektörü etkilemiştir (Hardt & Negri, 2015: 291).

2017: 231). Bu özellikleri destekler biçimde, Fordizmden postfordizme geçişte de geleneksel istihdam biçimleri ortadan kalkmaya başlamıştır (Hardt & Negri, 2004: 209).

Postfordizm, hareketlilik[28], esneklik[29], enformasyon emeği, dünya piyasalarının oluşumu, finansallaşma[30] ve silahlanmanın artışı ile karakterize edilmektedir (Hardt & Negri, 2004: 59; Hardt & Negri, 2019: 252). Postfordizmde kültür, iletişim ve enformasyon endüstrilerine yönelik sermaye akışı ve bu sektörlerdeki tüketim artışı ile tanımlanabilecek bir gelişim modelidir (Wayne, 2015: 167). Tüketim artışının temel gerekçesi postfordizmdeki aşırı üretimdir (Güzel, 2007: 182). Postfordizmdeki aşırı tüketimin sebebi daha hızlı, daha ucuz ve farklı ürünlerin üretilmesidir (Dağtaş & Dağtaş, 2019: 45). Öyle ki artan -kitlesel olmayan ve ayrışan- tüketim toplumsal yapının açıklanması sürecinde yaşam tarzlarının belirleyici hale geldiği bir konjonktürün ifadesidir (Dağtaş & Dağtaş, 2019: 47-49).

Tüketim, postfordizmde özgürlük vaat eden yaratıcı bir eylem olarak ele alınmaktadır (Halaçoğlu, 2019: 271). Tüketime dayalı toplumsallaşma siyaseti dışlayan bir bireyciliği yoğunlaştırmaktadır (Haiven, 2018: 227). Bireycilik, kendine güven ve özbakım sloganlarıyla bireysellik temasını güçlendirmekte ve bireysellik eğilimlerini kolektif eğilimlerin potansiyelini aşındırmak içini kullanmaktadır (Tambakaki, 2021: 247). Böylelikle şirket kültürü etrafında birleşen çalışanlar bireyselleşen, kendini yöneten ve kendisinin efendisi olarak neoliberal özneler olarak inşa edilmektedir (Öztan, Özkaplan & Ruben: 2017: 96; Aydın, 2021: 80-81). Bu noktada riskler ve başarısızlıklar da bireyselleştirilmektedir. Yoksulluğun ve yoksunluğun temel belirleyicisi bireyin kendi başarısızlıkları olarak kodlanmaktadır (Thomas, 2016: 386; Aydın, 2021: 85).

[28] Burada hareketlilik yalnızca sermayenin hareketliliği değil aynı zamanda sınıfın da hareketliliğidir: Mücadeleler fabrikanın dışına toplumun içine yayıldıkça hareket bir yaşam biçimi halini almaya başlamıştır (Hardt, 2005: 22).

[29] BİT'lerdeki gelişme, şirketlerin küresel verilere ulaşımını ve karar almayı hızlandırmıştır; böylece bürokratik yönetim yerine esnek uzmanlaşma mümkün hale gelmiştir (Sennett, 2008: 54). BİT'lerdeki gelişimle birlikte şirketlerin tabanlarının geniş olmasına gerek kalmamıştır; makineler insanların yaptığı işleri yapar hale gelmiştir (Sennett, 2011: 33).

[30] Postfordizm, kümülatif bilgi ve iş birliğinin toplumsal yeteneklerini topluma yaydıkça finans toplumsal üretimi denetlemeye hizmet etmektedir (Hardt & Negri, 2019: 234).

Postfordizm, BİT'lerin desteğiyle rekabet koşullarını hızlandırmış, Fordizm'in hiyerarşi ve disipline dayalı yönetim anlayışından vazgeçmiş ve bunun yerine iletişim ve özerkliğe dayanan bir strateji kurgulamıştır (Nurol, 2017: 160). Bu stratejiye özgürlük ve kendini gerçekleştirme ideallerine dayalı bir ideoloji[31] eşlik etmiştir (İlyas, 2022a: 29). Bu tekno-belirlenimci ideoloji, devletin piyasadan çekilmesini, ekonomik küreselleşmeyi, hiyerarşinin tasfiyesini, merkezsizleşmeyi, üretimin ve emek süreçlerinin esnekleştirilmesini meşrulaştırmaktadır (Fisher, 2010: 3). Postfordizm çok geçmeden bu özgürlük vaatlerinden uzaklaşmış ve şiddetli bir tahakküm sistemini hayata geçirmiştir. Bu tahakküm sürecinde korku ve sinizm iç içe geçmekte, BİT'ler de bu sürecin araçları haline gelmektedir (Virno, 2005a: 114).

Finansal sermayedeki artış, düzensizleşme, BİT'lerdeki gelişim ve özelleştirme süreçleri beraber işlemiştir (Ekman, 2020: 93). BİT'ler, "*sadece işçilerin davranışlarını, ürünlerini ve çıktılarını gözetlemeye değil, aynı zamanda, iş ile boş zaman, kamusal yaşam ile özel yaşam arasındaki ayrımı zayıflatıp, denetim dışı kalan bütün alanları giderek kapatmaya da*" imkân vermiştir (Schmeder, 2015: 73). BİT'lerdeki gelişme maliyet düşüşüne bağlı olarak ticaretin uluslararasılaşması hız kazandırmış, böylelikle şirketler tüm dünyadaki yerel avantajlardan faydalanma imkanlarını daha fazla kullanmaya başlamıştır (Mouhoud, 2015: 97). BİT'lerin gelişimiyle David Harvey'in zaman-mekân sıkışması[32] adını verdiği olgu yeni bir biçime bürünmüştür. Buna göre BİT'ler süreçler arasında zamansal farkı kısaltmış ve sermayenin tek bir mekanda odaklanmasının sonunu getirmiştir (Harvey, 1997: 170).

Sermayenin küreselleşmesi olgusunun dinamiğini BİT'lerin oluşturduğu söylenebilir (Bulut, 2009b: 84). Postfordizmle birlikte, "*Fordist endüstriyel vaat, artık düzenleyici*

[31] Bu ideoloji, neoliberal ideoloji (Hardt & Negri, 2019: 274) olarak da adlandırılabilir: Ücretleri minimuma indirmek, refah devletinin ve işçi örgütlerinin tasfiyesi, ideolojilerin öldüğü tezi, sosyal hizmetlerin kesilmesi, bireycilik, metalaşma ve özelleştirme dalgası bu ideolojinin en önemli görünümleridir (Başkaya, 2018: 142; Haiven, 2018: 16; Hardt & Negri, 2019: 79; Lazzarato, 2020: 10). Neoliberalizm, bir ekonomi politik pratikler teorisidir ve emek güçlerine karşı sermayenin iktidarını sağlamlaştırma amaçlı bir projedir (Harvey, 2015: 1, 7). Neoliberalizmin -özelleştirerek metalaştırdığı (Andersson, 2021: 90; Fuchs, 2021c: 81)- BİT'lere olan ilgisi bütün insan eylemlerini piyasalaştırma arzusundan kaynaklanmaktadır (Harvey, 2015: 11). Neoliberalizmde alacaklı ve borçlu, sermaye ile emek, tüketici ile müteşebbis gibi ikilikler üzerine kurulu birçok iktidar ilişkisi mevcuttur (Standing, 2009: 213; Lazzarato, 2020: 27).

[32] Hardt ve Negri de bu olguyu üretimin yersizyurtsuzlaşması olarak tanımlamaktadır (Hardt & Negri, 2015: 299).

bir fikir olarak işlev" görmemeye başlamaktadır (Hardt & Negri, 2021: 312). Bu noktada performans kavramı öne çıkarılmaktadır. Postfordizmde performans "*yerine getirilmesi gereken işlere dair önceden belirlenmiş sabit bir norma göre*" belirlenmemektedir (Nurol, 2017: 161). Performansı ölçen kriterler devamlı olarak değişmektedir. Böylelikle işçiler arasında rekabet hız kazanmaktadır. Bu rekabetin artmasında terfi ve ödüllerin performansa dayalı olarak belirlenmesi kritik bir etkendir (Nurol, 2017: 161).

Postfordizmde iş ve eylem, üretim ile kişisel zaman arasındaki sınırlar ortadan kaybolmuş, öngörülemezlik ve dilsel performanslar işin özellikleri haline gelmeye başlamıştır (Virno, 2005b: 289-290, 305). Postfordizm, insan türünü karakterize eden dil, düşünce ve esneklik gibi özellikleri harekete geçirmektedir (Prodnik, 2019: 356). Ancak bu öznenin emeği ve yaşamı ile ilgili bir güvencesi -ki bu güvencesizlik değerin ücret payındaki düşüşüne işaret etmektedir (Moore, 2021: 170)- ve sürekliliği kalmamıştır (Hardt & Negri, 2004: 147; Aydın, 2021: 84). Çünkü postfordizmde önceden belirlenmiş hiçbir koşula bel bağlanmaması fikri merkezidir (Dworkin, 2012: 137).

BİT'lerin kitle üretimini emek gücünün ucuz olduğu bölgelere taşıması ilgili bölgelerde bulunan kadın işçilerin sömürülmesini arttırmıştır (Harvey, 1997: 177). Postfordizm, bu bölgelerde içsel koloniler kurarak düşük ücretli ve ücretsiz emek üzerinden karları artırma yoluna gitmiştir. İç kolonilerin içeriği, emeğe el koymak için şiddet kullanan ilkel birikim koşulları ile biçimlenmektedir (Fuchs, 2011: 20). Bu özellikle postfordist ekonomide istihdamın giderek daha fazla hizmet odaklı ve cinsiyete dayalı esneklik, ağ oluşturma ve duygusal emek becerilerine bağımlı hale gelmesi nedeniyle önemli görülmektedir. Yani, postfordizmde iş süreçleri kadınlaşmaya başlamıştır (Arcy, 2016: 1). Emeğin gaspına imkân veren bir ilkel birikim şekli olarak emeğin kadınsılaşması dijital kapitalizm ile neoliberalizmin iç içe geçtiği noktalardan birini oluşturmaktadır (Fisher, 2010: 48; Jarrett, 2016: 68; Fuchs, 2021b: 435). Neticede neoliberalizmin dijitalleşme ile birlikte ve etkileşimli olarak şekillendiği söylenebilir (Standing, 2018: 115).

Toplumsal işçi kavramı, postfordizm bağlamında yeniden tanımlanarak düzensiz ve ücretsiz işçileri üretken emekçiler olarak düşünmeye imkân sağlamaktadır (Fuchs, 2021b: 250). Toplumsal işçi kavramı ve iş-boş zaman ayrımının silinmesiyle toplumun bütünü bir fabrika olarak tasavvur edilebilir hale gelmiştir (Özmakas, 2019: 278). Böylelikle postfordizmin özellikleri, işgücünde küçülme, işçinin etken katılımcı olarak yeniden tanımlanması, birikim süreçlerinde kuralsızlaşma, emek süreçlerinde güvencesizleşme, teknolojik dinamizm, istikrarsızlık, işçi sınıfının kendi arasındaki dayanışmanın çözülmesi, refah devletinin tasfiyesi, emeğin ve sosyal politika şartlarının kötüye gitmesi, sermayenin vergilerinin azaltılması, esnek emek zamanlarının ortaya çıkması, üretimde taşeronlaşma ve esnekleşme, şirketlerdeki iç hiyerarşinin yataylaşması, şirketlerdeki örgütsel birimlerinin küçültülmesi, yukarıdan karar almanın yerini aşağıdan karar alma mekanizmalarının alması, örgütsel yapıların merkezsizleştirilmesi, ekonominin bölgeselleştirilmesi ve enformalleştirilmesi, ekolojik kriz, spekülatif balonlar, stoklarda küçülme ve üretimin dolaşımla daha fazla ilişkilenmesi bağlamında özetlenebilir (Fuchs, 2002b: 17; Harvey, 2015: 77; Dyer-Witheford, 2019: 68-69).

Postfordizm, güçlü bir devlet etrafında özerkleşen sermaye ve emeğin güçlü toplumsal anlaşmasıyla karakterize edilen Fordizm'den farklı olarak bu üç güç (devlet, sermaye ve emek) arasında yeni bir konsolidasyonla temellenmektedir. Sermaye daha hareketli ve küresel hale gelirken devlet politikalarından bağımsızlaşmakta ve böylece küresel emek gücü zayıflamaktadır. Devlet sermaye üzerindeki denetimini kaybederken düzensizleşme, özelleştirme ve küçülme süreçleri birlikte ilerlemektedir (Fisher, 2010: 21). Fordist söylemde sınıf ilişkileri ağır basarken postfordist söylemde ağ mantığı öne çıkarılmaktadır (Fisher, 2010: 6). Fordist üretimdeki sınırları belirli çalışma koşulları ve üretim bantlarının piyasayı belirlemesi durumu postfordizmle birlikte ortadan kaybolmaktadır (Emirgil, 2010: 224). Fordist üretimdeki yedeklemecilik -stok üretimi- yerini anında ve kişiselleştirilebilir -kişiselleştirilebilirlik burada bireyler temelinde değil benzer beğeniler temelinde ele alınmaktadır- üretime bırakmaktadır (Törenli, 2011: 111; Dirlik, 2017). Tıpkı Fordizm'deki gibi postfordizmde BİT'ler tahakküm ilişkilerini devam ettirmektedir

(Negri, 2006b: 90). BİT'ler böylelikle kapitalist büyümenin katalizörü olmaya devam etmektedir (Geray, 2016a: 27).

Fordizmde mekân ve zaman fiziksellik ile postfordizmde ise sanallık ile tanımlanmaktadır (Fisher, 2010: 8). Postfordizm alışılagelen emek-zaman algısını yıkmaktadır (Nurol, 2017: 155). Postfordizmin, esnek üretim, merkezsizleşme, stok denetiminin gelişmiş biçimleri, hızla gelişen hizmet sektörü ve yeni işçi artistokrasisi gibi gelişmeleri Fordizm'den ayrıştığı diğer başlıklar olarak öne çıkmaktadır (Dworkin, 2012: 136). Fordizm'de bant üretimine dayalı kitlesel işçinin yerini postfordizmde BİT'ler ve çalışma grupları almaktadır (Della Porta & Diani, 2020: 53). Fordist dönemde fabrika emeği bant üretimi ile özdeşleşirken postfordist dönem Toyotist modelle öne çıkmaktadır:

> "Bu modele göre, ideal olarak, üretim planlaması piyasalarla sürekli ve doğrudan iletişime girecektir. Fabrikalar sıfır stok bulunduracak ve metalar mevcut piyasaların mevcut taleplerine göre anında üretilecektir. Dolayısıyla, bu model sadece daha hızlı bir geri-besleme halkasıyla değil, ilişkinin tersine çevrilmesiyle de ilgilidir, çünkü en azından teoride, üretim kararı fiili olarak piyasanın kararından sonra ve o karara göre verilir. En uç örneklerde, meta tüketici onu seçmeden ve satın almadan önce üretilmez. Ama genelde bu modeli sürekli bir karşılıklı etkileşim ya da üretimle tüketim arasında hızlı iletişim yönündeki çaba olarak kavramak daha doğru olacaktır. Bu endüstriyel bağlam, bize bugün iletişim ve enformasyonun üretimde merkezi bir rol oynamaya başlamasının ne anlama geldiğine dair bir ilk gösterge sunar" (Hardt & Negri, 2015: 295).

Kapitalizm, "*sömürü ve tahakküm zorunlulukları uyarınca gelişir, dönüşür, örgütlenir*", dolayısıyla sürekli bir oluşum halindedir (Lazzarato, 2020: 82). Dijital kapitalist paradigma da BİT'ler vasıtasıyla bu dönüşüme ayak uydurmaktadır. Dijital teknolojiler, dağıtılmış operasyonları koordine etmek ve işlem maliyetlerini azaltmak için bir telekomünikasyon altyapısına ve belirli standartlara ihtiyaç duymaktadır. Dijitalleşme, tedarikçiler ve müşterilerle rutinleştirilmiş arayüzlere dayanan modüler üretim süreçlerine ve yazılım sistemlerine bağlı değer zincirleri için olmazsa olmaz bir unsurdur (Dyer-Witheford, 2010: 491). Postfordizm BİT'ler üzerinden örgütlenerek toplumsal işin iletişimsel zekâ üzerinde yoğunlaşmasına imkân sağlamaktadır. Fordizm'den farklı olarak postfordizmde yeni hegemonya biçimleri hayata geçirilmektedir. Fordizm sürecinde toplumdan fabrikaya doğru gerçekleşen akış postfordizmle yönünü tersine çevirmiştir (Negri, 2006b: 73; Dyer-Witheford, 2010: 485).

Fordizm'den postfordizme geçiş süreci, üretim ve yönetim süreçlerini enformasayonel süreçler ile iç içe geçirmesi ve otomatikleştirmesi hem piyasa hem girdi esnekliğini getirmesi, üretim, karar alanlarını birbirinden uzaklaştırarak ağ biçimli yapılara entegre olması ve sektör içi ve sektörler arası iş birliğini geliştirmesi bakımından dijital kapitalizmle iç içedir (Sennett, 2008: 53; Harvey, 2008: 84; Schmeder, 2015: 65; Becker, 2017: 171; Huws, 2018: 92). Bu iç içeliği mümkün kılan BİT'lerin gelişimi olmuştur. Fordizm'den postfordizme geçiş incelendikten sonra dijital kapitalizm vurgusunun kullanılmasının sebepleri daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır:

1. Kapitalizm düzenli olarak büyümek zorundadır ve ortaya çıkan dijital dönüşümleri bu amaçla kullanmaktadır (Harvey, 1997: 199);
2. Kapitalizm canlı emeğin sömürülmesine dayanmaktadır, dolayısıyla hem üretim hem de dağıtım sürecinde emek üzerindeki gözetimi sürdürmektedir (Harvey, 1997: 205). Dijitalleşme kapitalizmin bu amacına hizmet etmektedir;
3. Kapitalizm, teknolojik ve yönetimsel alanlarda gerçekleşen rekabete yetişmek için dinamik olmak zorundadır (Harvey, 1997: 205). Dijital kapitalizmde BİT'ler bu dinamizmi sağlamaktadır.

Fordizm-postfordizm geçişinde önemli bir başka olgu emeğin küresel olarak dağıtılan yeni iş bölümüdür. İş bölümü, sermaye birikimine dayanan kapitalist çalışmanın zorunlu bir ön koşuludur. İş bölümü, mülkiyetin kökeninde emek olduğu varsayıldığında sermayenin üretiminin özüne ilişkin bir kaynaktır. Sermaye birikimi iş bölümünü arttırmaktadır. Sermaye sınıfı iş bölümü üzerinden kar elde etmektedir. Dolayısıyla iş bölümü işçinin sermayeye olan bağımlılığını arttırmakta olan etkenlerden biridir (Marx, 2011b: 91-92, 108, 119, 198). Bu bağlamda iş bölümünün kapitalist sistemin kurucu noktalarından biri olduğu görülmektedir[33].

[33] Marx yabancılaşmayı da iş bölümü temelinde analiz etmektedir (Swingewood, 2014: 68). Marx'a göre, "*İşbölümü, emeğin toplumsal niteliğinin, yabancılaşma çerçevesi içindeki iktisadi dışavurumudur. Ya da emek, insan etkinliğinin yabancılaşma çerçevesi içindeki bir dışavurumundan, yaşam belirtisinin yaşamın yabancılaşması olarak dışavurumundan başka bir şey olmadığına göre, işbölümünün kendisi insanal etkinliği gerçek bir cinsil etkinlik, ya da insanın cinsil varlık biçimindeki etkinliği olarak, yabancı duruma gelmiş, yabancılaşmış bir biçimde koyma olgusundan başka bir şey değildir*" (Marx, 2013: 54). Marksistler, iş bölümünün ideolojiyi de belirlediğini ifade etmektedir (Fiske, 2003: 213).

Küresel ekonominin temelinde 15 ve 16. yüzyıllarda Avrupa'nın coğrafi yayılımının genişlemesi ve bununla bağlantılı olarak bölgeler arasındaki iş bölümünün gelişmesinin yattığı bölünmektedir (Lane, 2014: 101). Neoliberalizm kapitalizme içkin mevcut iş bölümünü BİT'lerin gelişimi ile 1970'li yıllardan itibaren yoğunlaştırmaktadır (Della Porta & Diani, 2020: 54). Dolayısıyla dijital kapitalizm kavramının önemli bir uğrağının uluslararası iş bölümü olduğu açıktır. Öyle ki Harvey'e göre uluslararası iş bölümü sermaye birikimi ve sınıf mücadelesini anlamak açısından tali değil merkezi öneme sahip bir olgudur (Harvey, 2008: 79). Çalışmanın bir sonraki bölümü dijital kapitalizmde uluslararası iş bölümü süreçlerine odaklanmaktadır.

1.5. Uluslararası Dijital İş Bölümü (UDİB)

Dijital kapitalizm yeni tür bir uluslararası iş bölümünün uygulanmasına dayanmaktadır (Lebert & Vercellone, 2015: 38). İş bölümü, sürekli yeni kurumlar yaratarak gelişmektedir (Timer, 2015: 32). Postfordizmle birlikte sermaye karlarını arttırmak, refah devleti taleplerinin ve kitlesel işçi militanlığının üstesinden gelmek için yeni yollar aramaya başlamıştır. Bu arayıştaki temel stratejisini ise ücretlerin düşük tutulmasına dayandırmaktadır. Maliyet girdisini azaltmak temel amacıyla hareket eden sermaye üretim sürecini küreselleştirmiş -yani dış kaynak kullanmaya yönelmiş-, böylece sabit ve sabit olmayan sermayenin maliyetini azaltmayı hedeflemiştir (Dyer-Witheford, 2010: 490; Fuchs, 2014a: 149). Sermaye dijital olanakları seferber ettiği bu süreci başarıyla ilerletmiştir (Dyer-Witheford, 2010: 493). BİT'ler coğrafi uzama ilişkin kısıtlamaların üstesinden gelmekte ve iş bölümünü tüm dünyaya yaymaktadır (Fuchs, 2021b: 6).

Şirketler postfordizmle birlikte üretim süreçlerini birbirinden ayrıştırmış ve alt süreçlere bölmüştür. Daha sonrasında bu ayrıştırılmış faaliyetleri en uygun gördüğü koşullara sahip bölgelere dağıtmıştır (Huws, 2018: 55). 1970'lerde başlayan bu eğilim 1980'lerde hizmet sektörüne dayalı sanayilerin üretim tesislerini azgelişmiş ülkelere transfer etmesiyle sürmüştür (Huws, 2018: 56). Uluslararası iş bölümü, üretimin uluslararası yeniden yapılandırılmasıyla özdeşleşmektedir. Yeni uluslararası iş bölümü ihracat için üretim yapmaktansa emeğe ilişkin düzenlemelerin olmadığı

serbest ticaret bölgelerinin oluşturulmasıyla ilişkilidir (Federici, 2014b: 112-113). Şirketler giderek merkezileşirken coğrafi bölünme de artarak sürmüştür (Harvey, 2008: 86). Dijital kapitalizmde de varlığını devam ettiren uluslararası iş bölümü kısaca Uluslararası Dijital İş Bölümü (UDİB) olarak adlandırılmaktadır (Fuchs, 2021b: 246).

Fuchs UDİB'in dijital kapitalizmdeki sermaye döngüsü (maden çıkarımı, donanım montaj işi, yazılım işi, üretketim işi vb.) ile doğrudan ilişkili olduğunu söylemektedir (Fuchs, 2021b: 246). Dijital teknolojiler dünya çapında farklı iş türlerini birbirine bağlamakta ya da uzaklaştırmaktadır (Dyer-Witheford, 2010: 491). Örneğin BİT'lerle birlikte tasarım mekânı üretim mekânından ayrılmıştır (Dirlik, 2017). Sermaye işi bu şekilde bölerek işçiler arasında bir güç asimetrisi ve hiyerarşi yaratmaktadır. Bu asimetri, cinsiyetleştirilmiş ve ırksallaştırılmış yeni emek rejimlerinin oluşmasına kapı aralamaktadır (Federici, 2014b: 159, 174; Dyer-Witheford, 2019: 24).

UDİB'de "*(t)eknolojik kapasite, teknolojik altyapı, bilgiye erişim, yetenekli insan kaynakları*" rekabetin temel kaynakları olmuştur (Castells, 2008: 137). UDİB, üç boyuta dayanmaktadır. İlk olarak belirli bir çalışma biçiminde yapılan fiili işler, ikinci olarak bir örgütlenmenin başka örgütlenmeleri kapsayan çevresel ilişkileri, üçüncü ve son olarak da bir örgütlenme içindeki yönetici-çalışan arası ilişkiler bu iç boyutu oluşturan unsurlardır (Castells, 2008: 328). Bu iş bölümü hem zihinsel hem fiziksel olarak artan bir karmaşa doğurmakta, aynı süreç içinde çalışan ve coğrafi olarak dağıtılan işçilerin birbirlerinden haberleri olmamasına yol açmaktadır (Huws, 2018: 176). Bunun yanında uluslararası iş bölümüne dahil olabilmek için işçinin artık belirli bir bölgede -örneğin organize sanayi bölgeleri gibi- hazır olmasına gerek kalmamaktadır (Jessop, 2015b: 272).

Fordizm'den postfordizme geçiş süreci dijital kapitalizmin önemli bir uğrak noktasıdır. Bu geçiş sürecinde, dijital kapitalizmin getirdiği değişimlerden biri de çalışma hayatında yaşanmaktadır. Fordizm'in düzenli ve istikrarlı çalışma yaşamı postfordizmin esneklik ve girişimcilik dalgasıyla sekteye uğramıştır. Bu durumun bir sonucu kendini çalışma koşullarında yaşanan olumsuz gidişatla açığa vurmaktadır. Bu gidişatı belirleyen faktörlerden biri de UDİB olmuştur. Dijital kapitalizmin yarattığı

tahakküm ve sömürünün incelendiği bu çalışmanın görevlerinden biri de örneklem bölgesini incelemeye başlamadan önce çalışma şartlarının küresel bazda bir projeksiyonunu sergilemektir.

1.6. Çalışma Koşulları

Küresel ekonomi içerisinde ücret payları 1970'li yılların başında %65-75 bandında seyrederken 1970'lerin sonunda %55-69 bandına düşmüştür. Küresel ekonomide sermaye sınıfı karlarını arttırırken çalışanların ücretlerinin düşmüş olduğunu gösteren bu bilgi değişen çalışma koşullarına ilişkin bir ön fikir vermektedir (Fuchs, 2014a: 142). Sermaye daha düşük maliyetle daha fazla kar üretme amacıyla hareket ettiğinde teknik ve teknolojik gelişmeler işin örgütlenmesinde daha yoğun kullanılır hale gelmektedir (Törenli, 2011: 141). Dijital kapitalizmle birlikte sermayenin temel hedefinin ücretleri düşürmek olduğu söylenebilir. Sermaye, bunu yaparken iletişim araçlarını aktif olarak kullanmaktadır. Sermaye, ücret maliyetlerini düşürürken otomasyondan yararlanmaktadır. Üretimde otomasyonun montaj hattından yapay zekaya kadar uzanan bir çeşitliliği bulunmaktadır (Dyer-Witheford, 2010: 486). Çalışmanın bu bölümünde çalışma koşulları, sırasıyla emeğin ev kadınılaşması ve bireyselleşmesi, Dijital Taylorizm ve prekarya kavramlarıyla incelenmektedir.

İstihdam küresel olarak genellikle tarım, sanayi ve hizmetler şeklinde üç ana sektörde sınıflandırılmaktadır. BİT istihdamının iki tanımından dar olanı "*(y)azılım mühendisleri gibi, işleri doğrudan BİT'e odaklı uzmanlar*"ı ve geniş tanımı ise "*BİT'i düzenli olarak kullanan ancak doğrudan BİT'e odaklanmayan işleri*" betimlemek için kullanılmaktadır (Dyer-Witheford, 2019: 177). Aşırı sömürü ve düzensiz çalışma koşulları yalnızca kapitalizmin ilkel birikim safhasına özgü değildir. Bu olgular dijital kapitalizmde de varlığını devam ettirmektedir. Büyüme hedefiyle varlığını sürdüren sermayenin kar elde etme dürtüsüyle ücret maliyetini azaltma çabası son bulmamıştır (Fuchs, 2021b: 179). Sermaye sınıfının karı artırmak için kullandığı stratejilerden bazıları şu şekildedir:

"• iş gününün yasal olarak uzatılması

• molaların kısalması

• çocuk emeğinin kullanımı

• vardiyalı iş kullanımı: gece gündüz çalışma

• emekçileri ölesiye çalıştırma

• ara vermeden sürekli çalışma dayatma

• zorunlu iş gücünü organize eden ıslahhanelerin kullanımı" (Fuchs, 2021b: 193).

Sermaye işçileri daha fazla çalışmaya zorlamak amacıyla denetim, gözetim ve kontrol uygulamalarını arttırmak durumundadır (Fuchs, 2021b: 231). Bu noktada UDİB, işlerin farklı coğrafyalara dağıtılması yoluyla emek gücünün taleplerinin önüne geçilmesine yol açmaktadır (Huws, 2018: 79). 1970'li yıllarda karlılığın düşmesiyle birlikte sermaye ile emek gücü arasındaki anlaşmazlık artışa geçmiştir. Böylelikle düşük ücretli işler için yarı zamanlı işçiler, göçmen işçiler ve kadın işçiler kullanılmaya başlamıştır (Huws, 2018: 21). UDİB içindeki birçok iş bu düşük ücretli, karşılığı ödenmemiş, uzun çalışma saatlerine dayanan ve sosyal güvence yoksunu emek gücüne dayanmaktadır (Fuchs, 2020a: 217). Bunun yanında tam zamanlı istihdamdan yarı zamanlı, geçici ya da taşeron tipi standart dışı istihdama geçiş eğilimi uzun süredir varlığını sürdürmektedir (Harvey, 1997: 171). Örneğin 2005-2015 arasında ABD'de ortaya çıkan işlerin %94'ünde sosyal güvence ve işçi denetimi bulunmamaktadır (Schwab & Davis, 2019: 46). Yakın gelecekte özellikle Covid-19 pandemisinin ardından standart dışı çalışma biçimlerinin yaygınlaşacağı öngörülmektedir (Lewis & Stronge, 2021: 16).

1.6.1. Emeğin Ev Kadınılaşması

Ev kadınılaşma, patriyarkal koşulların dayattığı güvencesizliği ifade eden bir kavramdır. Bu çalışma türü tıpkı ev kadınlarının deneyimlediği kontrolsüz ve aşırı sömürünün bir göstergesidir (Fuchs, 2014a: 168). Ev kadınılaşma kavramı esnekliğin ve talebe hızlı uyum sağlamanın kadınsı özelliklerini öne çıkarmaktadır (Jarrett, 2016: 67).

Ev kadınılaşmanın ekonomik mantığı değişken sermayenin maliyetini olabildiğince azaltmaktır (Fuchs, 2008: 205). Ev kadınılaşmış emek, istikrarsızlık, düşük ücretler, uzun çalışma saatleri, monoton işler, sendikasızlık ve sosyal güvence yoksunluğuyla karakterize edilmektedir. Bu tarz enformel iş tipleri kontrolsüz ve sınırsız sömürü kaynaklarıdır (Fuchs, 2011: 21). Ev kadını emeği vasıfsız olarak

nitelendirilen düşük prestijli işlere gönderme yapmaktadır. Bu bağlamda ev kadınılaşmış emek iş olarak kabul edilmemektedir (Harvey, 2008: 65; Adair & Nakamura, 2017: 264).

Ev kadınılaşmış emek tekrarlı, basit, standart, gözetim altında tutulan, devamlı olarak hazır olma zorunluluğu bulunan, duygusal emek gerektiren, stresli ve emek yoğun iş süreçlerinin altını çizmektedir (Federici, 2014b: 39; Fuchs, 2015a: 418; Yurtsever, 2016: 124). Bu anlamda ev kadınılaşmış emek ev içi emeğin[34] niteliklerini taşımaktadır ve böylelikle bir bütün olarak emeğin desenini değiştirmektedir (Fuchs, 2015a: 349). Bu düzlemde bilinmesi gereken önemli bir nokta ev kadınılaşmanın yalnızca kadınlara özgü olmadığıdır. Ev kadınılaşmış emek cinsiyet ayırt etmeksizin tüm çalışanlara dayatılmaktadır (Mies, 1999: 106).

Ev kadınılaşma süreci BİT'lerin kullanımını eski tip ev işi emeği ile birleştirmektedir (Mies, 1988: 10). Ev kadınılaşmanın görünümlerinden biri çalışmanın geçici bir hal almasıdır. Çalışmanın geçicileşmesi ile çalışma düzensiz bir hal almakta, işçiler iş mevzuatının sağladığı korumadan yoksun kalmakta, kalıcı iş sözleşmeleri ve iş güvencesi emeğin gündeminden çıkarılmaktadır (Fuchs, 2020a: 308). Çalışmanın geçicileşmesi, rekabeti, güvencesizliği ve ücretlerin aşağı doğru baskılanmasını arttırmaktadır (Cohen, 2019: 61). Sonuç olarak ev kadınılaştırma işin topyekûn atomizasyounu ve örgütsüzleşmesini beraberinde getirerek işçilerin pazarlık gücünü yok etmektedir (Mies, 2012). Emeğin ev kadınılaşması bir bireyselleşme süreci ile beraber işlemektedir. Emeğin bireyselleşmesi olarak adlandırılan bu süreç çalışmanın bir sonraki başlığının konusudur.

1.6.2. Emeğin Bireyselleşmesi

Dijitalleşmenin en çok gözlenen etkilerinden biri bireyselleşme olgusudur. Bireyselleşme, ilk olarak insanları dayanışmacı yaşam biçimlerinden ayırmaktadır. İkinci olarak bireyselleşme, dayanışmacı yaşam biçimlerinin yerine toplumsal yaşamı

[34] Ev içi emeği aynı zamanda bir annelik ideolojisiyle birlikte ilerlemektedir: Ev işinin kadın bedenine atfedilmesi ve ev işinin kadının özüne içkin olduğu fikri ev içi emeğini doğal bir niteliğe büründürmektedir (Federici, 2014b: 31). Bu anlamda ev işi kadınlığı yeniden kurmaktadır (Kara, 2017: 53). Ev kadınılaşmış emek toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünü sistematik olarak kullanmaktadır (Cunningham, 1992: 188).

bireysel değişim, istihdam, seçim ve sorumluluk çerçevesinde yapılandıran süreçleri ifade etmektedir (D. Neilson, 2018: 291).

BİT'lerin üretim sürecinde yol açtığı köklü dönüşümlerden bir diğeri de emeğin bireyselleşmesidir (Castells, 2008: 357). Fordizm'den postfordizme geçişte tam zamanlı işçiler yarı zamanlı ya da esnek zamanlı işçilerle yer değiştirmeye başlamıştır. Geçici projelerde çalışmak doğrusal ilerleyen bir kariyer çizgisinin yerine geçmiş ve böylelikle ekonomik riskler bireyselleştirilmiştir (Fisher, 2010: 46). Emeğin bireyselleşmesi üretimin sosyal niteliğinin tasfiyesi ve merkezsizleşme olgularını yaratan postfordizmle birlikte ilerlemektedir. Emeğin bireyselleşmesiyle sipariş usulü üretim ve parçalı çalışma olgusu gündeme gelmektedir (Castells, 2008: 357). Böylelikle, "*(e)mek kolektif kimliğini yitirir, kapasitesi, çalışma koşulları, çıkarları ve projeleri itibarıyla giderek bireyselleşir*" (Castells, 2008: 628).

Bireyselleşen işçi, özgül şartlarda çalıştırılmakta ve devamlı olarak dönüşüme uğrayan piyasa karşısında taleplerine ilişkin pazarlık yapamaz hale getirilmektedir (Castells, 2007: 177, 214). Bireyselleştirilen işçi, "*(i)ş aramak, acil durumların üstesinden gelmek, göç durumunda iletişim kurmak, para göndermek*" gibi olguların üstesinden tek başına gelmeye çalışmaktadır (Dyer-Witheford, 2019: 28). Emeğin bireyselleşmesi sonucunda önceden kolektif olan eylemler bireyselleşmektedir (Brighi, 2021: 199). Bu bireyselleştirme sürecinin sonucunda sermaye bireysel sözleşmelere geçiş yapmaktadır (Lazzarato, 2020: 78). Böylelikle emek kolektif örgütlenmeyi sağlayamamakta, emek üzerindeki kurumsal koruma ortadan kaybolmakta ve sınıfın içindeki en zayıf kesimler yalnızlaşmaktadır (Castells, 2007: 496; Castells, 2008: 382). Sermaye, emeğin bireyselleşmesi yoluyla sistematik bir biçimde kendi iktidarına yönelik kolektif karşı duruşları yok ederek sınıfı kolektif bir özne yerine bireysel özneler olarak kurgulamaktadır (Neocleous, 2015: 121). Burada ortaya çıkan tehlike atomizasyon ve parçalara bölünmedir (Tutal Cheviron, 2013: 43).

Emeğin bireyselleşmesine verilebilecek en uygun örnek sanal göçtür. Sanal göç kavramı, emek gücünün merkezi bir konumda olmadan dünyanın herhangi bir noktasına hizmet vermesi anlamına gelmektedir. Böylelikle bir bedensiz emek arzı oluşturulmaktadır. Bu süreç örneğin Hindistan'da yaşayan bir işçinin ABD'de hizmet

görebileceği iş süreçlerini ifade etmektedir (Ghose, 2007: 511; Fuchs, 2015a: 300). Sanal göç sermayeye sağladığı mekânsal esneklik yoluyla doğrudan fiziksel göç yerine kendi ülkesinde kalan emekçinin BİT'ler yoluyla ulus aşırı emek süreçlerine katılmasını sağlamaktadır. Sermaye, sanal göç vasıtasıyla emek gücünün ücret maliyetini düşürmektedir çünkü sanal göç yoluyla çalışan işçiler genellikle daha az ücret alınan bölgelerden tercih edilmektedir (Fuchs, 2021b: 182). Sanal göç yalnızca düşük ücretleri mümkün kılmamakta aynı zamanda zaman dilimindeki farklılıklardan yararlanarak 24 saatlik bir döngüyle çalışmayı mümkün hale getirmektedir (Dyer-Witheford, 2019: 98). Dünyanın dört bir yanına dağılmış olan sanal göçmen işçiler için kolektif eylem daha da güçleşmektedir (Jain, 2021). Kolektif eylemin önüne geçen bir başka sermaye stratejisi ise emeğin gözetim altında tutulmasıdır.

1.6.3. Dijital Taylorizm

Emekçilerin, sermayenin gözetim ve denetimi altında çalışması kapitalist üretim ilişkilerinin temel niteliklerinden biridir (Lebowitz, 2017: 22). Taylorizm, F. W. Taylor tarafından temelleri atılan bilimsel yönetim ilkeler bütününe verilen isimdir. En temel tanımıyla Taylorizm verimliliğin ve karın arttırılması için işin rasyonelleştirilmesini, standardize edilmesini, bölümlere ayrılmasını, performansa göre ücretlendirilmesini, gözetilmesini ve ölçümünü hedeflemektedir (Günsel & Yamen, 2020: 113; Yamen, 2021: 164).

Taylorizm, Fordizm'in meydana geldiği koşullarda gelişmiş olan ve seri üretimde kontrolü sağlamayı amaçlayan bir iş modelidir (Gere, 2019: 31). Taylorizm, işin vasıfsızlaştırılmasını amaçlamaktadır. Buna göre iş bölümlere ayrılarak daha düşük nitelikli ve daha ucuz işçiler tarafından yapılacak şekilde basitleştirilmektedir (Huws, 2018: 115). Vasıfsızlaştırma otomasyon ve bilgisayarlaşmanın artışıyla doğru orantılı olarak ilerlemektedir (Fuchs, 2021b: 234).

Taylorizm'in dijital teknolojiler vasıtasıyla uygulanması Dijital Taylorizm olarak adlandırılmaktadır (Chesta, 2021: 183). Dijital Taylorizm'in temelinde işin verileştirilmesi, denetimin arttırılması, düşük çalışan katılımı ve performans kontrolünün yoğunlaştırılması yatmaktadır (Ritzer, 2000: 117; Gautié, Jaehrlin & Perez, 2020: 776). Dijital Taylorizm'de insan emeği bilgisayar, yapay zekâ ve

algoritmaların varlığını destekler nitelikte kullanılmaktadır. Bunun sonucunda insan emeğine kalan işler angarya işler haline gelmektedir (Hardt & Negri, 2019: 184).

Dijital Taylorizm ile gözetim uygulamalarında yoğun bir artış gözlenmektedir. Gözetim, "*üretim ve dolaşım sürecini kontrol etmek ve iş gücünü denetleyip disiplini sağlamak için sermayenin kullandığı*" yöntemler bütünüdür (Fuchs, 2021b: 234). Gözetimin iki önemli biçimi ekonomik ve siyasal gözetimdir. Siyasal gözetimde bireyler eğer istenmeyen şekillerde davranırlarsa (hukuk tarafından) organize şiddete maruz kalma tehdidiyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Bireyler siyasal gözetimde (gizli servisler ya da polis gibi) siyasal aktörler tarafından gözetlenmektedirler. Ekonomik gözetimde ise bireyler tüketim ürünlerini satın almaya ya da daha fazla emtia üretmeye zorlayan ve elektronik sistemler yardımıyla ekonomik davranışları hakkında bilgiler toplayıp bunları kullanarak kapitalist ilişkileri yeniden üreten piyasa tarafından şiddete maruz kalmaktadırlar (Fuchs, 2012: 43). Bunlara ek olarak Dijital Taylorizm'de çalışmaya ayrılan zamanın artırılması amacıyla "*çalışma gününün uzatılması veya öğle aralarının ve tatil zamanlarının kısaltılması*" şeklinde düzenlemeler yapılmaktadır. Böylelikle işçiler daha kısa zamanda daha fazla üretim yapar hale getirilmektedir (Fisher, 2019: 123).

Gözetimin temel mantığı emeğin hızının arttırılması ve bunun sonucunda artı değer üretiminin fazlalaştırılmasıdır[35] (Fuchs, 2021b: 316). Giyilebilir teknolojiler, bulut uygulamaları, büyük veri, GPS takip uygulamaları ve müşteri derecelendirmeleri yoluyla gözetim Dijital Taylorizm'e verilebilecek uygun örneklerdir (Mosco, 2016: 518; Cole, Radice & Umney, 2020: 82; Schwab, 2021: 69).

[35] Gözetim sermaye birikim süreçlerinin kontrolü ve disiplini noktasında merkezi bir öneme haizdir. Şirketler, müşteriler, işçiler, emek süreçleri, özel mülkiyet, tüketiciler ve rakipler hakkında sistematik bilgi toplama yoluyla ekonomik riski minimize etmeye, işçileri disipline etmeye, üretimi artırmaya, hırsızlığı/sabotajı ve protestoları önlemeye, müşterileri reklamcılık yoluyla kontrol etmeye ve rekabetin değişen koşullarına uyum sağlamaya çalışmaktadırlar. İş süreçlerinde kullanılan çoklu gözetim metot ve teknolojilerinin amacı sermaye birikim süreçlerinde karı maksimize etmek ve artı değer sömürüsünü arttırmaktır. Gözetim, sermaye için üretim ve dağıtım süreçlerini kontrol etme ve emek gücünü kontrol etme ve disipline etme yolunda kullanılan bir yöntemdir. Ekonomik gözetim, olası kayıpları minimize etme ve kar etme imkanlarını arttırmak için kullanılan bir yoldur (Fuchs, 2012: 43). Gözetim aynı zamanda şirketleşmiş sosyal medyanın sermaye birikim modelinin altında yatan mantıktır: Bu şirketler, verileri gözetim yoluyla toplamaktadır (Fuchs, 2015a: 153).

Dijital gözetim, algoritmalar yoluyla potansiyel tehditleri[36] tespit etmektedir (Hardt & Negri, 2019: 296). Dijitalleşme ile işçilerin emeğini denetlemeye dayalı kontrol ve gözetim uygulamalar yoğunlaşmaktadır (Fuchs, 2021b: 231). Her hareketin izlendiği gerçeği, baskıyı, kendi kendinin polisi olmayı ve işçiler arasında karşılıklı kontrolü doğurmaktadır (Hirth & Rhein, 2021: 6). Böylelikle siyasal tahakküm BİT'ler üzerinden gerçekleştirilen denetim yapılarına doğrudan bağlanmaktadır (Negri, 2006b: 131). Bir bütün olarak dijitalleşme emeğin denetimini sıkılaştırmanın yanı sıra onun güvencesiz durumunu daha da perçinlemiştir. Son dönemde tartışılan prekarya kavramı bu güvencesizliği temel almaktadır.

1.6.4. Prekarya Tartışmaları

Neoliberalizmle birlikte güvencesiz, düşük ücretli, geçici, geleneksel zaman dilimlerinin ortadan kalktığı, işçinin geleceğiyle ilgili olarak sermayenin herhangi bir inisiyatifinin bulunmadığı; pazarlık haklarının, işçi sınıfının ücret ve tatiller gibi tarihsel kazanımlarının ortadan kaldırıldığı ve yan gelirlerden mahrum bırakılmış emek biçimleri yaygınlaşmıştır. Kadınlar, göçmenler, ev işçileri, gelişen ülkelerdeki işçiler, öğrenciler ve güvencesiz çalışanlar gibi birçok farklı kesim bu çalışma koşulları altında yaşamaktadır (Yurtsever, 2012: 235; Fuchs, 2015a: 169; Fuchs, 2016c: 565).

Uzun süre yalnızca sömürge ülkelerinde yaşayan işçilerin karşılaştıkları güvencesizlik koşulları tüm dünyaya yayılmaktadır (Hardt & Negri, 2019: 152). Guy Standing güvencesizlikle karakterize edilen bu kesimleri prekarya (İngilizce güvencesizlik anlamına gelen *precarious* ve işçi sınıfını ifade eden *proletariat* kavramlarının birleşimidir) olarak tanımlamaktadır. Standing, sınıf bilinci olmayan dolayısıyla Marksist tanımlarla ifade edildiğinde sermayeye karşı sınıf olmayan prekaryanın oluşum halinde bir sınıf olduğunu ileri sürmektedir (Standing, 2020: 21). Prekaryanın artışı ücret paylarındaki düşüşle birlikte ilerlemektedir (Fuchs, 2021b:

[36] Gözetim pratiklerine eşlik eden bu ideolojik altyapı, gözetimin tehditleri tespit edip önleyeceğini fikrini sunmaktadır ancak bu fikir "*bir denetim, korkutma, günah keçisi arama, şüphe, rekabet ve bireyselleştirme kültürü*" yaratmaktadır (Fuchs, 2021c: 81). Gözetim uygulamaları o denli gelişmiştir ki insan davranışlarını tahmin eder hale gelmiştir (Bloom, 2019: 8). David Lyon'ın belirttiği üzere "*(m)odern topluma katılmak, elektronik gözetim altında olmaktır*" (Lyon, 1997: 17). Dolayısıyla günümüzde gözetim pratiklerine tabi olmamak mümkün değildir.

420). Standing'e göre prekarya, sınıf içindeki özel bir kesim değil, sınıfın bütününe ilişkin bir gündemdir (Koşar, 2018).

Standing, prekaryanın geçici konumlarından ötürü güvencesiz bir varoluşa - güvencesizlik, yabancılaşmanın en saf halidir (Moore, 2021: 169)- sahip olduklarını dile getirmektedir (Standing, 2020: 20). Bu varoluşsal güvencesizlik yüksek bir harcanabilirlik ya da elden çıkarılabilirlik duygusuyla birlikte ilerlemektedir (Trott, 2013: 408). Prekaryanın gelir güvencesizliğinin anahtar kavramı ise belirsizliktir. Prekaryadaki belirsizlik refah devletlerindeki işsizlik, annelik ve hastalık gibi beklenmedik durum gibi belirsizlik durumlarından farklıdır. Refah devletindeki riskler sigortalanabilir ancak prekaryadaki belirsizlik sigortalanamamaktadır (Standing, 2018: 118).

Prekarya biçimindeki çalışma güvencesizliğinin, belirsizliğin ve geçiciliğinin[37] yanında düşük ücret, bireysellik, sendikasızlık -ya da temsil güvencesizliği-, iş kazalarına karşı yetersiz koruma, vasıf kazanamama, yeterlilikleri kullanamama, uzun saatler boyunca çalışma mecburiyeti, yüksek işçi devir hızı, sağlık ve diğer refah imkanlarından yoksunluk gibi özellikleriyle tanımlanmaktadır (Fuchs, 2015a: 169; Siegmann & Schiphorst, 2016: 114; Koşar, 2018; Dyer-Witheford, 2019: 87). Prekarya kavramını tartışanlar son dönemde özellikle BİT sektöründe yoğunlaşmaktadır (Miller, 2009: 434). Standing, prekaryanın yalnızca çalışma hayatında değil aynı zamanda toplumsal alandaki kayıplarına da dikkat çekmektedir. Prekaryanın güvencesizliğine vatandaşlık haklarının kaybı da eşlik etmektedir (Standing, 2018: 115). Kaybedilen bu haklar prekaryanın devletle olan ilişkilerini etkilemekte ve tam vatandaşlar olarak tanımlanmalarını güçleştirmektedir (Standing, 2014: 11).

Prekarya kavramına yöneltilen önemli eleştiriler söz konusudur. Öncelikle prekaryanın Marksist anlamda bir sınıf olmadığını belirten bu eleştirilerin ilki güvencesizleşme sürecinin neoliberalizmde normalleşen koşullar olduğunu ifade etmektedir (Jørgensen, 2016: 962). Yani prekaryayı tanımladığı iddia edilen

[37] Bu geçicilik durumu işçilere becerilerini hayat boyu geliştirme ve sürekli iş değiştirme zorunluluğu getirmiştir (Sennett, 2008: 21).

güvencesizlik yeni bir olgu değildir. Bu olgu işçi sınıfının doğuşundan beri mevcuttur (Koşar, 2018).

Bir diğer eleştiri de Standing'in yaklaşımının Küresel Kuzey merkezli olduğu, bahsedilen güvencesizlik koşullarının Küresel Güney'de her zaman mevcut olduğu yönündedir (Munck, 2013: 752). Bu çalışmada bu eleştirilerin yerinde olduğunu düşünülmekte ve postfordizmde yaşanan bu güvencesizleşmenin bir yeniden mülksüzleştirme ve yeniden proleterleştirme dalgası olarak okunması gerektiği ifade edilmektedir (Munck, 2013: 757; Hardt & Negri, 2015: 338). Bu proleterleşme dalgası sonucunda ortaya çıkan sınıfsal dinamiklerin prekarya olarak adlandırılmasında bir sakınca görülmemekle birlikte çalışmada bu kavram mülksüzleştirme ve proleterleştirme süreçlerine vurgu yaptığı ölçüde faydalanılmaktadır.

Bugün prekaryanın görünürlük kazandığı temel emek biçimlerinden biri freelance tipi atipik çalışmadır. Freelance çalışma, kısa dönemli ya da bağımsız sözleşmelerle bir ya da birden çok işveren için çalışmayı işaret eden geçici istihdam biçimi olarak tanımlanabilir (Yılmaz, 2022a: 171). Serbest sözleşmeciler olarak sınıflandırılan "*freelance çalışanlar birden çok müşteri için parça başı çalışır veya kısa süreli projeler için kiralanırlar*" (Cohen, 2019: 60). Freelance çalışmanın doğuşu BİT'lerin yaygınlaşması ile eş zamanlı gelişmiştir (Yıldırım, 2020: 42). Freelance çalışmanın, freelance çalışanların "*işyerlerindeki mobbing, düşük ücret, fazla mesai gibi çeşitli sorunları reddedip alternatif çalışma ve yaşama biçimlerini deneyimleme arzularının da dahil olduğu çeşitli süreçlerin fazla belirlenmiş bir sonucu*" olarak doğduğu söylenebilir (İlyas, 2022a: 10).

Freelance çalışma herhangi bir zaman ve mekânda istenen kişilerle çalışma özgürlüğü olarak da tanımlanabilmektedir (İlyas, 2022a: 14). Bu özgürlük anlatısı, freelance çalışmanın güvencesizlik, işsizlik ve zoraki tercih gibi arka planında yatan sorunları gizlemektedir. Freelance çalışmada bütün riskler çalışana devredilmektedir (İlyas, 2022b). Bu çalışma modelinde işçiler ücretlerin azlığı ve ücretlerin ödenmesindeki gecikme gibi nedenlerle genellikle tek bir şirkete bağlı olarak çalışmakta, dolayısıyla şirketler işçilerin hakları konusunda sorumluluk almaktan kurtulmaktadır (Koşar, 2022). Genellikle uzun süreli olarak bir şirketin freelance

işlerini yapan çalışanlar böylelikle şirket çalışanlarının kazanımlarından muaf hale getirilmektedir (Standing, 2009: 110). Freelance çalışanlar "*sıklıkla evde tek başlarına, meslektaşlarıyla kısıtlı bir iletişim içinde*" çalışmaktadır (İlyas, 2022a: 26).

Freelance çalışanlar, bireyselleşmeden mustarip oldukları için örgütlenememekte dolayısıyla da sosyoekonomik taleplerini dile getirememektedir. Genellikle evden çalışan freelance çalışanlarda, özellikle kadın işçilerin ev içi emekle birlikte iş yüklerinin arttığı ve mesai artışının normalleştirildiği söylenebilir. Bunların yanında genellikle yalnız başlarına çalışan freelance işçilerde umutsuzluk ve depresyon gibi psikolojik rahatsızlıkların artışa geçtiği görülmektedir (Yılmaz, 2022a: 179). Freelance çalışanlar aynı zamanda toplumsal cinsiyet ve ırk ayrımcılığının hedefi olmaktadır (Hannák vd, 2017: 1915). Freelance çalışma, son zamanlarda yaşanan standartlaşma ve otomasyon süreçlerinden yoğun olarak etkilenmektedir (Kushner, 2013: 1241).

Freelance çalışanlar özellikle gelişmemiş ülkelerde sözleşmesiz olarak çalışmaktadır. Bu durum onların güvencesiz olarak çalışmalarına yol açmaktadır (Jha, 2019: 334). Freelance çalışanlar tam zamanlı çalışanların kazanımlarından yararlanamadıkları gibi asgari ücret tarifesinden de yararlanamamaktadırlar. Bu olumsuzlukların yanında emekçiler freelance çalışmada vergi ve sigorta gibi ödemelerden de kendileri mesul olmaktadır. Freelance çalışmada yoğun bir rekabet söz konusudur. Bu rekabet ile birlikte ücretler dibe doğru baskılanmaktadır. Bu durumun etkisi olarak freelance çalışanlar tam zamanlı gibi -genellikle tam zamanlı çalışanlardan da fazla- çalışmaktadır (Salamon, 2019: 1-9). 2008'de yaşanan küresel ekonomik krizin ardından tam zamanlı personellerini işten çıkaran şirketler bu çalışanların yerine freelance çalışanları istihdam etmeye ağırlık vermiştir (Papadimitropoulos, 2019: 569).

Çalışmanın bu bölümünde postfordist dönüşüm sürecinin çalışma koşullarında meydana getirdiği değişimler incelenmiştir. Dijital kapitalizm, çalışma koşullarında köklü değişiklikler yaratmıştır. Öncelikle Fordist dönemde toplu bir şekilde belirli bir mekânda çalışan işçiler dağıtılarak farklı mekanlarda tek başlarına çalışmaya itilmiştir. Yapılan iş Taylorist yöntemlerlerle parçalara bölünerek vasıfsızlaştırılmaktadır.

Böylece iş basit ve tekrarlı bir hale getirilmiştir. İş bu şekilde standartlaştırıldıktan sonra emekçiler tıpkı ev kadınlarının emeği gibi aşırı sömürüye maruz bırakılmıştır. Bireyselleşen ve Dijital Taylorist yöntemlerle devamlı olarak gözetim altında tutulan emeğin direnme potansiyelleri kadükleştirilmiştir. Dolayısıyla dijital kapitalizmde emeğin yeniden mülksüzleştirme ve yeniden proleterleştirme süreçlerine tabi tutulduğu söylenebilir. Bu sürecin sonucunda kimilerine göre bir sınıf olan ancak bu çalışmada güvencesizliğe ilişkin bir vurgu olarak ele alınan prekarya ortaya çıkmıştır. Çalışmanın bir sonraki bölümünde dijital sermaye döngüsü süreçleri ele alınmaktadır. Dijital sermaye döngüsü süreci öncelikle maden çıkarımı, sonrasında üretim ve tüketim süreçleri ve son olarak da yeniden üretim süreçlerini kapsamaktadır. Fakat bundan önce dijital emek ve dijital kapitalizm kavramlarının Avrupamerkezci düşünceden olabildiğince arındırılması gerekmektedir. Bu yüzden öncelikle Avrupamerkezci düşünceye bir eleştiri getirilecek, ardından postkolonyalizm ve Sınıf Çalışmaları'nın bir araya getirilişinin imkânları aranacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

DİJİTAL KAPİTALİZM VE DİJİTAL EMEĞE MADUN BİR BAKIŞ

Dijital emek çalışmaları genellikle Batı merkezli olarak ilerlemiştir (Casilli, 2017: 3939). Yapılan çalışmaların bütününe bakıldığında görülebilecek olan bu Batı merkezlilik dijital emek çalışmalarının, dijital kapitalizmi anlama potansiyelinin önünde bir engel olarak durmaktadır. Bu çalışmanın temel tezlerinden birisi dijital emek çalışmalarının Küresel Güney bağlamında ele alınmasının onu zenginleştirilebileceği yönündedir. Dijital emek çalışmalarının Batı merkezliliği, beslendiği kaynakların Avrupamerkezci bakış açısıyla da ilişki halindedir. Bu çalışmanın önerisi dünyadaki gelişmeleri yalnızca Avrupa'nın kriterleriyle değerlendiren bir anlayıştan Avrupamerkezciliğin bir eleştirisinin yapılarak aşılabileceği yönündedir. Bu bağlamda çalışma Bağımlılık Teorisi'ni ve postkolonyal mantığı referans alarak bu iki yaklaşımı dijital emek çalışmaları ile bir diyaloğa sokma girişiminde bulunmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın bu bölümünde Avrupamerkezcilik, Bağımlılık Teorisi, postkolonyalizm ve Maduniyet Çalışmaları kavramları incelenmektedir.

1.1. Avrupamerkezcilik ve Eleştirisi

Avrupamerkezcilik evrensel tarihin Avrupa'nın (benzersizliği nedeniyle) üstünlüğünün ve yayılmacılığın zorunlu olduğu Avrupalı özneler tarafından teorik inşası olarak tanımlanmaktadır (Lander, 1998: 87; Alatas, 2006: 44; Bhambra, 2007: 2; Dirlik, 2009: 333). Avrupamerkezcilik, Avrupa'nın kültür, yaşam, deneyim ve idealler bağlamında pozitif bir ilerleme olduğu fikrinin kabulüyle başlamaktadır (Bhambra, 2007: 4; Erdoğan & Alemdar, 2010: 409). Avrupamerkezciliğe göre tek bir modernite vardır -bu modernite Amerika'nın sömürgeleştirilmesi ile başlamaktadır (Vélez vd, 2017: 37)- ve bu modernitenin kaynağı Batı'dır (Bhambra, 2007: 58).

Avrupamerkezcilik, modernleşmenin türü ve özüne ilişkin üç varsayımdan oluşan bir fenomendir. Bu varsayımlardan ilki modernleşmenin köklerini Avrupa'ya içsel gelişmelerin çıktısı olarak görmektedir. İkinci olarak modern devlete ve kapitalizmin ortaya çıkışına ilişkin teoriler köklerini Avrupa coğrafyasındaki

gelişmelere dayandırmaktadır. Bu teoriler Avrupa dışı bölgeleri edilgen bir çevreye indirgemektedir. Bu söyleme göre Batı'nın yükselişi özerk olarak ilerlemiştir. Avrupa, tarihin devamlı taşıyıcısı ve merkezi olarak görülmektedir. Üçüncü varsayım ise Avrupa'nın modernleşme sürecinin bütün toplumların geçmesi gereken bir aşama modeli olarak sunulmasıdır (Anievas & Nişancıoğlu, 2020: 18-19).

Avrupamerkezci görüşe göre "*var olan dünyaların en iyisi Batı'dır*" ve diğer toplumlar Batı'yı izlemelidir (Bhabha, 2004: ix; Amin, 2007: 12). Avrupamerkezcilik, farklı kültürlerin tarihsel yönlerini çizen değişmezlerin birbirine indirgenemez olduğunu ileri sürmektedir[38]. Bu anlamda Avrupamerkezcilik kendisini evrenselci olarak sunmaktadır (Amin, 2007: 14). Avrupamerkezci görüş, Batı'yı yalnızca askeri ve maddi gücün dünyası olarak değil aynı zamanda aklın, çok kültürlülüğün, demokrasinin ve adaletin kaynağı olarak da görmektedir (Amin, 2007: 130). Avrupamerkezcilik, Batı tipi modernleşme modelini takip etmeyen uygarlıkların yok edilmesini meşrulaştırmıştır (Amin, 2007: 138).

Kapitalizm doğuşundan itibaren sömürgeci, modern ve Avrupamerkezcidir (Quijano, 2000: 208). Dolayısıyla Avrupamerkezcilik olgusunu kapitalizmin ideolojik yapısı içinde düşünmek gerekmektedir (Amin, 2007: 17). Avrupamerkezcilik kapitalizm hesaba katılmadan incelendiğinde onun küreye yayılmasına yol açan itici güç denklemden çıkarılmakta ve böylece Avrupamerkezciliğin herhangi bir etnomerkezcilikten[39] farkı kalmamaktadır (Dirlik, 2010a: 128).

Avrupamerkezcilik, dünyanın geri kalanının Avrupa'nın kültürel, yönetimsel ve coğrafik periferisinde belirlendiğini ileri süren bir anlayıştır (Bhabha, 1994: 275; Bhambra, 2007: 5; Dabashi, 2012: 30). Avrupamerkezcilik, Avrupa dışı bölgelerin tarihsel gelişimde oynadığı rolün kolektif bellekten silinmesini içermektedir (Dirlik, 2010a: 206; Haddour, 2019: 230). Halbuki Avrupa dışı dünya Batı'dan çok önce askeri, teknolojik, ticari ve düşünsel anlamda ilerlemiştir (Hobson, 2004: 58-174).

[38] Bu bağlamda Avrupamerkezciliğe özgü bir iç taraf/dış taraf ayrımı söz konusudur (Dirlik, 2010a: 187).

[39] Avrupamerkezcilik, diğer etnomerkezciliklerden farklı olarak dışlayıcı değil kapsayıcıdır: Avrupa dışı halkların kendilerini ve dünyayı algılamaları karşısında temel belirleyen halindedir (Dirlik, 2009: 341). Öyle ki Avrupa dışındaki toplumlar için Avrupamerkezciliği referans almadan tarihten bahsetmek anlamsız hale gelmiştir (Dirlik, 2009: 366).

Avrupa dışı bölgeler, Avrupa'da gerçekleşen tarihsel süreçler nedeniyle geri kalmış olarak tahayyül edilmiş ve bu tahayyül sömürgeciliğin tarihsel amacına hizmet etmiştir -bu şekilde kapitalist yayılma ve artı değer birikiminin merkeziliği meşrulaştırılmaktadır- (Alatas, 2006: 45; Dirlik, 2010a: 207). Böylece denilebilir ki Avrupamerkezciliğin bir özelliği de Doğu'nun ideolojik olarak inşa edilmesidir. Bu ideolojik inşa özne ve nesne dikotomisine dayanmaktadır (Alatas, 2006: 45). Bu dikotomide Doğu yeknesak -barbar, ilkel, siyah, yerli ve topluma herhangi bir katkısı olmayan- bir bütün olarak ele alınmaktadır (Lander, 1998: 87; Frank & Gills, 2003: 67). Bu düşünce yapısına göre Avrupamerkezcilik, Avrupa dışı dünyanın bir kalıba sokulması anlamına gelmektedir (Dirlik, 2009: 73). Bir ideoloji olarak Avrupamerkezciliğin etkililiği bu iktidar ve şiddet pratiğinde yatmaktadır (Araújo & Maeso, 2010: 242).

Doğu ile Batı arasında kurulan ikilik kapitalist gelişmenin tarihi boyunca merkezi bir etken olmuştur. Avrupamerkezcilik, 1492'den 1914'e kadar galip olan Batı'nın halklarının dünyanın geri kalanı üzerinde hak sahibi oldukların fikrine dayanmaktadır (Amin, 2017: 41). Batılı fikirlere göre Avrupa dışı bölgelerin geri kalmışlığından Batı sorumlu değildir ve onların geri kalmışlığının tersine çevrilmesi için sömürgecilik gerekli ve zorunludur (Başkaya, 2005: 31).

Görüldüğü üzere etnomerkezci bir kimlik inşası ile Avrupamerkezcilik birlikte ilerlemiştir (Young, 2004: 76). Avrupamerkezcilik, Batılı kurum ve kültürlerin dünyanın her yerinde olması, Batılı olmayanlar eliyle yayılması ve hiçbir "dışarı"ya izin vermemesi bağlamında evrenseldir (Dirlik, 2009: 376). Avrupamerkezcilik, Batılı değerlerin küresel olarak heryerdeliği gerekçesiyle Avrupa dışı kültürlerin inşasında içsel bir olgu haline gelmiştir (Dirlik, 2006: 88).

Sömürgecilik ve Avrupamerkezcilik çağdaş dünyadaki toplumsal teori ve ideolojilerde sistematik ve önemli bir etkendir (Hobson, 2004: 3; Young, 2004: 5; Alatas, 2006: 45; Lander, 2006: 210). Avrupamerkezci söylem, düşünce üzerinde kurduğu hegemonya bakımından bir tür entelektüel apartheid rejimidir (Lander, 2001: 13; Hobson, 2004: 283). Toplumsal teorideki bu Avrupamerkezci etki kapitalist

toplumun radikal bir eleştirisini sunan Marksizm'de dahi görülmektedir (Lander, 2006: 216).

Sosyal bilimler kurumsal olarak Avrupa'da ortaya çıkmış ve tarihi boyunca Avrupamerkezci bir hatta ilerlemiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sosyal bilimlerdeki Avrupamerkezci akım güçlü eleştirilere maruz kalmaya başlamıştır. Buna rağmen günümüzde dahi sosyal bilimcilerin çoğunluğu Avrupa'da faaliyet göstermektedir. Dolayısıyla sosyal bilimler Avrupalı sorunlardan hareket etmekte ve Avrupalı sorunlara yanıt aramaktadır (Wallerstein, 2000: 184)[40]. Sosyal bilimler genel olarak tarih yazımı sürecinde evrenselciliğin Avrupa'ya özgü olduğu, Batı medeniyeti hakkındaki varsayımları, Şarkiyatçılığı[41] ve ilerleme teorisi gibi konulardaki ön kabulleri gerekçeleriyle Avrupamerkezcidir (Wallerstein, 2000: 185).

Sosyal bilimlerin bütününe ilişkin Avrupa dışından gelen katkıların azlığı, merkez ve çevre ülkelerdeki akademisyenler arasında kurulan hiyerarşi, Avrupa dışı bölgelerin açıklanmasındaki eksiklik, Avrupa dışı toplumları konu alan çalışmaların Avrupa dışı bölgelerdeki akademisyenlerce yazılsa dahi Avrupamerkezciliği yeniden üretmesi ve Doğu'nun her zaman için özne yerine örnek ya da konu olarak ele alınışı eleştiri konusu olmaya devam etmektedir. Son dönemde ise Avrupamerkezci kuramlara alternatif çalışmaların -feminist, postmodernist, postyapısalcı vb.- yükselişe geçtiği görülmektedir (Rumelili, 2018: 204-211).

Bu çalışmada, Afrika örneklemi, sosyal bilimlerdeki Avrupamerkezci hegemonyanın kırılması amacıyla ele alınmaktadır. Bu doğrultuda Afrika'ya ve özellikle Sahra-altı Afrika'ya odaklanan bir perspektif Avrupamerkezci hegemonyaya alternatifler oluşturması doğrultusunda önemli görülmektedir. Bu noktada, herhangi bir merkezciliğin parçaların bütünle nasıl ilişkiye geçtiğini engelleyen doğası nedeniyle Afrikamerkezcilik gibi tersine merkezcilik eğilimlerinden uzak durulmaya çalışılacaktır. Avrupamerkezciliğe bir eleştiri geliştirdikten sonra madun coğrafyaları

[40] Immanuel Wallerstein çalışmasında Avrupa kavramını kartografik değil kültürel bağlamda Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'yı kasteder biçimde kullanmaktadır (Wallerstein, 2000: 184). Bu çalışma da onun bu hattını takip etmektedir.

[41] Şarkiyatçılık dünyayı izole birimlere ayırmakta, ilişkili tarihleri çözüştürmekte, farklılığı hiyerarşik bir bağlama oturtmakta, temsilleri doğallaştırmakta ve asimetrik iktidar ilişkilerini yeniden üretmektedir (Coronil, 2000: 74).

ele alırken dikkat edilmesi gereken bir başka husus da gelişmiş bölgeler ile azgelişmiş bölgeler arasındaki mesafedir. Bağımlılık Teorisi ve Dünya Sistemi Teorisi bu mesafeyi açıklamaya çalışan kuramlardır. Çalışmanın sonraki bölümünde bu iki teori incelenmektedir.

1.2. Bağımlılık Teorisi ve Dünya Sistemi Teorisi Çerçevesinde Eşitsizlik

Dünya'nın azgelişmiş bölgeleri gelişmiş bölgelerine kıyasla daha yoksuldur. Bu durum literatürde Bağımlılık Teorisi ile açıklanmaktadır (Hui, 2017: 210). Bağımlılık ülkeler grubu arasında vuku bulan eşit olmayan bir uluslararası ilişki biçimidir. Bir ülke grubuna merkez diğer ülkeler grubuna çevre veya uydu denmektedir. Merkez gelişmiş kapitalizmi, çevre ise az gelişmiş bölgeleri temsil etmektedir. Bağımlılık, ekonomik gelişme ve azgelişmişliğin nedenlerini açıklama iddiasında olan bir mekanizma türüdür. *The United Nations Commission for Latin America*'da (ECLA) çalışan bir grup Latin Amerikalı akademisyen ve ABD'deki eleştirel iktisatçıların bir ürünü olan Bağımlılık Teorisi, daha az gelişmiş ülkelerin sosyal ve ekonomik gelişiminin, merkezi kapitalizmden başka bir şey olmayan dış güçler tarafından şartlandırıldığı gerçeğine dikkat çekmektedir. Metropol ülkeler daha güçlü kapitalist ülkelerdir ancak çevre daha zayıftır. Bağımlılık Teorisi'ne göre, azgelişmişlik, merkezin çevre üzerindeki hakimiyet ilişkileri gerçeğiyle açıklanabilir. Bu teoriye göre modernleşmenin mantığı tersine dönmüş durumdadır. Modernleşme kuramına karşı eleştirilerde bulunan kuramcılar çevre ülkelerin küresel ekonomi içindeki bağımlı konumlarının özgünlüğünün altını çizmeye çalışmıştır. Bağımlılık Teorisi büyük oranda Marksizm'den etkilenmektedir[42] çünkü çevrenin gelişmiş

[42] Bağımlılık teorisi V. I. Lenin ve onun emperyalizm kuramına dayanmaktadır. Marksist teori farklı sosyoekonomik ve tarihsel bağlamlara uyarlanmalıdır. Bu analize göre Küresel Güney'de kapitalizmin yayılması tamamına ermemiştir çünkü kapitalist ve prekapitalist yapılar aynı zamanda var olmuştur. Merkez (Kuzey) çevreyi (Güney) sömürmektedir. Aynı zamanda bunlar burjuvazi ve proleterya olarak da ayrılabilmektedir. Bu yapıda Güney'in merkezi Kuzey'in merkeziyle iş birliği yapar ve Güney'in çevre kalmasına yol açmaktadır. Bu işbirlikçi güçlere Güney'in komprador burjuvazisi denmektedir. Kuzey ve Güney'in proleterleri farklı ilgilere sahiptir ve Marx'ın iddia ettiği gibi birleşmemektedirler. Bu yüzden bağımlılık teorisi ekonomik eşitsizlik yapılarına ve Güney'in gelişiminin imkansızlığına değinmektedir. Toplumsal eşitsizlik ve sınıf çelişkileri sistemin nasıl çalıştığını açıklamaktadır (Neubert, 2019: 94).

ülkelerce sömürülmesi fikrine dayanmaktadır (Wallerstein, 1993: 204; Hopkins & Wallerstein, 2000: 242; Burke, 2013: 299; Lane, 2014: 95; Ghosh, 2019: 1).

Bağımlılık Teorisi'nin iki temel özelliği vardır. İlki, eleştirel özelliğidir. Bu özellik Latin Amerika kalkınma süreçlerinin alternatif açıklamalarından bağımsız yeni bir metodoloji ya da teori sunmamaktadır. Bağımlılık Teorisi eleştireldir ancak önceki analizlerle bir devamlılık sağlamak istemiştir. İkinci özellik ise ekonomik kalkınmadaki sosyolojik ve siyasal görünümlerin diyalektik bir bileşimini sağlamak istemesi ve modernleşme analizleriyle kurulan ilişkilerden ayrılma arzusudur (Larrain, 1989: 111).

Paul Baran, 1957'de yayınlanan "Büyümenin Ekonomi Politiği" [1974] kitabında Bağımlılık Teorisi'ni ortaya atmıştır. Baran, Bağımlılık Teorisi'nin kurucusu olarak kabul edilmektedir (Ghosh, 2019: 1). Baran azgelişmişliğin özelliklerini küçük üreticiliğin egemenliğindeki tarım sektörü, asalak bir toprak aristokrasisi, iç pazar için yapılan ileri sanayi üretimi, birincil malların ihracatına dayanan -yabancıların denetimindeki- ihracat sektörü ve küçük üreticilerin mallarını satan küçük tüccarlardan oluşan bir sınıfın varlığı şeklinde vermektedir (Başkaya, 2005: 79).

Baran, geri kalmış ülkelerin düşük büyüme oranını dış baskıya bağlamış ancak aynı zamanda çevrede belirli endüstriyel genişleme süreçlerinin varlığına da dikkat çekmiştir. Bu şekilde, Baran'ın görüşü, sanayileşmiş ve tarımsal üretim yapan ülkeler arasındaki eski ikiliğin yetersiz karakterini vurgulamıştır (Katz, 2022: 38). Baran, azgelişmişliğin yeniden yaratılmasının içsel nedenlerinden ziyade dışsal gerekçeleri ile daha fazla ilgilenmiştir. Paul Baran, fonların periferiden merkeze aktarılmasının yapısal karakterine dikkat çekmiştir. Baran, gelişmiş ve azgelişmiş ekonomiler arasındaki uçurumun savaş zamanı konjonktürlerinin veya imparatorluklar arasındaki rekabet bağlamlarının ötesine geçtiğini vurgulamıştır (Katz, 2022: 39).

Samir Amin, Paul Baran'a benzer varsayımlarda bulunmuş ancak merkez-çevre ilişkisine dair daha iddialı bir Marksist anlayış geliştirmiştir. Amin, kapitalizm altında dünya kutuplaşmasının içsel doğasını vurgulamıştır. Gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki gelir eşitsizliğinin yalnızca sermaye ve emek sorununa odaklanan sosyalist

teorisyenler tarafından hafife alındığını savunmuştur. Amin, kapitalizm öncesi sistemlerde uluslararası tesviye süreçlerinin farklı bölgelerde uygulanabilir olduğunu savunmuştur. Batı Avrupa'nın daha önceki yüksek gelişme bölgelerine göre tarihsel gecikmesini rekor sürede nasıl aştığını hatırlatmıştır. Ancak, böyle bir olasılığının daha sonra kapitalizmin konsolidasyonu ile ortadan kalktığını ve içinde bulunduğumuz çağda imkânsız hale geldiğini doğrulamıştır. Amin, bölgeler arasındaki çağdaş eşitsizliklere işaret eden bu asimetriyi örneklendirmiştir. Emperyalizmin sabit bir durum olmadığını, gelişmiş ve azgelişmiş bölgeler arasındaki farklılıkların pekiştirilmesi için bir mekanizma olarak kullanıldığını savunmuştur (Katz, 2022: 42).

Çevre ülkeler merkez ülkelere teknolojik altyapı, ekonomik ve finansal yardım, sermaye birikimi, hammadde ve birincil ürünlerin satışı anlamında bağımlıdır. Gelişmiş ülkelerin yardımı olmadan azgelişmiş ülkelerin ekonomik olarak gelişimi neredeyse imkansızdır (Ghosh, 2019: 5). Akademik ve kültürel bağımlılık, finansal bağımlılık, pazar bağımlılığı, insan kaynağı bağımlılığı, tüketici bağımlılığı, biyolojik bağımlılık, ekolojik bağımlılık, askeri ve politik bağımlılık olmak üzere birçok farklı bağımlılık türü mevcuttur (Ghosh, 2019: 6). Bağımlılık Teorisi'nin özellikleri şu şekilde listelenebilir:

1. Merkez kapitalizm çevreye ihraç edilmektedir,
2. Artı değer çevreden alınmakta ve çevre merkez tarafından sömürülmektedir,
3. Çevre ülkelerden çıkarılan artı değer merkezin gelişimine ve çevrenin az gelişimine yol açmaktadır. Bu nedenle azgelişmişlik ulusal bir problem değildir,
4. Merkez ve çevre ülkeler arasında eşitsiz bir gelişim bulunmaktadır,
5. Eşitsizlik ve azgelişmişliğin yarattığı ulusal ve uluslararası problemler çevre ülkelerin küresel kapitalizme entegrasyonu zorlaştırmaktadır,
6. Merkez ve çevre ülkeler arasındaki ticari ilişkiler eşitsiz ilişkiler olmakla birlikte, merkezin lehine ve çevrenin aleyhine olacak şekilde işlemektedir,
7. Azgelişmiş ülkeler gelişmiş ülkelerin mevcut statülerini devam ettirmektedir,
8. Çevrenin gelişimi bu şartlar altında zorlaşmaktadır. Bu sebeplerden ötürü Bağımlılık Teorisi'ne göre sosyalizm bu eşitsizliğe en uygun alternatif olarak öne çıkmaktadır (Ghosh, 2019: 8).

Bağımlılık Teorisi'ne göre azgelişmişlik, azgelişmiş ülkelerin kendilerinin yol açtıkları bir sonuç değildir. Çevre ülkelerin bağımlı olmaması durumunda merkez ülkelerdeki büyük sanayinin ortaya çıkışı mümkün değildir (Marini, 2021: 43). Aynı zamanda önceden oluşan eşitsizlikler yeni bağımsızlaşan devletler özelinde bir değişim sergilememektedir. Yeni bağımsızlıklarını kazanan devletler gelişmiş merkez ülkelere eskisinden daha bağımlı hale gelmektedir (Başkaya, 2005: 46).

Bağımlılık Teorisi'nin önemli çalışmalarından biri A. G. Frank'in "*The Development of Underdevelopment*" (1966) başlıklı eseridir. Frank'e göre bir ülkenin azgelişmişliği, kapitalizmin ve merkez ile çevre arasındaki bağımlılık ilişkilerinin bir sonucudur. Frank, çevre ülkelerin kapitalist ilişkilerden sıyrıldıkları anda gelişebileceklerini ileri sürmektedir. Ortaya attığı bu tezler Bağımlılık Teorisi, Dünya Sistemi Teorisi ile ilişkilendirmektedir (Ritzer, 2000: 93; Lane, 2014: 99; Moghadam, 2020: 4).

Dünya Sistemi Teorisi'nin kurucularından Immanuel Wallerstein dünya tarihini üç döneme ayırmaktadır. İlk dönem milattan önce 8000 ya da 10000 öncesini kapsayan ve hakkında çok az şey bilinen dönemdir. Bu ikinci dönemin ardından milattan sonra 1500'e kadar süren dönem gelmiştir. Bu dönemde dünya imparatorlukları ve dünya ekonomileri gibi tarihsel sistemler mevcuttur. Ancak bu sistemler sermaye birikimine yönelmediği için kapitalist üretim biçimi oluşmamıştır. Üçüncü dönem ise 1500 sonrası dönemdir. Bu dönem, yani 16. yüzyıl modern dünya sisteminin kapitalist bir ekonomi olarak doğduğu süreçtir (Wallerstein, 2014: 10). Üçüncü dönemde kapitalizm tüm dünyaya yayılmıştır (Wallerstein, 2003: 533).

Wallerstein'a göre dünyayı organize etmenin iki aracı söz konusudur: İmparatorluklar ve piyasalar. Dünya imparatorlukları siyasi olarak merkezileşmiştir ve dolayısıyla güçlü organlardır. Bürokrasilerinin çevreden gelen gelirden kar alması imparatorlukların güçlerinin temel nedenidir. Wallerstein'a göre dünya ekonomilerinde ulus devletler piyasayı istikrarlı kılmak için bulunmaktadır (Lane, 2014: 99-100).

Wallerstein'a göre kapitalizm kaçınılmaz olarak feodalitenin sonucu değildir: Kapitalizmin kendine özgü gelişim süreçleri bulunmaktadır (Lane, 2014: 100).

Wallerstein, 15 ve 16. yüzyıllar arasında doğan ulus devletlerin, deniz yollarını kullanmalarının uluslar arasındaki ticaretin artmasına yol açtığı bir dünya ekonomisinin kuruluşuna yol açtığını ileri sürmektedir. Bu dünya ekonomisinde ülkeler arası bir iş bölümü söz konusudur:

> "Bu iş bölümü ülkeler arasında bir dizi ekonomik farklılıkların meydana gelmesine yol açtığı gibi, Avrupa ülkelerinin farklı siyasal sistemler geliştirmiş ve devlet kurmada farklı güzergahlar izlemiş olmalarının da başlıca nedenidir" (Vergin, 2015: 187).

Bu dünya sistemini üç kategoride incelemek gerekmektedir. İlk olarak Kuzeybatı ülkelerinde oluşan merkez, ikinci olarak yarı-çevre ülkeler ve son olarak çevre ülkeler bu kategorizasyonu oluşturmaktadır. Dünya Sistemi Teorisi'ne göre çevre ülkeler merkezin etkisi altındadır (Vergin, 2015: 188). Dünya Sistemi'nin çevreden merkeze transfer edildiğini söylediği artı değer aktarım süreci tüm tarihe uygulanabilir bir tez olarak kurgulanmıştır (Frank & Gills, 2013: 42). Dünya Sistemi'nin var olmasına en büyük katkı yarı-çevre ülkelerden gelmektedir. Yarı-çevre ülkeler, çevre ülkeleri bir çeşit jandarma görevi görerek kontrol altında tutmakta ve böylece merkez ülkelerin lehine çalışmaktadır (Vergin, 2015: 189).

Dünya Sistemi Teorisi'nin temel fikri uluslararası ticaretin eşitler arasında olmadığı yönündedir. Bazı ülkeler ekonomik olarak diğerlerinden (merkez) daha güçlü pozisyona sahiptir. Bu nedenle artı değerin daha zayıf çevre ülkelerden merkeze akmasına izin veren şartlarla ticaret yapılabilmiştir. Kimi düşünürler daha sonra bu süreci eşitsiz değişim olarak adlandırmıştır (Wallerstein, 2006: 12). Wallerstein'ın Dünya Sistemi Teorisi eşitsiz ticaret yoluyla çevre ülkelerdeki iş gücünün sömürüldüğünü ifade etmektedir. Bu teoriye göre çevrenin yoksulluğundan dolayı merkez ülkeler zenginleşmiştir (Fuchs, 2021b: 210). Dünya Sistemi Teorisi'nde merkez ülkeler, sömürgeleri etkileri altında tutma imkanına sahipken çevre ülkelerin bir araya gelebileceği bir ortaklık bağı bulunmamaktadır (Dirlik, 2010b: 186). Bağımlılık ilişkileri bugün birçok bağlamda varlığını sürdürmektedir. Bu bağımlılık süreçlerinden biri de iletişim süreçlerinde görülmektedir.

1.2.1. İletişim ve Bağımlılık

Merkez ve çevre ülkeler arasındaki bağımlılık teorisyenlerinin bahsettiği eşitsizlik süregelmektedir. Bu bağımlılık yalnızca ekonomik alanla sınırlı değildir (Yaylagül, 2006: 138). Merkez ülkelerin egemen sınıflarının kararları ve çıkarları yeni asimetrik süreçlerle daha karmaşık bir hal almaktadır. Şirketlerin çok uluslu hale gelmesi, bilginin küresel eşzamanlılığı, her toplumun alışkanlık ve bilgileri bu yeni eşitsizliğin kaynakları olarak öne çıkmaktadır. Sembolik üretimin BİT'ler yoluyla yersizyurtsuzlaşma uydu ve bilgisayarların kullanımıyla kültürel nüfuz etme süreçleri çevre ülkelerin merkeze olan bağımlılıklarını arttırmaktadır (Canclini, 2006: 433). Denilebilir ki karşılıklı bir ilişki olan iletişim süreci uluslararası arenaya taşındığında taraflardan birinin daha güçlü konumda olduğu bir eşitsizliğe yol açabilmektedir (Güngör, 2017: 264).

Bağımlılık Teorisi'ni merkeze alan iletişim çalışmaları, "*merkez ve çevre ülkeler arasındaki enformasyon dengesizliği, uluslararası iletişim tekelleri, telekomünikasyon teknolojilerinin doğası ve az gelişmiş ülkelere girişi üzerinde*" durmaktadır (Bostancı, 2020: 23). Böylelikle Bağımlılık Teorisi ve Dünya Sistemi Teorisi'nin iletişim alanında önemli etkileri olduğu söylenebilir. Bağımlılık Teorisi'nin iletişim alanındaki temsilcileri "*A. Mattelart, Tapio Varis, Cees Hamelink ve H. Schiller'dir*" (Yaylagül, 2006: 138). Örneğin Amerikan BİT'leri ve yatırımlarına, yerel programların maliyetinin yüksek olması dolayısıyla gösterilen talep Batı'nın güçlü merkezlerinin çevreyi kültürel anlamda ele geçirmesine yol açmıştır (Thompson, 2008: 253).

Kültürel anlamda gerçekleşen bağımlılık ilişkileri literatürde kültürel emperyalizm olarak anılmaktadır (Yaylagül, 2006: 139). İletişim ve kültür alanındaki bağımlılık ilişkilerine Bağlantısızlar Hareketi'nin MacBride Raporu gibi karşıt sesler yükselmiştir (Mattelart, 2001: 87). Ancak iletişim alanındaki bağımlılık bugün halen varlığını devam ettirmektedir. Örneğin BİT alanının bağlı olduğu hizmet sektöründe ihracatın %71'i dünya nüfusunun yalnızca %19'una sahip olan OECD ülkelerinin elindedir (Castells, 2008: 139). Dolayısıyla iletişim alanında asimetrik bir ilişkinin varlığından söz edilebilir.

Çevre	Merkez
Düşük ücret	Yüksek ücret
Tarım ve hizmet sektörü	Yeni ekonomik gelişmeler
Endüstrilerde düşük rekabet	Yüksek rekabet
Düşük üretkenlik	Yüksek üretkenlik
Gelişmemiş teknoloji	Gelişmiş teknoloji
İhracata yönelik endüstriler	İthalata yönelik endüstriler
Hammadde ihraç eder	Hammadde satın alır
Daha fazla emek-zaman	Daha düşük emek-zaman

Tablo 3: Çevre ve Merkez Arasındaki Eşitsizlikler (Fuchs, 2021b: 211 ve 388'den uyarlanmıştır).

Eşitsizlik, gelir ve varlıkların "*farklı bireylerce, toplumsal gruplarca sahiplenilmesi; bu sahiplenmede bireyler, gruplar arasında gözlenen göreli farklılıklarla ilgilidir*" (Castells, 2007: 93). Kapitalizmin tarihi bir eşitsizlikler tarihidir (Fuchs & Mosco, 2016: 6). Eşitsizlik, dünyadaki vatandaşların gelirleri arasındaki eşitsizlik, ulusal eşitsizlikler ve ülkeler arası tüm diğer uçurumların bir özeti olarak düşünülebilir (Milanović, 2016: 3). Bağımlılık Teorisi ve Dünya Sistemi Teorisi merkez ve çevre arasındaki eşitsiz yapıya dikkat çekmektedir. Örneğin, merkez ülkelerdeki bankalar çevre ülkelere kredi verirken isteksiz davranmakta ve merkezin lehine olacak şekilde çifte standartlar uygulamaktadır (Patnaik, 2022).

Dünya Sistemi Teorisi'nin bu eşitsizliğin üzerine kurulduğu tekrar hatırlatılabilir. Dünya nüfusunun en zengin yüzde 1'lik kesimi dünyadaki toplam refahın yarısına sahiptir[43]. En zengin yüzde 10'luk kesim, en yoksul yüzde 10'un 9 katı kadar fazla gelire sahiptir (Schwab, 2021: 103). Aynı zamanda ülkelerin kendi içinde de eşitsizlikler söz konusudur. Neoliberalleşme ve postfordizm süreçleri Küresel Güney ülkelerinin gayri safi yurtiçi hasılasını büyütmüş ancak refahın

[43] 2016 yılında Oxfam'ın açıkladığı bir rapor dünyadaki en zengin 62 kişinin servetinin dünya nüfusunun yarısına eşit olduğunu açıklamıştır (Yurtsever, 2016: 25). Eşitsizlikler 2022 yılında Covid-19 pandemisiyle daha da derinleşmiştir. İnsanlığın yüzde %99'unun gelirleri azalırken en zengin 10 kişinin serveti ikiye katlanmıştır. Eşitsizlik kendini yalnızca gelir düzeylerinde farklılıklarla göstermemektedir: En zengin 20 kişi en yoksul 1 milyar insandan 8 bin kat daha fazla karbon emisyonu salmakta ve örneğin Covid-19 sonucu ölme olasılığı en yoksul insanlarda en zenginlere göre yaklaşık 4 kat fazladır (Ahmed, 2022: 7-8).

toplumun geneline yayılmasını engellemiştir (Lazzarato, 2020: 117). Örneğin Güney Afrika'daki gelir eşitsizliği düzeyi en zengin %10'un toplam gelirin yarısından fazlasına sahip olduğunu göstermektedir (Harvey, 2015: 2).

Şekil 3: Gelir Eşitsizliği (OECD, 2022).

Ekonomik gelişimde önemli bir yeri olan ve eşitlik vaadiyle propaganda edilen BİT'lerin pahalı olması eşitsizliğin ve dışlama mekanizmalarının değişmemesine yol açmaktadır (Hardt & Negri, 2015: 304; Güngör, 2017: 224). BİT'lerdeki gelişmeler toplumsal ilişkileri kolaylaştırırken bu gelişmelere yetişemeyenler büyüme ve gelişme süreçlerinin dışında kalmaktadır (Tilly, 2015: 166). Aynı zamanda BİT'lerin üretimi, dağıtımı ve paylaşımı da eşitsizliklere yol açmaktadır (Başaran & Yüksel, 2013: 22). Örneğin dünya nüfusunun yarısında taşınabilir telefonlar bulunmamakta, yarım milyar insan mobil sinyallerin kapsama alanı dışında yer almakta ve küresel nüfusun yüzde 60'ının internete erişimi bulunmamaktadır (Schwab, 2021: 87).

Eşitsizlik özellikle postfordizme geçiş sürecinde önemli bir artış göstermiştir. Eşitsizlik arttıkça gelir düzensizliği de artmaktadır (Standing, 2009: 99-100). Eşitsiz toplumlar daha fazla şiddet eğiliminde bulunmakta, akıl hastalığı oranları artmakta, hapishane nüfusu fazlalaşmakta, yaşam süresi beklentisi düşmekte ve toplumdaki güven düzeyi azalmaktadır (Schwab, 2021: 104). Eşitsizlik insanları çeşitli yollarla

sağlıksız kılmaktadır. Düşük gelir gruplarında yer alanlar özsaygı yitimi sonucu stresten mustarip hale gelmektedir. Kişinin kendi hayatı üzerinde kontrolünün kaybetmesi sağlık ve mutluluğu azaltmaktadır (Standing, 2009: 214).

BİT'lerle birlikte yaşanan eşitsizliklerden en güncel örnek veri uçurumu adı verilen süreçtir (Fuchs & Chandler, 2021: 15). Kaynağından habersizce toplanan ve işlenen verinin sömürge gücü gelişmiş ülkelerdir (Couldry & Mejias, 2020: 18). Ticari sosyal medya platformlarının topladıkları verilerin metalaştırılması yeni toplumsal eşitsizliklerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Fuchs, 2021c: 83). Hatırlanacağı üzere üretketim metası kullanıcıların internet kullanımları sonucu ürettiği veriler ve davranışlar üzerinden şekillenmektedir (Fuchs, 2012: 57). Bu noktada her verinin eşit değere sahip olmadığı ve şirketlerin verileri kendi içinde kategorize ettiği bilinmektedir. Örneğin dijital veri şirketi Acxiom insanları 70 kategoriye ayırmaktadır. En düşük ekonomik değere sahip veriler "çöp" olarak tanımlanmaktadır (Han, 2020a: 73).

Merkez ülkelerdeki yoğun elektrik tüketimi sürerken 1 milyardan fazla insanın elektriğe erişimi bulunmamaktadır (Schwab, 2021: 17). İnternetin kullanımında da merkez ülkelerden yana ağır basan bir ivme söz konusudur (Dağtaş, 2007: 99). Veri gözetiminde güç Avrupa ve Kuzey Amerika'da yoğunlaşmaktadır (Lyon, 2006: 183). BİT'lerin sahipliği ve kontrolü merkez ülkelerde kurulan şirketlerin elindedir. Dolayısıyla veri dahil olmak üzere BİT kaynaklı eşitsizliklerin kaynağının merkez ülkeler olduğu söylenebilir. Bugün arama motoru reklamcılığında pazar payı yaklaşık olarak %90'ı Google', mobil sosyal medya trafiğinin %77'si Facebook'un ve çevrimiçi alışverişin %75'i Amazon'un elinde bulunmaktadır (Schwab & Davis, 2019: 44). Yeni teknolojik gelişmelerde de benzer bir tablo söz konusudur: "*2012'de 3D baskı sistemlerinin yüzde 40'ı Kuzey Amerika'da, yüzde 30'u Avrupa'da, yüzde 26'sı Asya'da ve sadece yüzde 4'ü diğer bölgelerde kuruluydu*" (Schwab & Davis, 2012: 199). Görüldüğü üzere BİT'ler eşitsizliği yok etmemekte aksine daha da arttırmaktadır (Bostancı, 2019: 127).

Çalışmada Bağımlılık Teorisi ve Dünya Sistemi Teorisi'ni dijital çalışmalara uyarlama amacıyla hareket edilmektedir. Bağımlılık Teorisi'nin merkez ve çevre

ülkeler arasında yaratmış olduğu ilişkinin dijital kapitalizmde de süregeldiği ileri sürülmektedir. Her ne kadar Bağımlılık Teorisi'nin ve Dünya Sistemi Teorisi'nin eleştirilebilir yanları bulunsa da çevre ülkelerin sistematik olarak geri bıraktırılması sürecini öne çıkarmaları önemlidir. Bu bağlamda çalışmada, merkez ve çevre ülkeler arasındaki dijital sermaye döngüsünü incelemek amaçlanmaktadır. Ancak madun bir bölge inceleneceği için bu alanda ciddi bir birikime sahip olan Maduniyet Çalışmaları perspektifinin incelenmesinde yarar görülmektedir. Çalışmanın sonraki bölümü bu incelemeye ayrılmaktadır.

1.3. Maduniyet Çalışmaları

Madun (*subaltern*) aşağı sınıf anlamına gelmekte ve "*Güney Asya toplumlarında sınıf, kast, yaş, toplumsal cinsiyet, iş ya da başka biçimde dile getirilebilecek aşağı konumunun tüm niteliklerini kapsayabilecek bir ad gibi kullanılmaktadır*" (Bourse & Yücel, 2017: 66). Maduniyet kavramı hem toplumsal gruplar arasındaki çelişkileri hem de sömürgecinin kurduğu hakimiyet ilişkilerini göstermesi bağlamında bir iktidar ilişkisini betimlemektedir (Bourse & Yücel, 2017: 66). Maduniyet Çalışmaları iki anlamda kullanılmaktadır. İlki sosyal bilimlerde mevcut olan bir çalışma alanına, ikincisi ise Ranajit Guha'nın önderlik ettiği bir dizi yayına atıfta bulunmaktadır (Chakrabarty, 2015: 10). Bu çalışmada, süregelen bir çalışma alanı olan Maduniyet Çalışmaları'na katkı yapmayı amaçlanmaktadır.

1970'li yıllarda -Hindistan demokrasisinde oluşan kriz sonucu hayal kırıklığı yaşayan- Güney Asyalı tarihçiler Antonio Gramsci'nin 1930'lu yıllarda kullandığı madun kavramını kendi bağlamlarına uyarlayarak Ranajit Guha, Dipesh Chakrabarty ve Partha Chatterjee öncülüğünde Maduniyet Çalışmaları Kolektifi'ni kurmuştur (Dworkin, 2012: 323-326; Yetişkin, 2013: 2). Maduniyet Çalışmaları Kolektifi, kitap, monografi ve deneme serilerini "*Subaltern Series*" başlıklı bir seçkide toplamıştır (Dworkin, 2012: 323). Çalışma en başında tarih yazımındaki elitizmi gözden geçirmek amacıyla üç ciltlik bir seri olarak tasarlansa da yayınlanan on iki cildin ardından akademik bir çalışma alanı haline gelmiştir (Chaturvedi, 2000: viii).

Ranajit Guha'ya göre "*Hint milliyetçiliğinin tarih yazımı uzun süredir -sömürgeci ve burjuva-milliyetçi- elitizmle belirlenmektedir. Her ikisi de*

Hindistan'daki Britanya yönetiminin ideolojik ürünüdür ama iktidarın dönüşümü sürecinde hayatta kalmıştır" (Guha, 1982: 1). Guha, kendilerini de bu etkinin haricinde bırakmamaktadır. Maduniyetçiler de elitist tarih anlayışından etkilenmiş ve özeleştiri yapma gerekliliği duymuştur (Guha, 2006: 101-102). Maduniyet Çalışmaları, Hindistan toplumunu elitler ve madunlar arasındaki çelişkilere odaklanarak yeniden okumuştur (Dworkin, 2012: 336). Toplumsal dönüşümleri anlamada madunlara odaklanmak farklı biçim, ilgi ve türlerde elitizme karşı bir mücadeleyi işaret etmektedir (O'Hanlon, 2000: 77).

Maduniyet Çalışmaları'nın temel kavramlarından biri olan madun, kavramı sınıf analizinde tabi ve araçsal anlamlarına gelecek şekilde kullanan İtalyan düşünür Antonio Gramsci'ye atfedilmektedir. Gramsci madunları "*arada kalan sınıf*" olarak tanımlamaktadır (Young, 2016: 473-474). Madun ve maduniyet kavramları, sanayileşmenin gerçekleşmediği -Afrika, İrlanda, Latin Amerika ve Filistin gibi- bölgelerde sınıfsal süreçleri incelemenin yollarından biri haline gelmiştir (Dworkin, 2012: 32, 353).

Madunlar indirgenemez bir biçimde heterojen bir şekilde ele alınmaktadır (Dworkin, 2012: 333). Guha'nın madun terimini kullanımında, halk madun sınıflarla eşanlamlı olarak ele alınmakta ve (ulusal, bölgesel veya yerel) seçkin kimlik kategorilerine dahil olmayan herkesi kapsayacak şekilde kullanılmaktadır (Cherniavsky, 1996: 87). Kolektif'in odaklandığı nokta toplumsal hiyerarşinin en altında bulunan grupların deneyimlerini anlamaktır. Maduniyet Çalışmaları Kolektifi madun kavramına etken bir siyasi faillik yüklemektedir (Young, 2016: 474-475). Madunların faillik tarihini yazmak "*toplumsal olarak daha adil bir dünya yaratmak*" çabasının bir ürünüdür (Chakrabarty, 2021: 150). Köylü protestoları ve siyasete olan ilgileri, 1949 Çin Devrimi'nden, 1975'te ABD güçlerini Vietnam'dan çekilmeye zorlayarak sona eren Vietnam Savaşı'ndan, Maoist bir köylü isyanı olan Naxalbari'den ve İndira Gandhi'nin 1975-77 yıllarında otoriterliğe dönüşünden doğrudan etkilenmiştir (Chaturvedi, 2000: x; Chakrabarty, 2015: 17). Maduniyet Çalışmaları, madun sınıfların ve sosyal grupların geçmişin bir kalıntısı olarak değil tamamen modern fenomenler olarak anlaşılması gerektiği konusunda ısrar etmektedir (Thomas,

2018: 877). Guha, Avrupamerkezci tarih yazımında halkın siyasetin dışarıda bırakıldığı gerçeğinin altını çizmektedir (Guha, 2010: 25).

Maduniyet Çalışmaları'nın tarih yazımı alanındaki temel çıkış noktası madun grupların "*hâlihazırda siyasetin parçası olduğu bir bağlamda tarihsel ve siyasal olanın nasıl kavramsallaştırılacağı*"dır (Chakrabarty, 2021: 53). Bu yazarlar kolektifi ilk sayılarından itibaren toplumun marjinallerini özneler olarak geri kazanmaya, aşağıdan tarih girişimine ve sömürgeciliğin ekonomi politiğine odaklanmıştır (Dworkin, 2012: 343). Maduniyet üzerine çalışan bu yazarlar kuruluşundan itibaren Marksizm'le temas içinde olsa da kendini Marksist ortodoksinin dışında konumlandırmıştır (Navarro Tejero, 2004: 87).

Maduniyet Çalışmaları, Marx'tan yalnızca kolektifin tarihçilerinin çoğunun bulunduğu bölge olan Batı Bengal'in komünist etki altında olması nedeniyle değil aynı zamanda Marx'ın yazılarının kendi perspektifleriyle uyumlu olduğu gerekçesiyle de etkilenmiştir (Navarro Tejero, 2004: 89). Kolektif her ne kadar Marksizm'den esinlenmiş olsa da özellikle serinin dördüncü sayısında yayımlanan Gayatri Chakravorty Spivak'ın "Madun Konuşabilir mi?"[44] ve "Tarih Yazımının Dekonstrüksiyonu" isimli iki makalesi ile Michel Foucault ve Jacques Derrida kaynaklı postyapısalcı yönelime girmiştir (Chibber, 2016: 22).

Postyapısalcılık, moderniteye dönük eleştirilerinde öteki olarak kodlanan "*kadınlar, deliler, madunlar, hayvanlar vb. dışlayan rasyonel bir düşünce kapasitesine doğuştan sahip bir özne tarafından dünyaya uygulanan epistemik*" şiddete dikkat çekmektedir (Rekret, 2021: 111). Postyapısalcılığa yönelişle birlikte madun grupların politik katılımının incelenmesinde sömürge modernitesinin tahayyül ve müzakerelerinin araştırılmasına doğru bir yöneliş gerçekleşmiştir (Banerjee, 2010: 112). Kolektif'in Güney Asya dışına yayılması postyapısalcı yönelimle birlikte gerçekleşmiştir (Chibber, 2016: 23-24). Bu şekilde, Marksizm'den etkilenmiş olan bu yazarlar topluluğu Marksizm'in sınırlarını esnetmiştir (Dworkin, 2012: 358).

[44] Spivak bu eserinde, Maduniyetçileri kadınların sessizliğini yeniden üreten bir toplumsal cinsiyet körlüğüyle eleştirmektedir (Dworkin, 2012: 348). Spivak'a göre "*kadın olarak madun daha da derin bir şekilde gölgede kalır*" (Spivak, 2020: 59).

Maduniyet Çalışmaları Kolektifi tarihsicilik[45] düşüncesinin ve resmi milliyetçiliğin eleştirisini yapmış ve Ortodoks Marksistlerin görmezden geldiği kimi konulara odaklanmıştır (Chakrabarty, 2021: 60, 183). Maduniyet Çalışmaları, Avrupamerkezciliği ve onunla ilişkili -Aydınlanma merkezli- teorileri reddetmiştir (Chibber, 2016: 55, 430). Maduniyet Çalışmaları Kolektifi'nden tarihçiler sınıf analizlerinin Avrupamerkezci temellerine yönelik bir eleştiri geliştirmiştir (Dworkin, 2012: 322).

Kolektif, modernleşme sürecinin Doğu'da izlediği rotanın kapitalist gelişme çizgisi ile anlaşılamayacağını ileri sürmektedir (Chibber, 2016: 48). Maduniyet Çalışmaları tarihçilerine göre Marksizm ve ana akım teoriler burjuva kültürünün var olduğu mekanlarda geçerlidir (Chibber, 2016: 56). Bu doğrultudan yola çıkan Maduniyet Çalışmaları tarihçileri Doğulu öznelerin Batılılardan farklı bir siyasal psikolojiye sahip olduğunu iddia etmektedir (Chibber, 2016: 436).

Maduniyet Çalışmaları'nın amaçlarından biri modern Avrupa devletlerinin öncülük iddialarını tarihin düzenleyici ve normalleştirici ilkesi olarak, tarihi ise siyasi bir okul olarak -yani merkezi ülkelerin kamusal alanında hegemonyalar (homojenlikler) ve diğer çevre ülkelerdeki seçkinler aracılığıyla etki alanları (heterojenlikler) örgütleme işlevini yerine getiren eğitim sistemi içinde müfredatta kurumsallaşmış bir disiplin olarak- incelemektir (Rodríguez, 1998). Başkaldıran köylü olarak madunlara vurgu yapan maduniyet çalışmacıları yalnızca sömürgecilik ve sömürgecilik sonrası bağlamlarda değil aynı zamanda küresel olarak sömürgecilik deneyiminin ortaya çıkardığı rahatsız edici sorular etrafında şimdiye kadar karanlıkta kalan bir direniş ve isyan geleneğini yeniden canlandırmayı amaçlamaktadır (Thomas, 2018: 877). Bu ekolün temel varsayımları şu şekilde sıralanabilir:

1. Sömürge tarihçiliği, sömürgecilikle ilgili önyargılarla doludur. Maduniyet Çalışmaları seçkinler için çok düşük seviyede olduğu düşünülen halk

[45] Tarihsicilik ya da tarihselcilik "*siyasal deneyim biçimlerini tarihsel bir gelişmenin, yani totalleştirici ve evrensel bir kapitalizmin birliği ve sürekliliğine tabi kılmaya ve bunlara göre hizaya sokmaya*" çalışması olarak tanımlanabilir (Toscano, 2013: 77).

tabakasından kişilerin görünür olmasını sağlamıştır. Bu nedenle, Maduniyet Çalışmaları tarihçiliğinin protesto tarihçiliği olduğuna inanılmaktadır.

2. Maduniyet Çalışmaları uzun zamandır doğru olduğu kabul edilen tarihsel olayları yeniden tartışmaya açmış ve Hint toplumunun temellerini tarihsel olarak sorgulamıştır. Kolektif'in katılımcıları yerleşik siyasi sistem, örgütlenme pratiği veya inanç sistemi ile aynı fikirde değildir.

3. Maduniyet Çalışmaları alt sınıf bilinci üzerinde durmaktadır. 'Madun bilinci' önemli ancak tartışmalı bir kavramdır. Gayatri Spivak'a göre, madunlar asla kendileri için konuşamamakta ve haklarından bahsetmek için her zaman seçkinlere bağımlı olmaktadır. Çünkü madunlar toplumdaki konumlarının bilincinde değildir (Spivak, 1988: 271-313).

4. Maduniyet Çalışmaları'nın Marksizm'de kökleri vardır. Maduniyet Çalışmaları Marksizm'in kültürel, sosyal ve politik yönleri ile ilişki halindedir.

5. Maduniyet Çalışmaları'nın içeriksel yönelimleri 1988 sonrası dönemde, yani Ranajit Guha'nın Maduniyet Çalışmaları'nın editör ekibinden emekli olmasının ardından değişmiştir. Maduniyet Çalışmaları, sömürgecilik sonrası söylemin inşasında aktif olarak yer almıştır (Doğan, 2019: 23).

Maduniyet kavramının BİT alanına uyarlanışı madun akışlar kavramında görülebilir. İkinci Dünya Savaşı sonrası BİT alanında gerçekleşen aşırı birikim özellikle 1970'li yıllardan itibaren gelişmekte olan ülkelerde yeni pazar arayışlarını doğurmuştur (Başaran, 2010: 41). ABD merkezli bu arayış hegemonik akışlar olarak adlandırılmıştır. Bunun tersinden, çevre ülkelerden merkeze yönelen akışlar ise madun akışlar olarak adlandırılmıştır. Madun akışlar, hegemonik akışlara göre maddi anlamda daha geri planda kalmıştır (Uluç & Küngerü, 2019: 141). *Bollywood* olarak adlandırılan Hint film endüstrisi, Katar merkezli *Al-Jazeera,* Venezuela merkezli pan-Latin Amerika televizyon kanalı *Televisora del Sur (Tele Sur)* ve Latin Amerika teleromanları ticari bir ortamda işleyen madun akışlara verilebilecek örneklerdir (Thussu, 2006: 124).

Maduniyet Çalışmaları'na yönelik eleştirilerden biri kapitalizmin heterojenliğe gösterdiği tolerans ve farklılığı teşvik etme kapasitesini hafife almasıdır. Maduniyet Çalışmaları'na yönelik bir diğer eleştiri ise bilim, rasyonalite ve nesnellik gibi olguları Doğu ile Batı'nın ortak ürünleri olarak değil de yalnızca Batı'ya ait ürünler olarak görmesidir (Chibber, 2016: 433, 437). Kolektif'e yapılan bir diğer eleştiri ise Maduniyet Çalışmaları'nın teoriyi elit tarihçilerin -Guha'nın da kabul ettiği üzere- kullandığı şekilde kullanmalarıdır (Bayly, 2000: 117).

Maduniyet Çalışmaları, alt sınıfların failliğini gündeme getirmesi bakımından önemli bir girişimdir. Maduniyet Çalışmaları'nın kuruluşu aynı zamanda postkolonyal mantık için ilham olmuştur (García, 2022: 2). Bu çalışmada da alt sınıfların deneyim ve tecrübelerinden yararlanılarak dijital kapitalizmde yaşanan sınıfsal çelişkiler anlaşılmaya çalışılacaktır. Fakat bundan önce Maduniyet Çalışmaları'nın etkilemiş olduğu postkolonyal mantık ve Sınıf Çalışmaları'nın yeni gündemlerine odaklanılacaktır.

1.4. Postkolonyalizm ve Sınıf Çalışmaları

Kolonyalizm, dar anlamıyla bir ulusun bir diğer ulus üzerinde kurduğu siyasal kontrol olarak tanımlanmaktadır. Bir sömürgenin siyasi olarak bağımsızlığını kazandığı ancak ekonomik ve ideolojik bağımsızlığını elde edemediği durumlarda yeni tip bir sömürgecilik devreye girmiştir (Dirlik, 2010b: 181). Yeni sömürgecilikte, sömürgeci güç sömürülenin siyasi bağımsızlığını tanırken sömürülen üzerindeki ekonomik denetimlerini sürdürmüştür (Young, 2016: 57). Batılı güçler siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel iktidarının tahakkümcü yapılarını bu şekilde sürdürmüştür (Young, 2016: 7). Bu tahakküm yapısının sürdürülmesinde yöneticilerin oluşturduğu elit tabakanın kendi çıkarları doğrultusunda güçlü merkez ülkelerle ilişki içine girmesi önemli bir yer tutmuştur (Young, 2016: 61). Söz konusu elitler müreffeh bir yaşam uğruna Batı'nın sömürgeciliğinin yeniden üretiminin failleri olmuştur (Young, 2016: 65).

Postkolonyal terimi sömürge sonrası anlamına gelmektedir (Rumelili, 2018: 212). Postkolonyal kavramı en başında "*İkinci Dünya Savaşı'nın sonucunda sömürge düzenlerinin kendi bağımsızlıklarını kazandıkları yeni yeni şekillenen devletleri*"

betimlemekteyken, daha sonrasında bu devletler içinde gelişen tartışmaları da tanımlar hale gelmiştir (Dworkin, 2012: 346). Postkolonyal yalnızca sömürgecilikle ilişkili değildir. Aynı zamanda sömürgecilik tarihiyle de ilgilidir (Young, 2016: 5).

Postkolonyal çalışmalar Batı dışı dünyanın marjinalleşmesini incelemek amacıyla başlamıştır. Postkolonyal mantığın etkisi arttıkça edebiyat ve kültür çalışmalarından tarih yazımı, tarih felsefesi ve antropoloji gibi alanlara yayılmıştır. Postkolonyal mantık Doğu'nun failliğini reddeden Avrupamerkezciliğin, milliyetçiliğin, sömürgecilik ve ekonomik belirlenimciliğin eleştirisini sunmaktadır. Maduniyet Çalışmaları projesi postkolonyalizmin temsilcisi ve öncüsüdür (Chibber, 2016: 13-19; Rumelili, 2018: 211).

Postkolonyal mantık tarih yazımının Avrupamerkezcilikten arındırılması noktasında Maduniyet Çalışmaları'ndan yararlanmıştır (Dworkin, 2012: 223). Avrupamerkezcilik ötekinin sesini dinleyerek yapıbozuma uğratılmıştır (Anievas & Nişancıoğlu, 2020: 50). Bu bağlamda postkolonyal kuram sömürgeci ve yayılmacı düşünsel perspektife karşı bir direniş sergilemektedir (Young, 2016: 19). Postkolonyalizmin çalışma alanı, hem eski sömürge toplumların yerel düzeyinde hem de imparatorluğun yan etkileri olduğu düşünülen daha genel küresel gelişmeler düzeyinde sömürgecilik deneyimi sömürgeciliğin geçmiş ve güncel etkileriyle ilintili süreçleri kapsamaktadır (Quayson, 2005: 93).

Postkolonyalizm -tıpkı Maduniyet Çalışmaları'nda yaşandığı gibi- öncelikle Marksist düşünürler (C. L. R. James, W. E. B. Du Bois ve Frantz Fanon) ve öncül fenomenlerden (1920 Bakü Doğu Halkları Kurultayı) etkilense de daha sonrasında bu geleneksel Marksist hattan ayrışmıştır (Traverso, 2018: 231, 244-246). Bu kopuşun temel gerekçesini postkolonyal düşünürler Marx'ın yer yer sömürgecilik taraftarı düşünceleri olarak sunmuştur (Young, 2016: 98). Marx'a göre sömürgeci Batı'nın faaliyetleri sömürgelerde son tahlilde ilerlemeci bir nitelik arz etmektedir ancak aynı zamanda ekonomik bir şiddet pratiğidir. Bu karışıklığın meydana gelmesinde Marx'ın kolonyalizme karşı net bir siyasal hat önermemesi etkili olmuştur (Young, 2016: 148-149).

Postkolonyalizm, "*Batı dışında geliştirilen ve Batı'nın pek aldırış etmediği bir Marksizm ile Üç Kıta'nın*[46] *yerel koşullarına duyarlı, esnek bir Marksizm'i bünyesinde*" barındırmaktadır (Young, 2016: 9). Postkolonyalizm Marksizm'e eleştirel yaklaşmasına rağmen sömürge karşıtı mücadele Marksizm'den esinlenmektedir (Young, 2016: 224). Bu bağlamda bünyesinde toplumsal cinsiyet, ırkçılık, milliyetçilik, etnisite ve sınıf mücadelelerini de içeren çok yönlü, disiplinler arası ve kültürler arası bir melezlik sunmaktadır (Young, 2016: 14-15).

Postkolonyal mantık, farklı düşünce biçimleri arasında ilişkiler kurmaya imkan vermekte ve aynı zamanda farklı disiplinlerin ötesine geçerek siyasal müdahaleler yapma imkanı doğurmaktadır (Young, 2016: 15). Dolayısıyla postkolonyal mantığı tek bir perspektif olarak kanıksamak hatalı bir kabulleniş haline gelmektedir (Young, 2016: 86). Postkolonyal mantığın öncüleri azınlık ve beyaz olmayan topluluklardan gelmektedir. Bu teorisyenler her ne kadar Batı akademisinin içinden çıkmış olsa da onların tetikleyicisi coğrafi bir belirlenim çizgisinden ziyade kendilerini epistemolojik olarak nerede konumladıklarıyla ilgilidir (Young, 2016: 84). Postkolonyal mantığın eleştirel perspektifi Batı'nın siyasi ve akademik nüfuzuna karşı kuramsal bir direnişi temsil etmektedir (Young, 2016: 88).

Çağdaş postkolonyalist söylem sömürgeciliğin anlamına, tarihine ve mirasına ilişkin siyasi ve ahlaki bir sorgulama geliştirmektedir (Dirlik, 2010b: 183; Young, 2016: 6). Postkolonyal mantığın düşünsel çerçevesini oluşturan olgular "*baskı altında kalmış kültürlerin, yani esamesi okumayanların (outsiders) ve toplumsal, politik kodların 'aşağıdan tarih' (history from below)*" şeklindedir (Sustam, 2010: 129).

Postkolonyalizm, merkez ve çevre arasındaki ilişkiyi yapısöküme uğratmayı amaçlamakta ve yayılmacılığın arka planındaki söylemsel yapıya odaklanmaktadır (Dworkin, 2012: 257, 347). Bu noktada merkezin çevre üzerinde bir tahakküm kurmuş olduğu varsayımından hareket edilmektedir (Young, 2016: 8). Özellikle eski sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra bu tahakküm ilişkisi daha genel bir muhtevaya bürünmüştür (Young, 2016: 11). Postkolonyal mantık bu eşitsizlikleri

[46] Afrika, Latin Amerika ve Asya kastedilmektedir. Young, Üç Kıta için "*tricontinental*" kavramını da kullanmaktadır.

düzeltmek amacıyla daha eşit bir toplum yaratma arzusu gütmektedir (Young, 2016: 90).

Postkolonyal çalışmalar baskı altında kalmış olan halkların kültürleri ve sömürge kültürünün addettiği kodların eleştirisine dayanan bir tarih okumasıdır (Sustam, 2010: 129). Bu doğrultuda sömürgeci güçlerin sömürdükleri bölgelerden çıkmasının ardından sömürgeleştirilmiş olan bölgelerin sömürgeciliğin mirasına karşı verdikleri mücadele incelenmektedir (Dworkin, 2012: 347). Bu tespit Küresel Kuzey ve Küresel Güney ayrımlarının sınıfsal mücadeleyi değersizleştirdikleri şeklinde okunmamalıdır. Güçlü merkezi tahakküm yapıları sömürgeleştirdikleri halklara kadar kendi işçi sınıflarına yaklaştıkları biçimde yaklaşmaktadır (Young, 2016: 12-13). Sömürgeciliğin en temel söylemi ötekilerin medenileştirilmesi fikri üzerine kuruludur (Dirlik, 2010b: 195). Sömürgeci güçler medenileştirme projelerinin birer yan ürünü olarak kültürel ve eğitsel emperyalizm uygulamıştır (Young, 2016: 40).

Postkolonyalizm, kimliksizlerin göçmenlerin, evsiz ve işsizlerin küresel bir apartheide maruz kaldıklarını dile getirmektedir. Bu bağlamda kolonyalizmden itibaren süregelen eşitsizlikler katlanarak devam etmektedir (Sustam, 2010: 134). Postkolonyalizm, tıpkı postmodernizm gibi diyalektik yönteme olan mesafesiyle bilinmektedir (Hardt & Negri, 2015: 157). Diyalektik olmama durumu, sömürgeci ve sömürgeleştirilen arasındaki ilişkinin birincinin ikinciyi tamamıyla dışlamadığı melezleşme süreçlerine -heterojen ilişki biçimlerine- vurgu yapmaktadır (Rumelili, 2018: 213). Melezleşmenin getirdiği müphemlik durumu tarihin zamansal çizgiselliğine bir müdahalede bulunma çabasının bir ürünüdür. Bu müdahale sonucunda aşamacı tarih anlayışları reddedilmektedir (Anievas & Nişancıoğlu, 2020: 50). Postkolonyalizm Batı'nın eski sömürgelerle girdiği ilişkinin bir ürünü olarak görülebilir. Dolayısıyla postkolonyalizm hem Batılıdır hem de Batılı değildir, bu ikisinin ilişkisinin bir çıktısıdır (Young, 2016: 92).

Kolonyalizm sonrası düşünce, moderniteyle ilişkilendirilen düşünce sistemlerine sömürgeciliğin mirası oldukları gerekçesiyle şüpheci yaklaşmıştır (Dirlik, 2010b: 197). Aydınlanmanın ürünü olan Avrupamerkezci modernitenin liberal ve Marksist biçimlerine ilişkin sınırlandırmalara gidilmesi bağlamında

postyapısalcılıktan beslenmektedirler. Bu bağlamda iktidar ilişkileri ve kapitalist ilişkiler arasındaki bağlar yok sayılmaktadır (Dirlik, 2010a: 6-8). Postkolonyalizm, burjuva modernleşmesine dayanan temel anlatıları reddetmekte ve Avrupa'nın ideolojik ötekisinin kurulmasındaki ideolojik araç olan Şarkiyatçılığa bir reddiye geliştirmektedir (Dirlik, 2010a: 104-105). Dışarıda bırakılmışların temsiliyeti rolünü üstlenen postkolonyal eleştiri Avrupamerkezciliğin homojenleştirici kültürel etkilerini sorgulamaktadır (Dirlik, 2010a: 299). Postkolonyalizm, olguların ve kuramların doğruluğunun ancak dogmatikler tarafından formüle edilebildiğini ileri sürmektedir (Rothacker, 1990: 70).

Postkolonyalizme yönelik gelişen eleştiriler onun dağınık ve eklektik bir düşünceler bütünü olduğu yönündedir (Chibber, 2016: 429). Postkolonyalizmin en yaygın reddedilme gerekçelerinden biri dışarıdaki dünyayla ilişkisi olmadığı yönündedir. Postkolonyalizm fazla teorik olduğu, dilinin anlaşılmaz olduğu ve ezoterik olarak algılanması gerekçeleriyle eleştirilmektedir. Buna göre Arif Dirlik, postkolonyal yazarları 'gizleme' ile suçlarken, Adebayo Williams onları 'amaçsız dilsel virtüözlük' ile eleştirmektedir. Bir diğer yaygın eleştiri postkolonyal yaklaşımların apolitik olduğunu ve iktidara yönelik eleştirel bir söylem oluşturmayı başaramadığını iddia etmektedir. Bir başka eleştiri ise postkolonyalizmi sık sık kolonyalizm ve postkolonyal dönem arasında keskin bir ikilik kurmakla itham etmektedir (Abrahamsen, 2003: 191-193).

Epifanio San Juan Jr., postkolonyalizmin reddettiğini iddia ettiği olguların yeniden kurucusu olduğunu dile getirmektedir. Bu iki olgu mistifikasyon ve ahlakçılıktır. San Juan Jr. (1998: 15) postkolonyalitenin geç emperyal kültürün dünya çapındaki krizinde bir zaman dilimi olduğunu ileri sürmektedir. Leela Gandhi ise postkolonyalizmin sömürge meselelerine yeni bir odaklanma yarattığı yönündeki heyecanın özellikle Marksist anti emperyalist düşüncenin uzun tarihini görmezden gelmeye yol açtığını ifade etmektedir (Gandhi, 1998: 23).

Bu noktadan itibaren postkolonyalizm ile ilişkili bir pozisyon alınması gerekmektedir. Bu çalışmanın yola çıktığı eleştirel düşünce perspektifi antikapitalist ve antiemperyalist olduğu kadar kolonyalizm karşıtıdır (Başkaya, 2018: 174). Arif

Dirlik'in de belirttiği gibi postkolonyalizmle Marksizm arasında bir ilişki yakalamak bu bağlamda önemlidir (Dirlik, 2006: 141). Bu doğrultuda postkolonyalizmi bir teoriden ziyade bir kültürel durum ya da mantık olarak ele almak daha elverişli hale gelmektedir (Hoogvelt, 2001: 167). Postkolonyalizm ve Marksizmi bir potada eritmek için "*(p)ostkolonyalizmi yalnızca harfiyen kolonyalizmden sonra cereyan eden ve kolonyal egemenliğin ölümünü gösteren bir durum olarak değil, daha esnek bir şekilde kolonyal tahakküme karşı koyma ve kolonyalizmin geride bıraktığı çeşitli miraslar olarak düşünmenin daha yararlı*" olduğu düşünülmektedir (Loomba, 2000: 29).

Postkolonyalizm ve Marksizm arasında kurulacak birlikteliğin diyalektik bir ilişkide olması gerekmektedir. Sermaye birikim süreçlerinin postkolonyal bir eleştiri sürecine tabi tutulması gerekmektedir. Sermaye birikim sürecinin postkolonyal eleştirisi kapitalizmin sermaye birikiminin tüm coğrafi sınırlarının farklı şekillerde aşılmasını talep ettiği ve bunun da karakteristik bir mekan eğilimine yol açtığı temel bir anlayış üzerine kuruludur. Aynı zamanda üretim, paranın, doğal kaynaklar da dahil olmak üzere üretim araçlarına yakınlığın, emek gücünün ve tüketici pazarlarının - bütün bunlar daha yüksek kârlar ve daha düşük maliyetler için- coğrafi olarak yoğunlaşmasını gerektirirken sermaye dolaşımı, çeşitli mekânlar, kurumlar, biçimler, mali rejimler, emek süreçleri bu nedenlerle farklı bölgelerin inşasını gerektirir (Samaddar, 2018: 60).

Postkolonyal mantığı Marksist bir perspektifle ilişkiye sokarken -ya da Crystal Bartolovich'in (2002: 1) de öne sürdüğü üzere Marksist postkolonyal çalışmalar için- coğrafya ve bölgeselliğe dikkat çeken Bağımlılık Teorisi'nden de faydalanılmalıdır. Bağımlılık Teorisi ve postkolonyal mantık bazı benzer bölgeleri kapsamakta ve önemli ortak kaygıları paylaşmaktadır. Batılı liberal moderniteye duyulan kuşku, tarihsel-küresel bir analiz çabası ve eleştirel bir siyaset inşa girişimi bunlardan bazılarıdır. Bağımlılık Teorisi, emperyalizmi kapitalizmin yayılmasına bağlı olarak görerek yapısalcı ve sosyoekonomik bir perspektifi tercih etmektedir (Kapoor, 2008: 3). Dolayısıyla postkolonyalizm ve Marksizm arasındaki ilişkiyi kurarken postkolonyalizmin postyapısalcı yönlerinin bir kısmı törpülenmelidir. Bu noktada çalışmanın önündeki görev postkolonyal çalışmalar ve Sınıf Çalışmaları'nın ortaklaştırılmasıdır.

Sınıf, benzer sosyal ve ekonomik konuma sahip insanların oluşturduğu gruba verilen isimdir (Heywood, 2014: 253). 1980'li yıllardan itibaren "*devletin toplumsal alandan elini çekmeye başlayıp daha baskın bir sermaye yanlısı yaklaşım benimsemesi*" olarak adlandırılabilecek olan neoliberalleşme dalgasıyla birlikte sınıf üzerine çalışmalar akademik alanda geriye çekilmiştir (Gürcan, 2019: 72). Bu süreç boyunca sınıf siyasetinin önceliği reddedilmiş ve onun yerine yeni toplumsal hareketler tarafından yürütülen demokratik mücadelelere ağırlık verilmiştir (Wood, 2011: 21). 30 yıldan fazla süren bu sınıftan kaçış[47] süreci özellikle 2008 krizinden sonra toplumsal sınıflara artan ilgiyle tersine dönmeye başlamıştır (Savul, 2018: 14). 2008 krizinden sonra sınıfı temel alan çalışmalar akademide yeniden görünür olmaya başlamıştır. Bu süreç postmodern ve postyapısalcı eğilimlerin düşüşe geçmesiyle de ilişkilidir (Kutlu & Kaderoğlu Bulut, 2017: 11). Bu noktada sınıfı yeniden gündeme getirmek önemli olduğu kadar sınıfı Marksist kavramlarla değerlendirmenin de önemi ortaya çıkmaktadır. Çünkü ana akım çalışmalar siyasete kapalı içerikler üretmekte, bu tip çalışmalar anlatı ve hikayeleri gerçeğin temsili olarak görmektedir. Gamze Yücesan-Özdemir (2017: 153-157) bu anlatıların bir hissiyat geliştirdiğine ancak siyasal bir hat önermediklerine dikkat çekmektedir. Bu çalışmalarda "*haysiyet, öz-saygı ve öz-değer gibi kavramlar oldukça popülerdir*" ancak bu kavramsallaştırmalar yöntemsel açıdan bireyciliğe vurgu yapmaktadır (Yücesan-Özdemir, 2021: 50).

Sınıf kavramını Marksist bağlamda çözümlemek neden önemlidir? Çünkü, "*(s)ınıf sosyal gerçekliği kavramak üzere bir epistemoloji ve yöntemin kurucu kavramıdır. Marksist teoride sınıf, hem kapitalizmi açıklayacak hem de aşacak pratik-teorik bir Arşimet noktasına denk gelir*" (Yücesan-Özdemir, 2017: 166). Sınıf Çalışmaları'nda Marksist yaklaşım sınıfı siyasal bir içerik ve işlevle ele almaktadır. Ana akım yaklaşımda[48] sınıf mücadelesi birey ve grupların kendi özel kazanımlarını öne çıkardıkları bir çıkar çatışması olarak değerlendirirken siyaset anlayışından farklı olarak Marksizm mülkiyet ilişkilerinin tümden değiştirilmesini hedeflemektedir

[47] Sınıftan kaçış, üretimin yapısının değiştiği, üretimin bilgisayarlaştığı, üretimi gerçekleştiren emek gücünün niteliklerinin bilgisayarlaşmayla bağlantılı olarak yükseldiği, emek gücünün entelektüelleştiğini böylelikle sınıfların ortadan kalktığını ileri süren bir dizi tezden meydana gelmektedir (Belek, 2013: 21).

[48] Ana akım yaklaşım, iktisat disiplininde politika oluşturma üzerine hâkim düşünme tarzı olan liberalizmi desteklemektedir (Higgott, 2016: 231).

(Belek, 2019: 8). Dolayısıyla Sınıf Çalışmaları siyaset dışı, anlatısal ve amaçsız yaklaşımların reddi üzerine kurulmalı ve bu reddiyenin yöntemi olan tarihsel maddecilikten beslenmelidir (Yücesan-Özdemir, 2021: 28). Sınıf üzerine yoğunlaşan Marksist çalışmalar üzerinde birçok ekol söz konusudur. Marksist tarihçiler, siyasal Marksizm, yapısalcılık ve kültür-ideoloji çalışmaları bu yaklaşımlardan öne çıkanlardır (Yücesan-Özdemir, 2017: 159-163). Bu noktada sınıfın nasıl kavrandığı çalışmanın güzergahını belirlemektedir.

Çalışmada, sınıf E.P. Thompson'ın ele aldığı biçimde bir ilişki biçimi olarak kavranmaktadır (Thompson, 2004: 41). Thompson, işçi sınıfının anlık bir doğumla gerçekleşmediğini ve "*kendi oluşumunda orada*" olduğunu ifade etmektedir. Thompson sınıfı bir yapı ya da kategori olarak görmemekte, onu insan ilişkilerine içkin bir olgu olarak görmektedir. Thompson'ın tartışmasında sınıf deneyimi ve sınıf bilinci kavramları öne çıkmaktadır (Thompson, 2004: 39-40). Thompson'a göre (2004: 42-44) sınıf insanların kendi tarihlerini yaşarken tanımladıkları bir olgudur ve ekonomik olduğu kadar kültürel bir formasyondur.

Thompson'ın sınıf kavramının gücü sınıf bilincinin yokluğunda sınıfsal hareketleri anlayabilmeye fırsat vermesinde yatmaktadır (Wood, 2003: 98). Sınıfı bu şekilde bir ilişki olarak tanımlamak önceliği sınıf mücadelelerine vermek anlamına gelmektedir. Çünkü, "*(s)ınıfları tek tek incelemek mümkün değildir; sınıflar, girdikleri karşılıklı ilişkiler içerisinde ortaya çıkarlar. Sınıfı toplumsal bir ilişki olarak tanımlamak, sınıf araştırmalarını da durağan değil, ilişkili ve etkileşimli olarak kavramak demektir*" (Yücesan-Özdemir, 2017: 168). Sınıfı bir ilişki olarak görmek onun nesnel bir yapı olarak var olduğunu inkâr etmek anlamına gelmemektedir (Belek, 2013: 49).

Sınıfı toplumsal bir ilişki olarak görmek üretim araçları ile kurulan nesnel ilişkilere dikkat çekmeyi gerektirmektedir çünkü üretim ilişkileri zıtlıklar ve çatışmalar üretmektedir. Bu şekilde sınıf mücadelesinin görünür olmadığı durumlarda sınıfı analiz edebilmek mümkün hale gelmektedir (Yücesan-Özdemir, 2017: 168). Sınıfı bir ilişki olarak incelemek Marx'ın temel kavramı olan üretim ilişkileriyle sınıfın girdiği ve ifadesini mülkiyet ya da emek ilişkilerinde bulan toplumsal ilişkilerle

yakından bağlantı kurmaya imkân vermektedir (de Ste. Corix, 2016: 53). Sınıfı bir ilişki olarak gören pozisyon sınıfı, bazen işyerinde bazen de yerel alanlarda vuku bulan mücadelelerin bir sonucu olarak kurulan toplumsal grup olarak görmeyi kolaylaştırmaktadır. Böylelikle mekân da sınıfları analiz etmenin önemli bir bileşeni haline gelmektedir (Gibson-Graham, 2010: 116).

Sınıfı bir ilişki olarak ele almak gelir gibi iktisadi ve katmanlandırma gibi mesleki ayrıştırmalar yapan hiyerarşik pozisyonlara karşı mülk sahipleri ile emekçiler arasındaki ilişkilere odaklanmayı kolaylaştırmaktadır (Yücesan-Özdemir, 2021: 30). Unutulmamalıdır ki her sınıf ancak diğer sınıflarla antagonistik ilişkiler içinde ortaya çıkmakta ve var olmaktadır (Callinicos, 2009: 90). Sınıf bireyin üretim araçları ile ilişkisi bağlamında tanımlandığı için sınıf ayrımları sermaye ile emek arasındaki ayrımlar olarak okunabilmektedir (Heywood, 2015: 310).

Sınıfı bir ilişki olarak ele almanın ardından Sınıf Çalışmaları'nın diğer olmazsa olmazlarını kuramsal ve kavramsal netleşme, üretim noktasının analizi, sınıfa dayalı siyasallaşma ve gelecek perspektifi olarak belirlemek doğru olacaktır (Yücesan-Özdemir, 2021: 28). Toparlamak gerekirse sınıfı bir ilişki olarak görmek sınıfın zaman içinde toplumsal ilişki, kurum ve değerlerde gözlemlenecek bir süreç olduğunda ısrar etmek anlamına gelmektedir. Sınıf yalnızca süreçlerde görülebilecek bir olgudur (Wood, 2003: 101-102).

Sınıfı bir ilişki şeklinde ele almanın ardından Sınıf Çalışmaları'nın tarihi ve bugünkü gündemine değinmek çalışmanın gidişatı açısından faydalı olacaktır. Sınıf Çalışmaları bir alan olarak kısmen neoliberaller tarafından benimsenen küreselleşme retoriğine bir tepki olarak 1990'larda yeniden güç kazanmaya başlamıştır. Sınıf Çalışmaları, işçilerin 1940'lardan 1970'lere kadar otuz yıllık süre boyunca hem sosyal güvenlikten hem de ücret artışlarından yararlandığı dönemden sonra bir kriz ve güvensizlik döneminde ortaya çıkmıştır (Fazio, Launius & Strangleman, 2021: 2).

Diğer disiplinler arası alanlarda olduğu gibi, Sınıf Çalışmaları da bilgi üretimi hakkında çeşitli fikirleri bütünleştirmektedir (Linkon, 2021: 21). Sınıf Çalışmaları, işçi sınıfı yaşamına daha yaratıcı ve eleştirel bir katılım için bir model önermektedir. Sınıf Çalışmaları sınıf süreçlerini kavramaya çalışarak işçi sınıfı deneyimini bütünlük içinde

anlamaya çalışmaktadır (Strangleman, 2008: 17). Bu ilk dönem Sınıf Çalışmaları işçilerin çalışma koşullarını ve yeni emek örgütlenmesi biçimlerinin yaratılması da dahil olmak üzere daha geniş toplumsal yeniden üretimi nasıl etkin bir şekilde şekillendirmeye çalıştıklarını araştırmıştır (Taylor, 2017: 53).

1990'lı yıllardan sonra ortaya çıkan Yeni Sınıf Çalışmaları işçi deneyimini anlamanın kaynakları olarak kültürel temsillerin merkeziliğini vurgulamaktadır. Yeni Sınıf Çalışmaları deneyimlere odaklanmanın yanı sıra ırk, etnisite, cinsiyet ve coğrafya ile sınıfın bağlantısını incelemektedir. Yeni Sınıf Çalışmaları işte, evde ve toplumun diğer alanlarındaki insanlar için sınıfın nasıl işlediğini, sınıfın ister beyaz yaka ister mavi yaka olsun, ücretli ve ücretsiz emekçileri nasıl birleştirdiğini ya da böldüğünü ele almaktadır (Das, 2017: 87). Bu Yeni Sınıf Çalışmaları'nın sınıfı salt bir kategori olarak ele alan ve ona toplumsal-siyasi bir işlev atfetmeyen Weberci gelenekten beslendiği söylenebilir (Belek, 2019: 7).

Bugünün Sınıf Çalışmaları sınıfı bir ilişki olarak kavrarken kültürün önemini de teslim etmelidir. Bugünün Sınıf Çalışmaları'nın, işin yeniden yapılandırılması işçilerin öz faaliyetinin içinde yer aldığı bağlamın derinden değişmesi gibi iki önemli olguya dikkat ederek çalışma dünyası ve işçi hareketi arasındaki ilişkiyi yeniden kavramsallaştırması gerekmektedir (Webster & Lipsig-Mumme, 2002: 263). Özetle Sınıf Çalışmaları,

1. Mal ve hizmetlerin üretimini, dolaşımını ve tüketimini birbirine bağlayan ara bağlantıları keşfederek, kimin neyi, kimin için, hangi koşullar altında ve hangi uzun vadeli etkilerle ürettiğine ilişkin açık uçlu sorular sormaktadır,
2. Kalıcı yoksulluğun yanı sıra şaşırtıcı zenginlik seviyeleri yaratan somut süreçleri keşfederek, bireylerin ve hanelerin maddi olarak daha güvenli bir yaşam için nasıl çalıştıklarını deşifre etmek için önemli araçlar sunarken, aynı zamanda bu tür sonuçların önündeki birçok engeli ve kısıtlamayı da vurgulamaktadır,
3. Sınıf analizini gerçekleştirmek dünya genelinde yaşamları ve geçim kaynaklarını şekillendiren yapıları ve güçleri daha iyi anlamak için bir çerçeve

sağlamakta, giderek daha fazla birbirine bağlı ve hızla değişen dünyada daha adil ve sürdürülebilir üretim, dağıtım ve tüketim biçimlerini araştırmaktadır,

4. Sınıfsal sorunları incelemek, çeşitli ve antagonistik koşullarda çalışan, iletişim kuran, iş birliği yapan ve çatışan insanların günlük faaliyetleri aracılığıyla emtiaların nasıl üretildiğini ve değiş tokuş edildiğini sorgulamayı gerektirmektedir (Taylor & Rioux, 2018: 14-18).

Çalışmanın temel iddialarından biri olan postkolonyalizm ve Marksizm'in bir araya getirilmesi görevi Sınıf Çalışmaları üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılacaktır. Bu süreçte Marx'ın eserlerine dönmek postkolonyalizmin üzerindeki postyapısalcı etkileri azaltmaya yardımcı olabilir. Çünkü postkolonyalizmin madunlara çektiği dikkat günümüzde Sahra-altı Afrika gibi madun bir bölgenin incelenmesi için oldukça önemli bir kuramsal zemin sunmaktadır.

Postkolonyal mantık bu süreçte elzemdir ancak onun etrafını Marksist bir çerçeveyle sarmak da postyapısalcılığın sınıfsal gündemleri reddeden görüşüne bir alternatif sunmakla başarılabilir. Marx'ın da belirttiği gibi sınıfların varlığı üretimin gelişimindeki belli tarihsel aşamalarla ilişkilidir (Marx & Engels, 1995: 75). Komünizme işaret eden bu tarihsel aşamalar henüz aşılmamıştır. Marx, "*Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*" isimli eserinde sınıf oluşumunu *"Milyonlarca köylü ailesi, onları birbirlerinden ayıran ve onların yaşayış tarzlarını, onların çıkarlarını ve onların kültürlerini toplumun öteki sınıflarınınkilerle karşı karşıya getiren ekonomik koşullar içinde yaşadıkları ölçüde, bir sınıf meydana getirirler"* şeklinde betimlemektedir (Marx, 1976: 132).

Sınıfın oluşumundaki bu temel belirlenim noktası bugün hala geçerliliğini korumaktadır. Dolayısıyla çalışmada, Sahra-altı Afrika'yı incelerken postkolonyal bir perspektifte durulacaktır. Bunun için eski kolonilerin resmi statülerinin fiili durumlarını etkilemediği varsayımı kabul edilmektedir. Eski sömürgeler bağımsız devletler haline geldikten sonra görülmüştür ki sömürge statüleri fiili olarak devam etmektedir. Çalışmanın sayıltısı kolonizasyon sürecinin bugünün sınıfsal dinamikleri anlaşılmadan boşa gideceği yönündedir. Sınıf Çalışmaları perspektifi bu noktada devreye girmektedir. Marksist bir sınıf yaklaşımı bugün Afrika'nın Sahra-altı

bölgesinde dijitalleşmenin getirdiği sınıfsal ayrım noktalarını belirleme noktasında oldukça gereklidir. Denilebilir ki bu iki perspektif -postkolonyalizm ve Marksizm- bir araya getirilirken ilkinin postyapısalcı uçlarının törpülenmesinde bir beis görülmemektedir. Bağımlılık Teorisi, DST, Maduniyet Çalışmaları ve postkolonyalizm tartışmaları bölgeler arasındaki eşitsiz ilişkilere odaklanmaktadır. Bu eşitsizliklerin her alanda sürmesinin yanında bugün güncel tartışmalar dijital uzamda yaşanan eşitsizlikler etrafında sürdürülmektedir. Çalışmanın sonraki bölümü bu dijital eşitsizliği ele almaktadır.

1.5. Eşitsiz Erişim ve Dijital Bölünme

Dijital bölünme internetten yararlanan bireyler ile internette görece dezavantajlı olan bireyler arasındaki uçurumu tanımlayan bir kavramdır (Rogers, 2001: 96). Dijital bölünme terimi 1990'larda Amerika Birleşik Devletleri'nde, internetin ve kişisel bilgisayarların kullanımının arttığı on yıl boyunca popüler hale gelmiştir. Bu terim başlangıçta teknolojilere erişimi olanlar ile olmayanlar arasında ikili bir dijital eşitsizlik anlayışını yansıtmıştır. Daha yakın zamanlarda benzer erişim ve becerilere sahip internet kullanıcılarının dijital teknolojilerin aynı faydaları elde etmediğinin anlaşılması daha kapsamlı bir yaklaşıma doğru bir kaymaya işaret etmiştir. Araştırmalar daha fazla çevrimdışı kaynağa sahip kişilerin genellikle dijital teknolojileri kullanımlarından somut sonuçlar elde etme olasılıklarının daha az kaynağına sahip olanlara kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu araştırmalarda dijital eşitsizliğin toplumsal eşitsizliği hem güçlendirdiği hem de şiddetlendirdiği ortaya çıkarılmıştır (Durand, Zijlstra, van Oort, Hoogendoorn-Lanser & Hoogendoorn, 2022: 35-36). Dijital bölünmenin zeminini neoliberalizm hazırlamıştır (Kariyawasam, 2007: 24).

Dijital bölünme kavramı ilk olarak 1995 yılında ABD'deki Bill Clinton döneminde Ulusal Telekomünikasyon ve Enformasyon İdaresi tarafından bilgiye sahip olanlar ve olmayanlar arasında bir ayrım yapılmasıyla gündeme gelmiştir. Burada yaygın olarak yapılan tanımlar, dijital uçurumu bilgisayar ve internet kullanımı alanlarında çeşitli gruplar arasında meydana gelen eşitsizlik ile bağdaştırmaktadır (Light, 2001: 712). Önemli etkileri olan herhangi bir yeni iletişim teknolojisi en

azından geçici olarak bazı bireylere avantaj sağlarken diğerlerine dezavantaj sağlamaktadır. Halihazırda dijital bölünme daha düşük sosyoekonomik statüdeki bireyleri, daha az eğitim ve gelire sahip olanları, kırsal kesimde yaşananları, yaşlıları ve engelli bireyleri internet kullanan diğer vatandaşlardan ayırmaktadır. Benzer şekilde internet, Batılı ülkelerdeki insanlar ile gelişmekte olan ülkelerde yaşayan insanlar arasında genişleyen bir dijital uçurum yaratmaktadır (Rogers, 2001: 107). Dijital bölünmenin temel argümanları şu şekilde özetlenebilir:

1. Toplumdaki kategorik eşitsizlikler kaynakların eşitsiz dağılımına neden olmaktadır,
2. Kaynakların eşit olmayan dağılımı dijital teknolojilere eşit olmayan erişime neden olmaktadır,
3. Dijital teknolojilere eşit olmayan erişim bu teknolojilerin özelliklerine bağlıdır,
4. Dijital teknolojilere eşit olmayan erişim toplumda eşit olmayan siyasal katılımı beraberinde getirmektedir,
5. Topluma eşit olmayan siyasal katılım kategorik eşitsizlikleri ve kaynakların eşitsiz dağılımını pekiştirmektedir (van Dijk: 2013: 33).

İnternet halihazırda avantajlı olanların konumunu pekiştirmektedir. Benzer şekilde dezavantajlıların daha iyi kaynaklara erişimini yok sayması bağlamında eşitsizliği arttırmaktadır. İnternet bağlantısı açısından dijital bölünme nüfusun en yoksul ve en marjinal kesimlerini ilgilendiren bir mesele haline gelmiştir (Lupač, 2018: 41). Bu bağlamda dijital bölünmenin daha rafine bir anlayışı olan dijital eşitsizlik meydana gelmektedir (Hargittai, 2003: 822, 827). Eşit(siz)lik açısından dijital uçurumun önemli bir özelliği eski teknolojilerde olduğundan daha yaygın olarak toplumun akla gelebilecek her kesimini etkilemesinde yatmaktadır. Bunun temel nedeni dijital medyanın günlük hayattaki her türlü aktivitede kullanılmasıdır. Eski teknolojiler bilgi, eğlence veya iletişim için önemli araçlar almıştır. Ancak dijital medya toplumdaki her eylem, amaç veya ihtiyaç için kullanılmaktadır (van Dijk, 2020: 16-17).

İnternet kullanımındaki eşitsizlikler beşerî, fiziksel, dijital ve sosyal kaynaklar gibi çeşitli faktörlerden etkilenmektedir. Bu kaynaklar kullanıcıların teknolojiyle

etkileşim kurma şeklini biçimlendirmektedir. Teknolojinin toplumun ekonomik, politik ve sosyokültürel süreçlerinden ayrılmaz bir olgu olması eşitsizliği pekiştirmektedir. Dijital bölünme salt teknolojik bir sorun olmaktan çıkmış ve toplumsal bir sorun haline gelmiştir. Dijital bölünmeyi teknolojik bir sorun olarak çerçevelemek teknolojiye erişimin toplumsal eşitsizlik, demokrasi, özgürlük, toplumsal ilişkiler ve topluluk inşası ile ilgili sorunlar gibi mevcut toplumsal sorunları çözebileceğini ileri sürmekle eş değerdir. Dijital bölünme yalnızca bilgisayarların mevcudiyeti ve internete erişim olasılığı ile değil aynı zamanda onu kullanmak için gereken beceri, motivasyon ve dijital, toplumsal ve kültürel sermaye ile de ilgilidir. İnternetin yaygınlaşması dijital eşitsizlikleri ve sosyal eşitsizlikleri azaltmamakta tam tersine arttırmaktadır. İnternetin yayılması geleneksel teknoloji yayılım modellerine göre daha fazla kullanıcıya ulaşarak gerçekleşse de bu durum dijital eşitsizlikleri azaltmamaktadır. İnternete erişimdeki eşitsizlik son on yılda (en azından Batı toplumlarında) giderek azalırken elde edilen faydalar tüm kullanıcılar tarafından eşit olarak deneyimlenmemektedir (Wessels, 2013: 18; Ragnedda, 2017: 17-22). Dijital bölünme cinsiyet, yaş, eğitim, sınıf, ırk, toplumsal statü ve güç gibi eğilimlerden etkilenmektedir. Dijital bölünmeye Marksist bir bakış toplumsal eşitsizliklerin yeni iletişim teknolojileri kullanılarak dijital çağda yeniden üretildiğine vurgu yapmaktadır (Ragnedda & Muschert, 2013: 2-3).

Kişisel Ayrımlar	Kategorik Ayrımlar	Diğer Ayrımlar
Yaş (Genç/Yaşlı)	İş Pozisyonu (Girişimciler/İşçiler, Yönetim/Çalışanlar, Çalışan/İşsiz)	Geçici (Dijital medyayı kullanmak için zamana sahip olmak)
Cinsiyet (Erkek/Kadın)	Eğitim (Yüksek/Düşük)	Maddi (Mülkiyet ve gelir)
Irk/Etnisite (Çoğunluk/Azınlık)	Hane (Aile/Tek kişi)	Zihinsel (Teknik yetenek; motivasyon)
Zeka (Yüksek/Düşük)	Ulus (Gelişmiş/Gelişmekte olan)	Sosyal (Dijital medyayı kullanmaya yardımcı

		olacak bir sosyal ağa sahip olmak)
Kişilik (Dışa dönük/İçe dönük, Kendine güvenen/Kendinden emin olmayan)		Kültürel (Dijital medya dünyasında olma durumu ve tercihi)
Sağlık (Engelli/Engelsiz)		

Tablo 4: Dijital Bölünmeyi Biçimlendiren Kategorik Ayrımlar (van Dijk, 2013: 33).

Dijital bölünme, eşitsiz büyüme kalıpları, kentsel ve kırsal alanlar arasındaki artan gelir uçurumu ve dijital kapitalizminin bölüşümsel sonuçlarından doğan diğer sorunlar gibi salt bir erişim (siber uzaya) sorunu olarak değil bir eşitlik sorunu olarak görülmelidir. Dijital kapitalizmin ekonomi politik başlığı, dijital bölünme sorununun ve ilgili eşitlik konularının anlaşılmasına yardımcı olurken, teknoloji yayılımının içinde yer aldığı toplumsal ve kültürel bağlam da sorunu anlamak ve anlamlı çözümler bulmak için anahtar bir öneme sahiptir (Parayil, 2005a: 3-4).

Gelişmekte olan dünyanın bazı bölümlerinde bölge içi ekonomik büyümede meydana gelen dijital uçurum sonucunda gelişme süreçlerinde yaşanan asimetriler ve gelişmiş dünyada derinleşen gelir eşitsizliği olguları birbirini dışlayan fenomenler olmaktan çıkmıştır. Bu eşitsizlikler neoliberalizmin başlangıcından sonra meydana gelen ekonomik yeniden yapılanmanın ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Bu nedenle kalkınma söylemi bağlamında şekil değiştirerek eşitsiz kalkınmayla ilgili en sık dile getirilen sorun haline gelen dijital uçurum sanıldığı gibi bir erişilebilirlik sorunu değil esasen bir eşitlik sorunudur. Çoğu analist dijital bölünme sorununa dünyadaki çok sayıda insanı dijital ekonominin bir parçası olmaktan yoksun bırakan teknik bir yoksunluk şeklindeki araçsal düzlemden bakmaktadır. Dijital bölünme genellikle yoksullara ucuz bilgi ve iletişim teknolojileri sağlayarak çözülebilecek bir teknolojik erişim sorunu olarak kabaca indirgeyici terimlerle tasvir edilmektedir (Parayil, 2005b: 198).

Dijital bölünme sınıfsal bir bölünmeyle birlikte ilerlemektedir. van Dijk (2013: 48-49) bu sınıfsal bölünmeyi bilgi eliti, katılımcı çoğunluk ve bağlantıya erişemeyenler ya da dışlanmışlar olarak sıralamaktadır. Bilgi eliti toplumsal ağlara ve

medya ağlarına sahip yüksek erişimli gelişmiş toplumlardaki nüfusun yaklaşık yüzde 15'lik bir kesimidir. Yüksek gelir ve eğitim düzeyine sahip olan bu kişiler, en iyi işlere ve toplumsal konumlara sahiptirler ve yüzde 95'ten fazla bir oranda internet erişimine sahiptirler. Bu seçkinler yoğun sosyal ağlarda yaşamaya alışkındır. Nüfusun çoğunluğunun (yüzde 50 ila 60) daha az sosyal ağ bağlantıları ve daha az internet erişimi, becerisi ve kullanımı vardır. Bu grup tarafından kullanılan internet uygulamaları daha çok eğlence amaçlıdır. Son olarak hem sosyal ağlar hem de medya ağı bağlantıları açısından nispeten izole olan toplumun bağlantısız ve dışlanmış kısmı gelmektedir. En düşük sosyal sınıflardan, işsizlerden, özellikle yaşlılardan, etnik azınlıklardan ve göçmenlerden gelen kesim gelişmiş toplumların nüfusunun en az dörtte birini oluşturmaktadır. Bu kesim toplumun çeşitli alanlarına daha az katılmaktadır. Dijital bölünme bilgi eşitsizliği boyutunu aşmakta ve daha genel olarak yaşamın diğer alanlarına yayılmaktadır. Günlük hayatın zorluklarının üstesinden gelmek için kullanılan çeşitli uygulama tabanlı hizmetler göz önüne alındığında bağlantıya sahip olmayanların mesafeli ve dışlanmış olmaları muhtemeldir (Trappel, 2019: 22). BİT'e erişim dünyanın gelişmiş sanayi ülkelerinde gelir grubu, cinsiyet, ırk, yaş, etnik köken ve eğitim düzeyleri gibi diğer bölünmelere göre değişiklik göstermektedir. BİT'e erişimde dışlananlar genellikle başka toplumsal faaliyetlerden de dışlanmaktadır (O'Hara & Stevens, 2006: 284).

Dijital bölünme dünya çapında bir problem olsa da azgelişmiş ülkeler sanayileşmiş ülkelerden daha fazla mağduriyet olmaktadır (Parks, 2013: 8). Dijital bölünme azgelişmiş ülkelerde ekonomik büyümeyi ve gelişmiş ülkelere ayak uydurabilme kapasitesini engellemektedir (van Dijk, 2020: 18). Yüksek gelirli bir ülkede yaşayan birinin interneti kullanma olasılığı düşük gelirli bir ülkedeki birine göre 22 kat daha fazladır. İnternet kullanıcılarının %67'sinin dünya nüfusunun yaklaşık %14'ünün yaşadığı Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) ülkelerinden olduğu hesaplanmıştır (Amoretti & Musella, 2011: 194).

Yeni teknolojilere eşit erişim sağlamak, içerik, dil, okuryazarlık, eğitim, topluluk ve kurumsal yapılar gibi değişkenlerin tümünü dikkate almayı gerektirmektedir. Bu anlamda, dijital bölünme yalnızca bilgisayarlara fiziksel erişim ve bağlanabilirlik ile değil aynı zamanda insanların teknolojiyi kullanmalarını

sağlayan ek kaynaklara erişim ile de ilgilidir. Bilgisayarların fiziksel kullanılabilirliğine ve bağlanabilirliğe dikkat çeken dijital bölünme kavramının insanların zihinlerinde üstesinden gelinmesi zor bir olgu olarak yer etmesi muhtemeldir (Warschauer, 2003: 6).

Gelişmekte olan ülkeler, yazılım ve donanıma ilişkin teknik yardımları uygulamaya koyarken kendilerini Batı'ya yeni bir elektronik bağımlılık biçimine tabi olarak bulma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu sürece, sorumlu kuruluşların rolünü artıran seçicilik ve değerlendirme kriterleri eşlik etmektedir. Azgelişmiş ülkeler bilgi toplumundan ekonomik anlamda fayda sağlama noktasında geride kalmaktadır. 2000 yılında, 133 gelişmekte olan ulustan oluşan bir koalisyon olan 77 Grubu (G-77), zengin ve fakir ülkeler arasındaki devasa gelir farkının Kuzey ve Güney ülkeleri arasında dijital bölünme tarafından daha da kötüleştirildiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, lisanslı yazılımların benimsenmesi gelişmekte olan ülkeleri temel olarak ABD'de yoğunlaşan ve küresel pazara hâkim olmaya devam eden BİT sağlayıcılarının gücüne karşı daha savunmasız hale getirmektedir. Uzun bir liste ABD firmalarının böyle bir konumu nasıl elde ettiğini daha iyi anlamaya imkân sağlamaktadır: Vasıflı işgücü, elverişli sermaye koşulları ve müşteriler, donanım satıcılarıyla kurulan yakın ilişki, rekabetçi pazarlar, coğrafi yoğunlaşma, ilk hamle avantajı, güçlü bir fikri mülkiyet rejimi ve İngilizce'nin yazılımın *lingua franca*'sı (ortak dil) haline gelmesi. Baskın yazılımlar İngilizce'nin internetin ana dili olarak dayatılmasından başlayarak kendi standartlarını empoze etmektedir. Bununla birlikte internetin özgür bir alan olarak yaygın kabul gören imajına rağmen gelişmiş ülkelerin hükümetleri ve firmaları yazılımların kodlarını gizli tutarak ve faaliyet gösterdikleri yasal ortamı şekillendirerek interneti sömürgeleştirmektedir (Amoretti & Musella, 2011: 195-201).

Sonuç olarak dijital bölünme eşitsiz erişimden daha fazlasını ifade etmektedir. Yalnızca eşitsizlik boyutuyla ele alınsa dahi şu tespit gözden kaçırılmamalıdır: BİT'lere erişim ekonomik faktörle ilişkilidir. Erişilen cihazlarla yapılan işler de teknik gerekçelerle değişim göstermektedir. Örneğin bir cep telefonu ile istihdam sürecine katılan bir işçi ile bir bilgisayar ile katılan işçinin yaptığı işin boyutu arasında kimi farklar ortaya çıkmaktadır. Bilgi, refahın ve yoksulluğun azaltılmasının anahtarı haline gelmiştir. Gelişmiş ülkeler, teknolojik bilginin çoğunu yaratmakta ve bu nedenle

hemen hemen tüm yenilikçi faaliyetlerin ve özel teknolojilerin kaynağı haline gelmektedir. Bilim ve mühendislik eğitimine ve teknoloji araştırma ve geliştirme (AR-GE) faaliyetlerine yatırım yapacak kaynaklara ve bilgi yaratacak altyapıya yine bu gelişmiş ülkeler sahiptir. Yoksul ülkeler yenilik için kritik olan bu kaynaklardan yoksun oldukları için endişe verici bir hızla gerilerken bilgiden uzaklaşmaktadır. Zengin uluslar yenilik dalgalarını tetikleyerek daha fazla gelir yarattıkça, daha fazla iş ve ekonomik fırsat yaratabilmekte ve sonuç olarak daha fazla gelir ve servet biriktirebilmektedir. İnovasyonlar ölçeğe göre artan getiri sağladıkça, inovasyon yapabilen ülkeler ve bölgeler ile inovasyon yapamayanlar arasındaki uçurum genişlemektedir (Parayil, 2005c: 47). Bu noktada Bağımlılık Teorisi'nin güncelliği bir kez daha gündeme gelmektedir. Gelişmiş ülkeler ve gelişmemiş ülkeler arasındaki eşik kapanmamaktadır. Birincisinin yararına olan ikincisinin zararınadır. Dolayısıyla Bağımlılık Teorisi dijital kapitalizmin içkin dinamiklerinden birisi haline gelmiştir. Alan çalışmasına doğru ilerlerken bir sonraki başlıkta dijital kapitalizm olarak adlandırılan yeni üretim biçiminde madun coğrafyaların nasıl konumlandığına ilişkin bir tartışma yürütülmektedir.

1.6. Dijital Kapitalizmde Madun Coğrafyalar

Çalışmada, saha çalışması sürecinde belli bir coğrafyayı temel alarak incelemelerde bulunulmaktadır. Bu bağlamda çalışmada Bölge Çalışmaları'nın desteğinden yararlanılması planlanmaktadır. Bölge Çalışmaları, Soğuk Savaş sürecinde siyasi amaçlara bağlı bölge inşası yapılan bir dönemin sonucunda ortaya çıkmıştır. ABD'deki üniversitelerde kurulan Bölge Çalışmaları bölümleri Soğuk Savaş sürecinde Ford Vakfı ve Rockefeller Vakfı gibi yayılmacılıktan çıkarı olduğu bilinen vakıflar tarafından finanse edilmiş ve ülkenin istihbarat merkezleri tarafından desteklenmiştir. Bölge Çalışmaları bölümleri her ne kadar ABD'de ortaya çıkmış olsa da bugün dünyanın pek çok ülkesinde mevcuttur[49]. Bölge Çalışmaları her bölgenin bütüncül olarak anlaşılmasına ve analiz birimi geliştirirken bölge inşasının gerçekleştirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Analiz birimi olarak bölge, sınırları

[49] ABD'de Bölge Çalışmaları, ABD'nin "*bir sonraki düşmanı*"nı belirlemek amacıyla kullanılmıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte Bölge Çalışmaları stratejik amaçlarından mahrum kalmıştır (Acharya, 2006: 2).

olan bir bölge olmak zorunluluğunu taşımamaktadır. Disiplinler arası alanda faaliyet gösteren Bölge Çalışmaları toplam durum analizi yapmaktadır (Sungur, 2017: 237-242).

Bölge Çalışmaları, spesifik bölgelere odaklanmaktadır. Yerel fenomenlerin ayrıntılı gözlemi temelinde yerel ya da evrenselci kavramları ve teorileri test etmek, detaylandırmak, eleştirmek veya geliştirmek için kullanılabilmektedir (Basedau & Köllner, 2006: 10). Bölge Çalışmaları için genel bir teori oluşturmak mümkün değildir. Bölge Çalışmaları, alan araştırmasının yürütülmesi sürecinde sosyal bilimler metodolojilerinin her bir araştırmaya uygun olarak tasarlanmasını amaçlamaktadır (Chansa-Ngavej & Lee, 2017: 99). Akademik disiplinlerden ziyade araştırma alanı olan Bölge Çalışmaları ayrı bir disiplin geliştirmeye çalışmamaktadır (Milutinović, 2020: 17).

Bölge Çalışmaları inceledikleri bölgeleri birer veri olarak ele almaktadır. Bölge Çalışmaları, bölge sınırlarının sömürgecilik sonucunda oluştuğunun bilincindedir. Bölge Çalışmaları'nın ilk etabında hâkim olan Avrupamerkezli bakış açısıdır. Prof. Dr. Faruk Yalvaç'ın öne sürdüğü Eleştirel Bölge Çalışmaları (EBÇ) yaklaşımı tarihselliği ve kendisine değişimi temel alan bir jeopolitik anlayışı ifade etmektedir. EBÇ, toplumu materyalist olarak çözümlemekte olup söylemin altında yatan toplumsal ilişkileri ve maddi unsurları incelemeye çalışmaktadır. EBÇ, bölgeye belirli bir toprak parçasından ziyade bir toplumsal ilişkiler bütünü olarak yaklaşmaktadır. Eleştirel Bölge Çalışmaları'na göre bölgeler, "*toplumsal ve tarihsel olarak belli bir siyasal ve iktisadi gelişme ortamında ortaya çıktıkları için kimlikleri, sınırları ve dış ilişkileri tartışmalıdır*" (Yalvaç, 2021: 11). Bu yaklaşıma göre bölgeler mekânsal sabitler değil aksine dinamik oluşumlardır ve devamlı olarak yeniden üretilmektedirler (Yalvaç, 2021: 8-11).

Çalışmada Bölge Çalışmaları perspektifi doğrultusunda madun bir coğrafya olarak görülen Sahra-altı Bölgesi incelemektedir. Bu doğrultuda postkolonyalizm ilgili bölgedeki sömürge yönetimi sonrası yaşamın niteliğini keşfetmede bir yol gösterici olmaktadır. Çalışmanın temel amacı olan Sahra-altı bölgesindeki dijital-sınıfsal ilişkileri incelemek, postkolonyalizm ile Marksizm'in tek bir potada eritilmesi

amacıyla da bu noktada buluşmaktadır. Uluslararası dijital iş bölümü (UDİB), Bölge Çalışmaları'nın madun bir coğrafyanın bahsi geçen iş bölümündeki yerini tespit etmek amacıyla kullanılmasına imkân tanımaktadır. Bu amaçlarla bir sonraki bölümde neden Sahra-altı Afrika bölgesinin seçildiği daha detaylı olarak sergilenecek, sonrasında ilgili bölgedeki alt birimler olarak Angola, Nijerya ve Güney Afrika'nın ülke profilleri gözler önüne serilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİJİTAL EMEK VE SAHRA-ALTI AFRİKA

Çalışma, Afrika'nın çağdaş toplumsal ve siyasal teoride postkolonyalizm ile özellikle ilgili olduğunu varsaymaktadır. Afrika'yı günümüzde farklı kılan birçok olgu söz konusudur. Afrika 30 milyon kilometrekarelik alanı ile Asya ve Amerika'dan sonra en büyük üçüncü kıtadır (Özey, 2019: 1). Afrika kıtası -çoğunlukla yapılan çıkarımların aksine- bir milyarı aşkın nüfusu ile homojen bir yapıya sahip değildir (Küçükaltan, 2021: 58).

Bugün kıtada 54 bağımsız ülke bulunmaktadır (Hazar, 2019: 382). Afrika, coğrafi olarak dünya topraklarının %25'ini kapsamaktadır. Ancak dünya nüfusunun yalnızca %15'ine sahiptir. Bu da nüfus oranının diğer kıtalara kıyasla %33 gibi düşük bir oranda kalmasına yol açmaktadır (Çelik Turan, 2017: 283). Afrika, en yüksek genç nüfus oranına sahip olmasının yanında en düşük yaşlı nüfusuna sahip olan ve ortalama yaşam süresinin en kısa olduğu kıta olarak dikkat çekmektedir. Afrika kentleşme bakımından tüm kıtalar arasında en son sırada yer almaktadır (Abdi, 2017: 5). Afrika'da ortalama yaş 18'dir. Bu yaş ortalaması Güney Asya'dan 7, Çin'den ise 16 yaş daha gençtir (Ülker, 2016: 120). Asya'dan sonra dünyanın en kalabalık nüfusu Afrika'dadır (Özey, 2019: 42).

Afrika genelinde 177 etnik grubun varlığı söz konusudur (Tamçelik, 2017a: 48). Afrika'da okuma yazma oranı %50 civarında iken, 2001 yılında bu oran %63'e çıkmıştır. Bu oran genel olarak Afrika'da insana yapılan yatırımın yavaş ilerlediğini göstermektedir (Kara, 2019: 267). Afrika, sahip olduğu doğal kaynaklar ve bahsi geçen bu hareketli demografik yapısı ile küresel anlamda giderek artan bir öneme sahip olmaktadır (Akbay, 2019: 343).

Afrika, dünya gündeminde toplumsal ve siyasi çatışmaların yanında uluslararası şirketlerin rekabet ettiği bir saha olarak da yer almaktadır (Dursun, 2015: 271). Ekonomi dergisi The Economist, 2000 yılının mayıs ayında "*The hopeless continent*" (Ümitsiz Kıta) başlığıyla yayımlanırken 2011 yılının Aralık ayında "*Africa rising*" (Afrika Yükseliyor) başlığıyla yayımlanmıştır. Bu değişimi destekler biçimde

dünya çapında gelişen ilk 10 ekonomiden yedisi Afrika'da bulunmaktadır (Ermağan, 2016: iii).

Afrika hem büyüyen bir pazar niteliğinde hem de yatırımcılar için hedef olması nedeniyle artan bir popülariteye sahiptir (Vural, 2016: 408). Afrika bugün Batı Avrupa'ya ve dünyanın diğer bölgelerine kıyasla daha az gelişmiş bir pozisyonda bulunmaktadır. Bu mevcut konuma bir yanda Afrika'nın ve diğer yanda Avrupa'nın birbirinden ayrı evrimi yoluyla değil sömürü süreçleri sonunda ulaşılmıştır. Bilindiği gibi Afrika'nın Avrupa ile uzun süreli ve kapsamlı bir teması olmuştur. Farklı toplumlar arasındaki temasın toplumların ilgili gelişme oranlarını değiştirdiği akılda tutulmalıdır (Rodney, 1982: 33). Afrika bugün genç ve dinamik nüfusu ile dikkat çekmektedir. Aynı zamanda Afrika yükselen ekonomileri, artan ticareti ve doğal kaynaklarının fazlalığıyla dünya ekonomisinde giderek daha önemli bir yer kazanmaktadır. Afrika kapitalist parametrelere göre diğer kıtalarla kıyaslandığında gerek ekonomik gerek toplumsal anlamda daha geri bir konumda yer almaktadır. Bunun temel sebebi sömürgecilik mirasıdır.

Afrika'daki ilk sömürgecilik faaliyetleri 1415 yılında Portekiz İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'da zengin ticaret limanlarını ele geçirmesiyle başlamıştır (Özey, 2019: 2). İspanya'nın Amerika'da başlattığı sömürgecilik faaliyetlerinin yerli nüfusunu ortadan kaldıracak dereceye getirmesi bu işgücünün Afrikalı köleler ile sübvanse edilmesine yol açmıştır. Afrika'da 15. yüzyılda Avrupalılar eliyle başlatılan kölecilik faaliyetleri ile milyonlarca Afrikalı köle Amerika ve Avrupa'ya taşınmıştır (Özey, 2019: 6).

Afrika'da sömürgecilik öncesi toplumsal ilişkilerin temeli komünalizmle bağlantılı aile ve akrabalık birimleridir (Rodney, 1982: 36). Bu dönemde Afrika toplumlarının çoğu, aile topluluklarında tarım uygulaması (balıkçılık ve hayvancılık ile beraber) ile devletler ve toplumlarda aynı faaliyetlerin feodalizme benzer şekilde uygulanması arasında bir geçiş aşamasında bulunmaktadır. Afrika'da feodaliteye ulaşan toplumların sayısı son derece az olmuştur. Avrupalılarla temastan önceki yüzyıllarda Afrika'daki baskın faaliyet tarımdır. Yerleşik tarım topluluklarının tamamında insanlar kendi çevrelerinin özelliklerini gözlemlemiş ve çevreleriyle

rasyonel bir şekilde başa çıkmak için teknikler bulmaya çalışmıştır. Geleneksel Afrika ekonomilerine genellikle "*geçimlik ekonomiler*" adı verilmektedir (Rodney, 1982: 38-43). Sömürgecilik faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte Afrika'nın zengin yer altı ve yer üstü kaynakları Batılı ülkelerin hizmetine sunulmuştur. Bu duruma "*kaynakların laneti*" adı verilmektedir:

> "(Z)engin doğal kaynak ve olanaklara sahip olan birçok devlet, ekonomik ve siyasi açıdan, bu kaynaklara sahip olmayan devletlere göre daha kötü bir performans sergilemiştir. Çünkü doğal kaynaklar sayısız ülkenin üstüne büyük güçlerin çullanmasına neden olmuştur" (Erkan, 2017: 385).

Sömürgecilikle birlikte Afrika sömürgeci ülkelere hem hammadde kaynağı hem de bu hammadde sonucu elde edilen ürünler için bir pazar haline gelmiştir (Özey, 2019: 34-35). Sanayi Devrimi ile sömürgeciliğin dozu daha da artmıştır. Bu süreçte, hammaddeye ve pazara duyulan ihtiyaç artmıştır (Tamçelik, 2017b: 451). Afrika'nın sömürgeleştirilmesi 400 yıl boyunca sürmüş ve bu süreç zarfında 75 ile 90 milyon arası genç insan yitirilmiştir. 1876 yılına kadar Afrika'nın sadece %10'u işgal altındayken bu rakam 1890'da %90'a yükselmiştir (Yılmaz, 2016: 87).

Bölge 1884 yılında toplanan Berlin Konferansı ile Avrupa devletleri tarafından bölüşülmüştür (Daban, 2016: 58). Konferansın ardından kısa bir zamanda otuz yeni koloni ve himaye kurularak 26 milyon kilometrekarelik bir toprak Avruplaı devletler tarafından ele geçirilmiştir (Pakenham, 2019: 9). Bu konferansta Afrika'nın sınırları tarihi koşullar ve etnisite farklılıkları dikkate alınmayarak enlem, boylam ve coğrafi özelliklere göre belirlenmiştir (Tamçelik, 2017a: 47). Avrupalı sömürgeci devletler beraberlerinde bugün hala konuşulan İngilizce, Fransa, İspanyolca ve Portekizce gibi dilleri de getirmiştir (Özey, 2015: 5).

Kölelik Afrika'da iki politik sonuca yol açmıştır. İlki köle yakalamak amacıyla örgütlenen mutlakiyetçi yapıların kuruluşu, ikincisi ise mevcut toplumsal yapıların yıkımıdır (Ülker, 2016: 19). Avrupalıların Afrika'ya gelmelerinin en kalıcı sonucu köle ticaretidir: "*Yüzyıllar boyunca kıtayı harap eden bu ticaret kıtayı üretken genç kadın ve erkeklerinden yoksun bıraktı, sosyal yapılarını yıktı ve gelenek ve kültürlerini yok etti*" (Kerr, 2021: 48). Sömürgecilerin böl-yönet politikaları sonucunda birçok kabile köle olmamak için köle avcısı haline gelmiştir. Afrikalılar köleliğe doğrudan boyun eğmemiştir. Köleliğe yer yer kolektif olarak isyan edilmiş, yer yer ise intihar

gibi bireysel tepkilere yönelinmiştir. Sömürge sürecinin başlamasının ardından silahlı kolektif isyanların başarısızlığa uğraması direnişi kitlesel bir boyuta evriltmiştir (Boumama, 2016: 25-29).

Köle ticareti sürecinde Afrika'nın doğal gelişme süreci sekteye uğramıştır (Ülker, 2016: 19). Köleliğin Afrika ekonomisinden götürdükleri ve sömürgecilere yaptığı katkı şu örnekle gözler önüne serilebilir: 1791 yılında Amerika'daki pamuk rekoltesi 2 milyon pound iken, 1861 yılında 1 milyar pounda çıkmıştır. Bunun en temel sebebi pamuk tarlalarında çalışan ücretsiz köle emeğidir (Ülker, 2016: 21). Köle emeği yalnızca kıta dışında değil kıta içinde de kullanılmıştır. Afrika'daki mülkiyeti beyazlara ait olan toprak ve madenlerde Afrikalılar çalıştırılmıştır (Ülker, 2016: 22). Sömürgeciler Afrika'nın geleneksel toprak paylaşım modelini hiçe sayarak toprağı özel mülkiyet haline getirmiştir. Böylece beyazların toprakları işgal etmesi sonucunda Afrikalılar başka bölgelere göç etmeye zorlanmıştır. Beyaz sömürgeciler Afrika kıtasındaki bu politikalarını modernleştirme ve medenileştirme çabaları olarak gerekçelendirmiştir. Böylelikle ekonomik sömürgeciliğe geleneksel uygulamaları yok sayan kültürel sömürgecilik eşlik etmiştir (Tamçelik & Sözbilir, 2017: 24-27). 19. yüzyıl, Avrupa ülkelerinin köleliği yasaklamasına şahit olsa da köleliğin getirdiği sonuçların etkisi uzun vadede devam etmiştir (Kerr, 2021: 54). Ayrıca köleliğin sona ermesi sömürgeciliğin sona erdiği anlamına gelmemektedir.

Sömürgecilik resmi olarak 20. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Sömürgeciliğin sona erişi Afrika'da 1957 tarihi ile başlamıştır. 1957, Sahra-altı Afrika'daki ilk bağımsız devlet olan Gana'nın kuruluşunun tarihidir (Wallerstein, 2020: 14). Bölgenin özgürleşmesi çeşitli aralıklarla 1974 yılına kadar sürmüştür (Wallerstein, 2020: 201). Bölgedeki bu özgürlük hareketleri Marksizm'in sömürge karşıtı perspektifinden etkilenmiştir (Boumama, 2016: 20). Bağımsızlık yanlısı fikirleri etkileyen bir diğer önemli teorik girdi ise Pan-Afrikacılık'tır (Küçükaltan, 2021: 34).

Bağımsızlık süreciyle birlikte Afrika sömürgeleri ekonomik değil siyasi bağımsızlıklarını kazanmıştır (Kerr, 2021: 142). Bağımsızlıktan sonra eski sömürgelerin ekonomileri yetersiz kalmış ve vatandaşlarının temel hizmetlerini dahi

karşılamakta zorlanmıştır (Kerr, 2021: 164). Afrika bağımsızlık süreçlerinin ardından üç ekonomik dönem yaşamıştır. İlk dönem, 1960'larda başlayıp 1970'lerin sonuna kadar süren ithal ikameci dönemdir İkinci dönem 1980'lerde başlayan IMF ile yapılan yapısal uyum anlaşmaları dönemidir. Son dönem ise 2000'li yıllarda başlayan yoksulluğu azaltma stratejileri dönemidir (Ülker, 2016: 27). İlk dönemin ardından 1980'li yıllara gelindiğinde bölgenin bir çeşit kısır döngüye girdiği görülmektedir. Bölge ülkeleri ithal mal satın almak ve borçlarını ödemek için genellikle eski sömürge devletlerinden kredi almak zorunda kalmıştır. Bölge ülkeleri borçlarının artışını yavaşlatmak için mal satışını hızlandırmıştır. Ülkelerin altına girmiş olduğu borç yükü uluslararası bankaların bölgeye kredi vermesini zorlaştırmıştır. Bu da bölgeyi IMF ve Dünya Bankası tarafından kredi programlarının kabulüne itmiştir. İlgili kurumların bu kredi paketlerinin karşılığında dayattıkları Yapısal Uyum Programları'nın kabul edilmesi şartı bulunmaktadır (Gilbert & Reynolds, 2019: 472). Bu Yapısal Uyum Programları, borç alan bölge ülkelerinin bütçelerini dengelemelerini gerektirmektedir. Bütçe dengelemesi arayışı da kamu harcamalarında kesintilere yol açmıştır. Kamu harcamalarındaki kesinti beraberinde işsizlik ve yoksulluk sayılarında artışı getirmiştir. Bu sürece devalüasyonun eşlik etmesi süreci daha da kötüleştirmiştir (Kerr, 2021: 166).

Bölgede, bağımsızlıkların ne kadar kırılgan olduğunun kanıtlanması için bu Yapısal Uyum Programları ve borç krizi örnek gösterilmektedir. Bu sürecin ardından 1990'lı yıllarda kıtanın büyük çoğunluğu negatif kişi başı yıllık gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH) büyümesi yaşamıştır (Gilbert & Reynolds, 2019: 473). Bunun sebebi ise savaşlar, kıtlık, kuraklık ve AIDS salgını olarak gösterilmektedir (Gilbert & Reynolds, 2019: 473; Kerr, 2021: 167). Afrika'nın bugün dünyanın en yoksul bölgesi olmasının sebebi bu süreçtir. Sömürgelerin resmi olarak ortadan kaldırılmasının ardından gelişmiş ülkelere süren bağımlılık süregelmiştir. Bu süreç Tanzanya'nın bağımsızlık önderi Julius Nyerere'nin belirttiği gibi Afrika'nın ikinci bir talan dönemine girişi anlamına gelmiştir (Wallerstein, 2020: 17).

Immanuel Wallerstein (2020: 21) siyasi bağımsızlığın görece kolay olmasının nedenini merkez ülkelerdeki elitlerin sermaye birikiminin "*yerli hükümetlerle daha hızlı ilerleyeceğine inanması*" olarak göstermektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın bitimini

takip eden ve Afrika devletlerinin bağımsızlığını da içeren 25 yıllık süreç ABD'nin dünya sistemindeki bariz hegemonyasını temsil etmektedir. ABD, "*üretken girişimlerinin verimliliği anlamında takipsiz, dünya siyasetini belirli bir jeopolitik düzen içerisinde etkin biçimde tutan güçlü bir siyasi koalisyonun lideri, dünyanın geri kalanına kendi kültür coğrafyası*" tipini dayatmaktadır (Wallerstein, 2020: 43). Bu dönem aynı zamanda kapitalizmin sermaye üretimi ve birikiminin en büyük genişleme kaydettiği dönem olarak dikkat çekmektedir (Wallerstein, 2020: 43).

Neoliberalizmin kurumsallaştığı tarih olarak da bilinen 1973'te gerçekleşen petrol krizi Afrika'da bulunan azgelişmiş ülkeler için önemli bir gerileme dönemi olmuştur. Afrika ülkeleri o dönemde petrol üretememekte, petrolü başka ülkelerden satın almaktadır. Petrol fiyatlarındaki bu artış halihazırdaki kırılgan ekonomilere ek ithalat maliyetleri bindirmiştir. Böylelikle Afrika devletlerinin çoğunun içinde bulunduğu ödemeler dengesi krizi daha da yoğunlaşmıştır (Wallerstein, 2020: 73). Petrol krizi Afrika ülkelerinin ihracat ürünlerinin fiyatlarını düşürmüştür. Bu dönemde faiz oranlarının artışı borç yükünü derinleştirmiştir (Yılmazer, 2017: 319). 1990'lara gelindiğinde Afrika'nın içinde bulunduğu borç sıkışıklığı birçok ülkede yıllık GSYH'yi aşmıştır (Gilbert & Reynolds, 2019: 472).

Bu ekonomik tablo Afrika'nın borçlarını ödemek için borç almak zorunda kaldığı bir durumun resmini vermektedir. 1980'li yıllar itibariyle Güney Afrika haricinde bölge ülkelerinin çoğunun kalkınması tarıma dayalıdır. Zambiya ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti gibi örnekler madencilik endüstrilerine sahiptir ancak bölgenin yeni devletlerinin çoğu büyük oranda tarımla meşguldür. Gana, Senegal, Kenya ve Uganda tarım ürünleriyle başarılı bir ihracat ticaretine sahip olmuştur. Bu örneklerin haricinde Afrika'nın diğer bölgelerindeki tarımsal üretim nadiren geçimlik seviyenin üzerine çıkmaktadır (Kerr, 2021: 163). Bu, Afrika ülkelerinin temel ihraç kaleminin emek gücü olduğu bir tablodur. Bu süreç, geleneksel sömürgeciliğin yeniden üretimi anlamına gelmektedir. Yeni sömürgecilik olarak adlandırılan bu olgu ekonomik ve entelektüel bir denetimi beraberinde getirmektedir (Boumama, 2016: 125).

Netice itibariyle Afrika'da sömürgesizleşme süreçlerinin bağımsızlıkla eş anlamlı ilerlemediği bir dönem yaşanmıştır (Boumama, 2016: 155). Sömürgecilik, "*özünü sürdürmek için biçimini*" değiştirmiştir (Boumama, 2016: 148). Yeni sömürgecilik devletlerin teorik olarak bağımsız ancak uluslararası arenada egemenlik altında olması durumunu tanımlamaktadır. Bu yeni tip sömürgecilikte devletlerin ekonomileri eski sömürgeci ülkeler tarafından yönlendirilmekte ve yönetilmektedir (Boumama, 2016: 186). Sonuç olarak kapitalist dünya sistemi siyasi bağımsızlığına yeni kavuşmuş devletleri kendi ekonomilerine bağımlı hale getirmiştir. Bağımlılık, kapitalist sistemdeki (birbirini izleyen ve kısmen birbirleriyle iç içe geçen) bunalımların, bağımsızlığına yeni kavuşmuş devletlerin ekonomileri ve uluslararası pazardaki konumları üstündeki olumsuz etkisini artırmıştır. Bu da merkez ve çevre arasındaki çelişkileri daha da arttırmıştır (Habib, 1989: 71).

Çalışmada, Afrika bölgesinde daha spesifik bir bölge olan Sahra-altı'nda yoğunlaşılmaktadır. Sahra-altı bölgesi neden önemlidir? Bu sorunun cevabına öncelikle Sahra-altı bölgesinin neden bir bölge oluşturduğu sorusunu yanıtlayarak başlanmalıdır. Immanuel Wallerstein'ı takip ederek söylemek gerekirse dünya ekonomisinde bir bolluk dönemine girilirken Sahra-altı bölgesinin hem yerel hem de yabancı sermayenin ileri üretim süreçlerinde bölgesel bir üs haline gelmesi bu bölgeselleşmenin temel tetikleyicisi olmuştur (Wallerstein, 2020: 32). Bölgeden bahsetmenin bir diğer koşulu ise Sahra-altı'ndaki toplulukların kültürel anlamda birbirine daha çok benzemesidir (Rodney, 1982: 34). Böylelikle kıtayı homojen bir yapı içerisinde değerlendirme hatasından kaçınılacaktır (Küçükaltan, 2021: 36). Bunun ardından Sahra-altı bölgesinin neden incelemeye değer olduğu daha detaylı açıklanabilir. Sahra-altı, dünyanın en yoksul bölgesidir. Sahra-altı Afrika'da 48 ülke[50] yer almaktadır. Dünya nüfusunun %10'u bölgede yer almakta ancak bölge nüfusu

[50] Bu ülkeler, "*Angola, Benin, Botsvana, Burkina Faso, Burundi, Cabo Verde, Kamerun, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Komorlar, Kongo, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Fildişi Sahili, Ekvator Ginesi, Eritre, Svaziland, Etiyopya, Gabon, Gambiya, Gana, Gine, Gine-Bissau, Kenya, Lesoto, Liberya, Madagaskar, Malavi, Mali, Moritanya, Mauritius, Mozambik, Namibya, Nijer, Nijerya, Ruanda,, Sao Tome ve Principe, Senegal, Seyşel Adaları, Sierra Leone, Somali, Güney Afrika, Güney Sudan, Sudan, Tanzanya, Togo, Uganda, Zambiya ve Zimbabwe*" şeklindedir (Yamak, 2020: 381).

dünyadaki gelirin %1'ine dahi sahip olamamaktadır. Bölgede temiz suya erişim nüfusun çoğunluğu için mümkün değildir (Kılıçaslan, 2017: 510).

Dünyanın en hızlı büyüyen şehirlerinin yarısı Sahra-altı bölgesinde yer almaktadır. 2012 ve 2030 yılları arasındaki zaman diliminde bölgedeki 13 kentin nüfusunın ikiye katlanması beklenmektedir (Çelik Altan, 2017: 283). Sahra-altı bölgesinde 1980'li yıllardan itibaren aşırı yoksulluk şartlarında yaşayan kişi sayısı 80 milyon artmıştır. Dünyanın en yoksul 50 ülkesinden 33'ü Sahra-altı'nda bulunmaktadır (Özey, 2019: 37). Benzer şekilde 2014 verilerine göre dünyanın en az gelişmiş 48 ülkesinin 33'ü bölgede bulunmaktadır. Sahra-altı, okuma yazma oranları, yaşam uzunluğu ve ekonomik gelir gibi listelerde de aşağı sıralarda yer almaktadır. Bölge, ilköğretime katılım oranında en düşük orana sahiptir. Bölgede bir çocuğun ortalama eğitim süresi 4.7 yıldır (bu süre diğer azgelişmiş bölgelerden olan Latin Amerika için 7.8, Güneydoğu Asya için 7.2'dir) (Gök, 2019: 315-322). Sahra-altı bölgesi aynı zamanda Afrika kıtasındaki ticaretin çok önemli bir bölümünün gerçekleştiği bölgedir. Bölgede bulunan zengin maden yatakları AB, ABD ve BRICS ülkelerinden artan ilgiyle karşılanmıştır. Öyle ki bölgenin yakın gelecekte doğalgaz üretimi noktasında dünyanın en büyük ihracatçısı Rusya'yı geride bırakacağı düşünülmektedir (Dursun, 2015: 264-270).

Sahra-altı bölgesi, "*büyüyen ekonomisi, insan kaynağı, stratejik konumu, doğal kaynaklarıyla potansiyelini içinde barındırmakta ve gelişmeye açık özellikleriyle ön plana çıkmakta ise de küresel üretimin oldukça sınırlı bir kısmını karşılamakta olup gelir düzeyi bakımından da dünyanın halen en düşük seviyedeki kıtası konumundadır*" (Yamak, 2020: 380). Bölgedeki servet ülkeler arasında ve ülkelerin içinde de eşit olarak dağılmamaktadır (Yamak, 2020: 380). Ülkeler içindeki eşitsizliklerin nedenleri arasında etnik ayrımcılık ve kabile bağlılıkları sayılabilir (Taşkın, 2018: 177). Sahra-altı'nda son yıllarda bazı ülkelerde yüksek ekonomik büyüme oranları kaydedilmişse de bu büyüme bölgenin bütününe yayılmamakta ve istikrarsız ilerlemektedir (Yamak, 2020: 390).

Bölge genelinde istikrarlı elektriğe ulaşamayan kişi sayısı 500 milyondan fazladır (Dursun, 2015: 265; Alnıak & Polat, 2017: 460). Sahra-altı bölgesinin enerji

potansiyeli açısından taşıdığı potansiyel düşünüldüğünde enerjiye erişimdeki oranın düşüklüğü dikkat çekicidir (Dursun, 2015: 278). Enerjiye erişimde yaşanan bu eşitsizlik bölgenin daha fazla yatırım almasının önündeki en büyük engellerden biridir (Dursun, 2015: 266). Bölge genelinde düşünüldüğünde verilecek bir örnek durumu açıklıkla ortaya koymaktadır: "*ABD'de elektrik üretim kapasitesi 1 milyon kişiye 3.360 megavatken, Sahra Altı'nda bu oran sadece 91 megavattır*" (Ülker, 2016: 112).

Eşitsizlik dijital bağlamda düşünüldüğünde daha da dikkat çekici hale gelmektedir. Batı ülkelerinin dijital alanda atılım yaptığı 1980'li ve 1990'lı yıllarda Afrika ülkelerinin derin bir ekonomik bunalımdan geçtiği gözler önünde bulundurulmalıdır (Mkandawire, 2015: 3). 2004 yılında yapılan bir araştırma Nijerya'da internet abonelik ücretinin son derece yüksek olduğunu göstermiştir. Bu araştırmaya göre 20 saatlik internet aboneliğine sahip olmak için aylık 60 dolar ödemek gerekmektedir (Fuchs & Horak, 2008: 102). 2019'da yapılan bir araştırmaya göre Afrika'nın internet penetrasyon oranı %39.3 olarak ölçülmüştür. Bu tüm dünyadaki en düşük orandır. Afrika'nın en yakın olduğu Asya kıtasında bu oran %53.6'dır (Turianskyi, 2020). Yakın zamanda yapılan bir araştırmaya göre 34 Sahra-altı ülkesinde her beş yetişkinden biri hem akıllı telefona hem de bilgisayara erişebiliyorken, %43'ü yalnızca bir cep telefonuna erişebilmektedir (Krönke, 2020: 2).

İstatistikler internet erişimi çok düşük olan Afrika ülkelerinin neredeyse tamamının sağlık, eğitim ve gelir açısından dünyanın en az gelişmiş ülkeleri arasında yer aldığını göstermektedir. Afrika'nın bu bağlamda bilgi toplumundan dışlandığı ve bir nevi dijital apartheide maruz bırakıldığı söylenebilir (Fuchs & Horak, 2008: 104). van Dijk'ın dijital uçurum modelindeki sınıfsal ayrışma düşünüldüğünde Afrika'nın en altta yani dışlananlar arasında yer aldığı görülmektedir (Fuchs & Horak, 2008: 106). Durumun farkında olan Afrika Birliği ekonomik büyümeyi teşvik etmeye, istihdam yaratmaya ve yoksulluğu ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda kurgulanan ve "*Afrika'nın modern dijital yönetim araçlarına sahip olmasını sağlamaya*" yardımcı olmayı amaçlayan Dijital Dönüşüm Stratejisi 2030 yılına kadar "*entegre ve kapsayıcı*"

bir dijital toplum yaratmak için çabalamaktadır[51] (Allen, 2022: 4). Afrika'nın dijitalleşme sürecine geç girmesi alandaki gelişmeleri de geriden takip etmesine yol açmaktadır. Örneğin Ekonomik İşbirliği Geliştirme Örgütü'ne (OECD) göre 2021 itibariyle yalnızca 28 Afrika ülkesi kapsamlı kişisel veri koruma mevzuatına sahipken yalnızca 11 ülke siber suçlarla ilgili maddi yasalara sahiptir. Dijital stratejilerin ve ilgili mevzuatların eksikliği ülkeleri dijital platformların ve verilerin kötüye kullanılmasına karşı savunmasız bırakan ciddi güvenlik açıklarına neden olmaktadır (Devermont & Harris, 2021).

Sahra-altı'nda dikkat çeken bir diğer olgu da internet erişiminin genellikle cep telefonuyla mobil olarak gerçekleştirilmesidir. Örneğin Ugandalı internet kullanıcılarının %70'i Etiyopyalı internet kullanıcıların %67'si interneti ilk olarak cep telefonlarında kullanmıştır. Benzer oranlar Angola, Nijerya ve Güney Afrika'da da görülmektedir (Gillwald, 2017: 1; Banya, Chinembiri, Mothobi, Kabinga, Yusuf & Gillwald, 2022: 4). Örneğin Güney Afrika'da nüfusun %46'sı bir akıllı telefona sahipken hanelerin yalnızca %14'ünde çalışan bir bilgisayar bulunmaktadır. Nijerya'da ise nüfusun yalnızca %14'ü bir akıllı telefon sahibidir (Mothobi & Gillwald, 2021: 2). Bu oran mobil operatör kuruluşu GSMA'nın raporuyla uyumludur. Bu rapora göre Sahra-altı Afrika'da nüfusun yaklaşık dörtte üçü cep telefonuna sahipken bunlardan yalnızca üçte birinin akıllı telefonu vardır (Turianskyi, 2020). Gelişmemiş ülkelerde internet bağlantısının önemi şu şekilde ifade edilebilir: Mobil

[51] Yine Sahra-altı bölgesinde dijital ekonominin ilerlemesi için çalışan Afrika Bilim Geliştirme Konseyleri Girişimi (SGCI) yaşanan zorlukları listelemiştir. Yaşanan bu zorluklar şu şekilde özetlenmiştir:
a) verilere erişim ve kullanım için ortak politikalar benimsemek;
b) bilim adamlarının ve diğer paydaşların modern veri kaynaklarını yenilikçi ve yaratıcı yollarla kullanmalarını sağlamak için veri havuzlarının yanı sıra araştırma veri yönetimi ve yazılım hizmetleri oluşturmak;
c) paydaşların son teknoloji veri analizlerini üstlenmelerini sağlayan yüksek performanslı bilgi işlem merkezleri ve bulut bilişim kapasiteleri ile altyapı ve iletişim ağlarını iyileştirmek;
d) Afrika'nın ihtiyaçlarına hizmet eden açık erişimli yayıncılık yoluyla bilimsel bilginin dolaşımını iyileştirmek
e) bu altyapıların kullanımını yönlendirecek ve ekonomik ve toplumsal faydalar yaratmak için bilim adamlarını ve diğer paydaşları simüle edecek, Afrika için özel önem taşıyan önemli konularda araştırma programları oluşturmak;
f) yoğun verili bilim ve yeniliğe ilham verebilecek ve onları destekleyebilecek yollarla yapay zekada, özellikle makine öğreniminde en gelişmiş kapasiteyi yaratmak; veri yoğun bilimi ilerletmek ve sosyoekonomik fayda potansiyelini gerçekleştirmek için gereken bireysel beceri ve yetkinlikleri geliştirmek (Boulton, Loucoubar, Mwelwa, Wafula, Ozor & Bolo, 2020: 7).

geniş bant penetrasyonunda %10'luk her artış GSYİH'de %2'lik bir artış sağlamaktadır. Ancak bu oranın Sahra-altı Afrika'da her %10 için %2.5 şeklinde olması muhtemeldir (Denis, 2021: 35).

Bölgede mobil bağlantıya erişimde de kimi eşitsizlikler vuku bulmaktadır. Örneğin Nijerya'da yapılan bir araştırma erkeklerin internete erişiminin kadınlara oranla daha fazla olduğunu ortaya çıkarmıştır (Chinembri, 2022: 3). Her ne kadar bölgede internete erişim mobil ağlar vasıtasıyla gerçekleşse de mobil indirme hızları dünyanın geri kalanından 3 kat daha yavaştır. IMF resmî sitesinde yayınlanan bir rapora göre dijital teknolojilere erişim maliyeti gelirlere göre yüksek kaldığı için ekonomik yetersizlikler erişimin önünde kalıcı bir engel olmaya devam etmektedir (Simione & Woldemichael, 2020). Covid-19 pandemisi esnasında ise Afrika'da geniş bant hızı %20'den fazla düşmüştür (Banga, 2021). Yakın tarihli bir başka rapor Covid-19 pandemisiyle birlikte devletlerin dijital eşitsizliği derinleştirecek şekilde muhalefet hareketlerini bastırmak amacıyla dezenformatif yolları kullandığını da ortaya çıkarmıştır (Aidi, 2021: 2).

Afrika'da 2010'lu yıllardan itibaren e-ticaret ilerlemeye başlamıştır (Tempest, 2020: 11). Özellikle yapay zekâ teknolojileri kıtadaki yapısal sorunlara çözüm olarak görülmektedir. 2019 yılında Gana'da Google'ın bir yapay zekâ laboratuvarı hizmete sunulmuştur. Bölgedeki diğer yapay zekâ yatırımları Nijerya ve Güney Afrika merkezli olarak bir atılım yapmaktadır. Black in AI, Deep Learning Indaba, Data Propher, Aajoh, Aerobotics, Tuteria ve Kudi gibi şirket ve organizasyonlar yapay zekâ alanındaki atılımlara örnek olarak gösterilebilir. Ancak bölgedeki yüksek maliyet problemi teknolojik gelişim hızını düşürmektedir. Örneğin ABD'de mobilya sektöründe robot kullanımının 2023 yılında insan emeğinden daha ucuz olacağı düşünülürken aynı kullanım oranı Kenya için 2033 ve Etiyopya için 2038 olarak tahmin edilmektedir. Bir başka örnek de Afrikalı araştırmacıların yurtdışında yapılan yapay zekâ toplantılarına katılamamasıdır. Gelişmiş ülkelerde gerçekleştirilen bu toplantılar için Afrikalı bilim insanlarının vize talepleri ziyaret edilen ülkeden ayrılmayacakları gerekçesiyle reddedilmektedir (Polat & Ermağan, 2022: 357-372). Böylelikle teknolojik atılım için gerekli olan araştırma ve geliştirme alanında da ciddi bir sınırlamanın varlığından söz edilebilir.

Sahra-altı Afrika bölgesinin dünyanın en yoksul ve eşitsizliğe en fazla maruz kalan bölgesi olması çalışmada bu bölgeye yoğunlaşılmasının temel gerekçesidir. Bu eşitsizliği bu çalışmanın konusu olan dijitalleşme başlığında derinleştirmeden önce bölgede örneklem olarak seçilen Angola, Nijerya ve Güney Afrika ülkelerinin neden seçildiği açıklanmalıdır. Bunun için ilgili ülkelerin profilleri incelenecektir.

2.1. Angola

Angola Orta Afrika'nın güneybatısında yer alan, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Kongo Cumhuriyeti, Zambiya ve Namibya'ya sınırı olan bir Sahra-altı ülkesidir (Özey, 2017: 4). Angola, 1600'lü yıllardan itibaren Portekiz sömürgesine girmiş ve Angolalı binlerce insan köle olarak tutsak edilerek Brezilya'ya götürülmüştür (Özey, 2017: 5). Avrupa ülkeleri köle ticaretini sonlandırdıktan sonra dahi Angola'dan Brezilya'ya köle taşınmaya devam etmiştir (Kerr, 2021: 82). Angola'da 1960'lı yılların başında ortaya çıkan kurtuluş mücadelesi Angola'nın Bağımsızlığı İçin Halk Hareketi [*Mouvement populaire pour la liberation de l'Angola* (MPLA)] ile Angola'nın Tam Bağımsızlığı İçin Ulusal Birlik [*Union nationale pour l'independance totale de l'Angola* (UNITA)] isimli iki örgütün öncülüğünde 1975'te başarıya ulaşmıştır. Bağımsızlığın hemen ardından Soğuk Savaş'ın farklı kutuplarınca (ilki Küba-Sovyetler Birliği, ikincisi Güney Afrika-ABD) desteklenen bu iki örgüt arasında bir iç savaş başlamıştır (Boumama, 2016: 203). Bu iç savaş süreci 2000'li yıllara kadar devam etmiştir (Özey, 2017: 5). 2002 yılında resmen sona eren savaşta çok sayıda can kaybı yaşanmıştır (Özey, 2019: 10). Nüfusu 20 milyon civarında olan ülkede Portekiz'in eski sömürgesi olması dolayısıyla Portekizce resmi dil olarak konuşulmaktadır (Özey, 2017: 5). Aynı şekilde yine sömürge mirası olarak ülkede Katolik Hristiyanlık hâkim durumdadır (Daban, 2016: 60).

Angola petrol başta olmak üzere değerli maden kaynaklarına sahip bir ülkedir. Ülke aynı zamanda dünyanın dördüncü büyük elmas üreticisidir (Vural, 2017: 402). Angola 2002 yılında petrol ihraç eden ülkeler arasına katılmıştır. Ülke ihracatının %90'ından fazlasını petrol kalemi oluşturmaktadır. Bu ihracatın ise yaklaşık yarısı Çin Halk Cumhuriyeti'ne gerçekleşmektedir (Özey, 2017: 7). Çin, Angola'da "*petrol karşılığı altyapı*" şeklindeki ticaret anlaşması nedeniyle ülkede altyapı yatırımlarında

bulunmaktadır (Vural, 2017: 406). Angola'nın zengin petrol rafineleri ABD ile ticaretin oranını da belirlemektedir (Yaşar, 2018: 69). Bunun yanında Portekiz eski sömürgesi Angola ile en çok ticaret yapan ülkelerden biri konumundadır (Acar, 2019: 137).

Angola ekonomisinin büyük oranda bağlı olduğu petrol fiyatlarında yaşanan dalgalanmaların ülke ekonomisine ciddi etkileri bulunmaktadır (Vural, 2017: 401). Petrole endeksli ekonomi ithalat hacmini de belirlemektedir (Dursun, 2015: 267). Angola'nın petrol gelirleri ülke içerisindeki eşitsizlikleri çözememiştir. Ülkede 1.5 milyondan fazla insan açlık sınırından daha aşağıda bir gelire sahiptir. Bunun yanı sıra ülkede yaşanan iç savaşın sonuçları hala etkisini göstermektedir. Kara mayınlarının varlığı ülke insanının gündelik yaşamını olumsuz etkilemektedir. Bunların yanında Angola'da her üç dakikada bir çocuk önlenebilir hastalıklardan kaynaklı olarak hayatını kaybetmektedir (Özey, 2019: 13).

Ülkede her 1000 canlı doğumda 5 yaş altı ölüm sayısı 157'dir (Ataman, 2016: 318). Ülkede gelir adaletsizliği Gini katsayılarına göre %58.6'dır -Gini katsayısına göre rakam büyüdükçe gelir adaletsizliği artmaktadır: örneğin bu rakam İngiltere'de %34'tür- (Ülker, 2016: 117). Ülkede temiz suya erişebilen nüfusun oranı %49'da kalmaktadır (Ataman, 2016: 320). Angola son dönemde yaptığı petrol ihracatıyla ekonomik anlamda bir atılım gerçekleştirmişse de ülkede eşitsizliğin yarattığı olumsuz etkiler varlığını devam ettirmektedir. Bir sonraki bölüm Sahra-altı bölgesinin bir diğer önemli ülkesi olan Nijerya'ya ayrılmaktadır.

2.2. Nijerya

İncelenecek bir diğer ülke olan Nijerya, 206 milyonluk nüfusuyla Afrika'nın en kalabalık ülkesi konumundadır. Ülkenin 2050 yılında nüfusunun 400 milyon olacağı tahmin edilmektedir (Ermağan, 2015: 93). Ülkedeki yaş ortalaması 18'dir. Nijerya'da konuşulan resmi dil İngilizce'dir (Artokça, 2019: 205). Ülke yaklaşık olarak 100 yıl İngiltere'nin sömürgesi olarak kalmıştır. Daha sonra 1960 yılında İngiltere'den bağımsızlığını elde etmiştir (Ermağan, 2015: 96). Bugün Nijerya'da 200'den fazla etnik topluluk varlığını sürdürmektedir (Özey, 2019: 24).

Nijerya'nın gayrisafi milli hasılası 500 milyar doları aşmış durumdadır. Ancak halkın %70'lik çoğunluğu yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Nijerya'nın ekonomisi de tıpkı Angola gibi büyük oranda petrol ihracatına dayanmaktadır (Artokça, 2019: 205-206). Ülkenin ihracat gelirlerinin %94'ü petrol gelirlerine dayanmaktadır (Vural, 2016: 417). Nijerya dünyanın en büyük 12. petrol üreticisi ve en büyük 8. petrol ihracatçı konumundadır (Dursun, 2015: 267). Tıpkı Angola gibi Nijerya ekonomisi de birincil mamule dayalı ekonomik yapısı nedeniyle kırılgan bir seyir izlemektedir (Ermağan, 2015: 97).

Ülke ekonomisinin sektörlere dağılımı şu şekildedir: Hizmetler %54, sanayi %25.5 ve tarım %20.5. Nijerya'da hizmetler sektörünün büyümesi büyük oranda telekomünikasyon sektörünün gelişmesinden kaynaklanmaktadır. Nijerya barındırdığı potansiyeller nedeniyle son dönemde yabancı yatırımların odaklandığı bölgelerden biri haline gelmiştir (Akbay, 2016: 364). Öyle ki yine Angola'dakine benzer şekilde Çin, Nijerya'nın ticaret ortakları arasında yükselen bir konumdadır (Yılmaz, 2017: 329). Ancak ülke yeni iş kuran işletmelerin elektriğe erişiminin en zor olduğu 10 ülkeden biridir (Ülker, 2016: 112) Nijerya her ne kadar kalkınma anlamında bir potansiyel oluştursa da hala azgelişmiş bir ülkedir (Ermağan, 2015: 95).

Nijerya, %31 ile dünyadaki en düşük ağırlıklı yeni doğan çocuk oranına sahiptir (Ataman, 2016: 320). Ülkede yolsuzluk ve nepotizm oldukça yaygındır (Ermağan, 2015: 99). Yolsuzluğun yaygınlığı aynı zamanda gelirlerin belirli gruplar elinde yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Bu durum Nijerya'nın gelir dağılımında en eşitsiz ülkelerden biri olmasına yol açmaktadır (Akbay, 2016: 365). Nijerya ekonomisi son on senede %6.5 oranında büyümüş ancak yine aynı dönemde işsizlik %30'ları aşmıştır (Vural, 2016: 418). Bir diğer ülke içi eşitsizlik görünümü ülkenin kuzeyindeki yoksulluğun güneyine oranla daha fazla olmasıdır. Ülkenin kuzeyi aynı zamanda radikal İslamcı Boko Haram terör örgütünün de taban bulduğu bir bölgedir (Vural, 2016: 419).

Nijerya ekonomisi de tıpkı Angola gibi son yıllarda doğal kaynakların ihracatına dayalı bir büyüme sergilemektedir. Ancak Nijerya'nın de her alanda

eşitsizlikten etkilendiği görülmektedir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde bölgedeki önemli ülkelerden biri olan Güney Afrika ele alınmaktadır.

2.3. Güney Afrika

Çalışmada incelenecek diğer bir bölge ülkesi de Güney Afrika'dır. Güney Afrika 15. yüzyılın sonundan itibaren Cape bölgesi başta olmak üzere sömürgeleştirilmeye başlamıştır. Bölge Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere ülkelerinin hakimiyet kurduğu bir sömürge olmuştur. 19. yüzyılla birlikte Güney Afrika'da keşfedilen altın ve elmas madenleriyle birlikte bölgeye Avrupa'dan göçmenler gelmeye başlamıştır. Özellikle Hollanda'dan gelen bu göçmenler yerli halkın mülklerine el koymuştur. Hollanda, Cape bölgesini 19. yüzyılın sonlarına kadar elinde tutmuştur. Bölge daha sonra İngiltere tarafından işgal edilmiştir (Gümüş, 2015: 284-287). Hollanda ve İngiltere bölge üzerinde hâkimiyet kurma amacıyla sık sık karşı karşıya gelmiştir. Bu işgal sürecinde etkili olan olay Boer Savaşı'dır:

> "1899-1902 yılları arasında gerçekleşen bu savaşta, Hollandalıların 60.000 kişilik ordusuna karşılık, İngilizlerin 300.000 kişilik ordusu galip gelmiştir. Bu savaş neticesinde İngiltere, Afrika'nın güney bölgesinde önemli bir güç haline gelmiştir. Boer Savaşı'nın gerçekleşmesindeki en büyük etken ise 1886 yılında Witwatersrand'de (Güney Afrika) altın maden yataklarının bulunmasıdır" (Daban, 2016: 67).

İngiltere Boer Savaşı'nın ardından Hollandalılara ait bölgeleri de ele geçirerek bir federasyon oluşturmuştur (Daban, 2016: 69). Güney Afrika'daki sömürgecilik ırkçı bir yönetim anlayışıyla birlikte kurumsallaşmıştır. 1904 yılında "*Transvaal Emek Kararnamesi*" ile beyaz olmayan yerli ve Asya kökenli işçiler yalnızca vasıfsız işlerde çalışmaya mecbur edilmiştir (Gümüş, 2015: 289). 1913 yılında sömürge yönetimince çıkarılan Toprak Kanunu ile siyah nüfus beyazlara ait bölgelerde mülk edinemez hale getirilmiştir. Böylece ülke topraklarının yalnızca %7'si siyahların kullanımına bırakılmıştır (Gümüş, 2015: 290). 1948 yılında Ulusal Parti iktidara gelene kadar beyaz olmayanlar vasıfsız işlerde istihdam edilebilirken, bu tarihten itibaren beyaz olmayanlar sadece kendilerine ayrılan topraklarda temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek halde yaşamaya zorlanmıştır. Bu rejim apartheid olarak adlandırılmaktadır (Gümüş, 2015: 293).

Apartheid rejimi, beyazların toplumun her alanında hâkim kılınması ve beyaz olmayanların dışlanması bağlamında ırkçı bir rejimdir (Kara, 2019: 272). Ulusal Parti 1962 yılında İngiltere'den bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu sürecin ardından apartheid rejimi daha da genişlemiştir. Apartheid rejimi resmi olarak 1994 yılına kadar devam etmiştir (Gümüş, 2015: 285). Güney Afrika Cumhuriyeti bu tarihten itibaren demokratik değerlere dayanan anayasal bir düzen inşasına girişmiştir (Kara, 2019: 268).

Güney Afrika bugün itibariyle büyük bir çoğunluğu gençlere dayanan 60 milyon civarında bir nüfusa sahiptir. Ülkenin GSYH'si 350 milyar dolar civarındadır. Bu rakam onu Nijerya'dan sonra bölgenin geliri en yüksek ikinci ülkesi konumuna getirmektedir. Güney Afrika'da tıpkı Nijerya'daki gibi işsizlik oranı oldukça yüksektir. 2021 yılı rakamlarına göre ülke nüfusunun %32.6'sı işsizdir (Tepeciklioğlu, 2021: 155). Ülkede İngilizce de içlerinde olmak üzere 11 resmi dil konuşulmaktadır. Güney Afrika nüfusunun %79'unu siyahlar, %9'unu beyazlar, %9'unu melezler ve %2.5'ini Asyalılar oluşturmaktadır. Kadınlarda ortalama yaşam süresi 57, erkeklerde ise 53.5'tir. Bu düşük ortalamanın sebeplerinden biri AIDS'in yaygınlığıdır (Kara, 2019: 268-269). Güney Afrika bugün Sahra-altı'nın en sanayileşmiş ülkesi olmakla birlikte ekonomisi maden kaynaklarına ve ucuz emek gücüne dayanmaktadır (Özey, 2019: 35).

Güney Afrika her ne kadar apartheid rejimini sonlandırıp demokratikleşme sürecini başlatmış olsa da ülkede ırksal eşitsizlikler varlığını devam ettirmektedir. Örneğin ülkede her etnik grubun kendine ait okulları bulunmaktadır. Beyazlara ait okullar daha serbest bir pozisyondayken diğer etnik gruplara ait okullar devlet kontrolündedir. Apartheid rejiminden kalma bir mirası taşıyan ülke ekonomisinin yönetimi beyaz azınlığın elinde yoğunlaşmaktadır. Böylelikle refahın etnik gruplar arasında eşitsiz dağıldığı görülmektedir. Ülkede işsizlik de eşitsiz dağılmaktadır. Siyahlar arasında işsizlik %29 civarındayken beyazlar arasında bu oran %7'dir. Güney Afrika ürettiği madenlerin %80'inden fazlasını ihraç etmektedir (Vural, 2016: 412; Özey, 2018: 7-12).

Güney Afrika ekonomik gelişmişlik bakımından Afrika'daki ikinci en büyük ülke olsa da özellikle siyahların yaşadığı bölgelerdeki okullarda öğretmen sayısının azlığı dikkat çekmektedir (Polat & Ermağan, 2020: 362). Güney Afrika, hızlı büyüyen ekonomisi ile Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin ile birlikte BRICS topluluğuna dahil olmuştur. BRICS için Güney Afrika, oluşumun Afrika'ya açılmasında önemli bir yer tutmaktadır (Vural, 2016: 409). BRICS üyelerinden olan Çin Güney Afrika ile artan bir ticaret oranına sahiptir. Bu Güney Afrika'nın, Nijerya ve Angola ile ortaklaştığı bir noktadır (Yılmaz, 2017: 329).

Son dönemde Angola, Nijerya ve Güney Afrika fakirlik, salgın hastalıklar ve gelir eşitsizliği ile mücadele ederken bir yandan da uluslararası yatırım çekerek ekonomik büyüme gerçekleştirmeye çalışmaktadır (Çomak & Şeker, 2017: 237). Bu üç ülke ABD ve Çin başta olmak üzere küresel güçlerin enerji tedarik kaynağı olarak kilit bir öneme sahiptir (Yılmaz, 2016: 93). Bu üç ülke Sahra-altı bölgesinin en çok doğrudan yabancı yatırım alan ülkeleridir (Vural, 2017: 406). Sahra-altı bölgesinin GSYİH'inin yaklaşık olarak yarısını oluşturan bu üç ülke Covid-19 pandemisi öncesinde ekonomik bir bunalım dönemine girmiştir. Bu bunalımın sebepleri arasında Angola ve Nijerya'nın büyük ölçüde petrole bağımlı ekonomileri, Nijerya'daki Boko Haram saldırıları, Güney Afrika'da ise yolsuzluk ve ırkçılığın üzerini örtme çabaları yer almaktadır (Salmon, 2022: 82-83). Ülkelerin bu sebeplerin farkında olduğuna dair kimi göstergeler mevcuttur. Örneğin Angola'daki devlet yönetimi ülke ekonomisini çeşitlendirmeye yönelik kimi yeni stratejiler üzerinde çalışmaktadır (Mcdermott, 2022: 84). Ancak ülkelerdeki sorunlar bunlarla sınırlı değildir. Sahra-altı bölgesi ülkelerinde sıklıkla yaşanan elektrik kesintileri bu üç ülkeyi de etkilemektedir (Adıgüzel, 2017: 437). Yani bu üç ülkede ekonomik atılım için gerekli olan altyapı ciddi problemlerle karşı karşıyadır.

Sahra-altı'nın dünyanın en az bağlantıya sahip bölgesi oluşuna rağmen özellikle sosyal medya internetle ilintili hizmetlere olan ilgiyi arttırmış ve yeni girişimleri tetiklemiştir. Buna bir örnek Nijerya'daki yatırımcıları ve tarımsal işletmeleri birbirine bağlayan dijital işletmeler arası ağ platformu Farmcrowdy'dir. Nijerya'dan diğer bir örnek sosyal medya ağlarının ve yeni iletişim platformlarının eğitici gücü karşısında tarımsal kapsayıcılık ve topluluk gelişimi etrafında küresel

kalkınma projelerine odaklanan bir iletişim ajansı olan Wandieville Media'dır (Bolat, 2019: 68).

Çalışmada, Sahra-altı bölgesi ülkelerinden Angola, Nijerya ve Güney Afrika'da dijital eşitsizliğin boyutları araştırılmaktadır. Bu araştırmanın sonucunda sınıfların kesişimsellik[52] bağlamında nasıl yeniden üretildiğine ilişkin verilerin bulgulanması hedeflenmektedir. Kesişimsellik, Sınıf Çalışmaları bağlamında düşünüldüğünde ırk, etnisite, toplumsal cinsiyet ve sınıfsal belirleyenlerin ilişkisellik bağlamında yeniden yorumlanmasını ifade etmektedir. Bu amaçla, bu bölümde tartışılan dijital eşitsizliğe ilişkin verilerin belirlenen ülkelerdeki deneyimlenme biçimleri incelenecektir. Bir sonraki başlıkta bu incelemenin gerçekleştirileceği yöntemlerin neler olduğu ele alınmaktadır.

2.4. Yöntem

Çalışmada, veri toplama sürecinde eleştirel bir pozisyon alınmaktadır. Böylelikle pozitivist paradigmanın araştırılan özneyi nesneleştiren pozisyonundan uzak durulmaktadır. Bu şekilde araştırmacı kendisini de bir veri toplama aracı olarak görecek, "*bir bilgi toplayıcı rolünde düşünmeyen niteliksel yöntemin bakış açısı*" sayesinde araştırmacı eleştirel bir işlev yüklenecektir (Kümbetoğlu, 2017: 29). Bu doğrultuda -yani araştırılan öznenin bir nesne olarak kurgulanmaması amacıyla- araştırmacı araştırma sürecinde devamlı olarak kendini sorgulamak zorundadır. Çalışma, bu amaç dahilinde ve araştırma süreci boyunca akademik bir günlük yardımıyla -çalışma boyunca bu günlüğe dipnotlarla atıfta bulunulmaktadır- kendini sorgulamayı taahhüt etmektedir. Çalışmada birçok farklı veri toplama tekniği birlikte

[52] Kesişimsellik kavramı şu şekilde tanımlanabilir:

> "-toplumsal cinsiyet, ırk, sınıf, ama aynı zamanda cinsellik, yaş ve dine bağlı- farklı ayrımcılık ve baskı biçimlerinin ayrılamaz biçimde birbirleriyle bağlantılı olduğunu ileri sürer. Bu ayrımcılık -ve imtiyaz yapıları- birbirlerini karşılıklı olarak kurarlar ve özgürleşimci stratejiler geliştirmek için, karşılıklı olarak kurarlar ve insanların kimlikleri ve toplumsal konumları üzerinde etkide bulunurlar. 'Tek-kategorili bir perspektif'in … ötesine geçmek ve özgürleşimci stratejiler geliştirmek için, karşılıklı bağımlılığın ve karşılıklılığın kabul edilmesi, kavramsallaştırılması ve analiz edilmesi gerekir. Cinsiyetçilik, patriarki, ırkçılık, sınıfçılık, kapitalist sömürü ya da homofobi olsun, bu tahakküm ve toplumsal eşitsizlik yapılarından birine öncelik tanımak, iktidar kümelenmelerini eksiksiz biçimde anlamayı engeller" (Sauer, 2021: 204).

kullanılmıştır. Bu şekilde çalışmanın güvenirliğinin artırılması hedeflenmiştir (Kümbetoğlu, 2017: 79).

Çalışmada iletişimin Marksist ekonomi politiği yaklaşımından yararlanılmaktadır. Bu bağlamda çözümlenen toplumun niteliği toplumdaki mevcut sahiplik yapıları, toplumdaki mevcut iletişim araçlarının işlevleri ve bu araçların yaydıkları ideolojiler dikkat edilecek noktaları oluşturmaktadır (Berger, 1993: 45). Yöntemin yanında yaklaşım neden önemlidir? Çünkü bir yaklaşım, araştırmacıyı konumlandırmakta, aynı zamanda sınırlandırmakta ve araştırma sürecini belirlemektedir. Yaklaşım, araştırmacının bakış açısını yönlendirmekte ve araştırmanın sorularını yönlendirmektedir (Virno, 2005c: 10).

2.5. Araştırma Modeli

Araştırmada vaka çalışması modeli temel alınmaktadır. Vaka çalışması sosyal etkileşim ve anlamın toplumsal inşasını sorgulayan ve birçok farklı teorik kaynaktan beslenen bir araştırma modelidir. Vaka çalışması modelinde doküman analizi, gözlem ve görüşmeler en çok kullanılan tekniklerdir (Stark & Torrance, 2005: 33-35). Çalışmada yöntem bakımından beş aşamalı bir süreç planlanmaktadır. İlk aşamada çalışmada verilerin inceleneceği sektörler tespit edilecektir. İkinci aşamada ilgili sektörlerin emek sürecine katıldığı platformların tespiti yapılacaktır. Bu noktada Sahra-altı menşeli platformlar ile ilgilenilebileceği gibi Sahra-altı Afrika'dan işçilerin en fazla katıldığı platformların da incelenebileceği düşünülmüştür. Yine ikinci aşamada doküman analizi yöntemi kullanılarak ilgili platformların kullanıcı sözleşmelerine göz atılacaktır. Bu sözleşmelerde incelenecek olan temel nokta çalışma koşullarına ilişkin bir bilginin verilip verilmediğidir. Üçüncü aşamada bu platformlarda çalışan Sahra-altı işçilerinin deneyimlerine ulaşılması planlanmaktadır. Bu veriler ikinci elden olacağı için netnografik yöntem kullanılacaktır. Bu netnografik veriler, işçilerin deneyimlerini paylaşabileceği sosyal medya platformları, arama motorları, bloglar, şikâyet siteleri ve haberler üzerinden elde edilecektir. Dördüncü aşamada ise elde edilen verileri sahada test edebilmek amacıyla Angolalı, Nijeryalı ve Güney Afrikalı freelance işçilere ulaşılması planlanmaktadır. Ulaşılan işçilerle bir pilot çalışma yapılacaktır. İlgili ülkelerin siyasi partileri, sendikaları, dayanışma ağları,

hükümet yetkilileri, taşeron firma yöneticileri, iş bulma kurumları, özel sektör dernekleri, endüstri uzmanları ve Türkiye'de bulunan temsilcilikleriyle benzer görüşmelerin yapılması planlanmaktadır. Son aşamada asıl mülakat uygulamasına geçilecektir. Veri doyumuna ulaşılması amacıyla her ülkeden 10 kişi olmak üzere toplamda 30 kişi ile görüşülmesinin yeterli olacağına inanılmaktadır. Bu noktada incelenen bölgenin erişilebilir olmaktan uzak olması çevrimiçi iletişim yollarının kullanılmasını gerektirmektedir. Yapılan ön araştırma bahsi geçen freelance işçilerine LinkedIn platformu üzerinden ulaşılabileceğini göstermiştir.

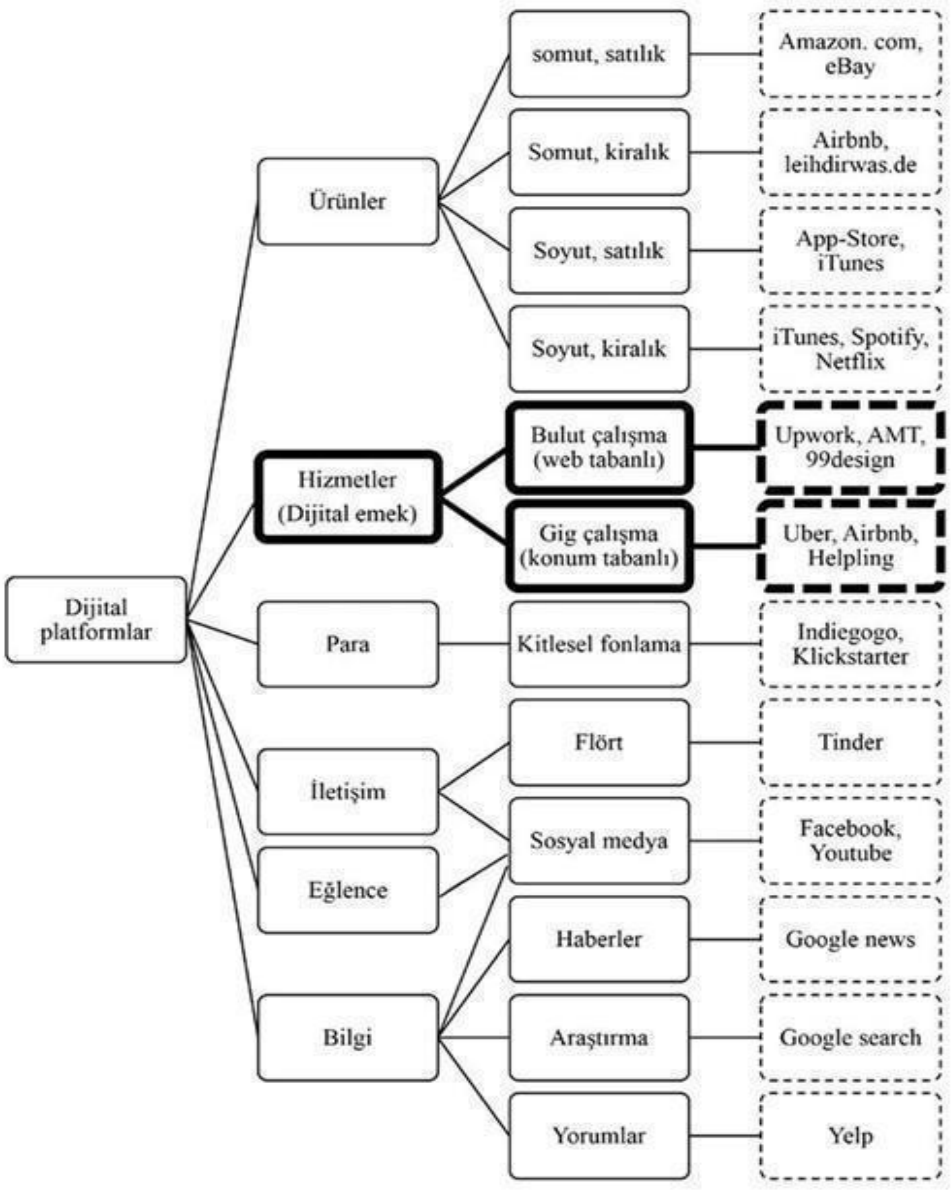
2.6. Evren ve Örneklem

Çalışmanın evreni Sahra-altı Afrika bölgesinin Angola, Nijerya ve Güney Afrika ülkelerinde freelance çalışan platform işçileridir. Çalışmada belirlenen örneklemlerin seçimi, araştırmacı tarafından ilgili problemle alakalı olarak rastlantısal olmayan bir şekilde tespit edilmiştir. Görüşülecek kişiler belirli bir amaç doğrultusunda seçilmiştir (Neuman, 2014: 321). Bu doğrultuda çalışmada, son dönemde yaygın olarak kullanılmakta olan dijital iş platformları incelenmektedir. Dijital iş platformları küresel kapitalizm içinde gün geçtikçe artan bir büyüme oranına sahiptir (Berg, Furrer, Harmon, Rani & Silberman, 2019). Bu platformlarda gerçekleşen çalışma biçimi freelance çalışmadır. Çevrimiçi platformlar işi daha küçük parçalara görevler şeklinde bölmekte ve işverenler dünya çapında freelance işçileri bu işleri yapmaları için işe almaktadır (Onkomame, Schoentgen & Gillwald, 2018: 1).

Freelance çalışmanın emek sömürüsüne daha müsait bir konumda olduğu düşünülmektedir. Bu sömürü sürecinin Afrika'daki tezahürleri çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Afrika'da düşük internet penetrasyonu platform işinin görece düşük derecelerde kalmasına yol açmaktadır. Ancak iş süreçlerinde yaşanan eşitsizlikler erişim konularının ötesine geçmektedir. Yapılan araştırmalar Asya ve Latin Amerika gibi diğer azgelişmiş bölgelerde platform işçilerinden beklenen işlerin daha vasıflı olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu da ücretlerde farklılaşmalara yol açmaktadır (Mothobi, 2021: 1). Örneklem seçimi noktasında sömürgecilik

döneminden kalan sınıf ilişkilerinin[53] devam edip etmediğini bulgulamak da bir diğer tetikleyici işlevi görmüştür. Bu sebeple, çalışmada freelance platform işçilerinin[54] emek süreçleri incelenmektedir. Çalışmadaki ikinci bir analiz birimi ise "*sınıf-siyaset/eyleyici-eyleyen ilişkisini ifade eden sınıf oluşumu*" başlığıdır (Özuğurlu, 2023: 15).

[53] Bu çıkış noktasını Michael Burawoy'un, Erik Olin Wright tarafından derlenen "Sınıflar Üzerine Tartışmalar" kitabındaki makalesi oluşturmaktadır (Burawoy, 2017: 114).
[54] Burada platform işçilerinin kendilerini freelance işçiler olarak tanımlamaları önemli bir etkendir (Aleksynska, Bastrakova & Kharchenko, 2019: 2).

Şekil 2: Dijital Emeğin İcra Edildiği Platformlar (Boyacı, 2020: 13).

2.7. Veri Toplama Teknikleri

Çalışmada doküman analizi, netnografi ve yarı yapılandırılmış mülakatlara dayanan nitel araştırma yöntemleri kullanmaktadır (Creswell, 2013: 45). İncelemeye geçmeden önce ilgili araştırma yöntem tekniklerinin hangi özelliklerinden faydalanılacağı açıklanacaktır. Öncelikle doküman analizi yöntemi, "*araştırılması hedeflenen durum hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizi*" olarak tanımlanabilir (Aydın & Mocan, 2019: 188). Doküman analizi sürecinde belgelere ulaşma, bu belgelerin orijinalliğini kontrol etme, bahsi geçen belgeleri anlama, bu

belgelerdeki verileri analiz etme ve bu analizi kullanma şeklindeki aşamalar takip edilecektir (Kümbetoğlu, 2017: 145). Bu bağlamda resmî belgelerden kayıtlardan özel belgelerden ve kamuya açık belgelerden de yararlanılacaktır (Kümbetoğlu, 2017: 148).

Çalışmada kullanılacak olan bir diğer yöntem olan netnografi internet üzerinden özgürce paylaşılan verileri gözlem yoluyla toplama, ilgili verilerin analizini yapma ve bunları yorumlama olarak tanımlanabilir (Kozinets, 2015: 19, 26). Netnografi, antropolojinin yüz yüze yürüttüğü araştırma sürecinin dijital ortamda gerçekleştirilmesi ve çevrimiçi topluluklara uyarlanmasıdır. Veriler "*haber grupları ya da haberleşme panoları (boards); web sayfaları; sanat, iş, hobi gibi ortak ilgi alanlarına yönelik kurulmuş e-posta listeleri; çok oyunculu zindanlar (MUD-Multi User Dungeons) ve sohbet odaları ile genel olarak arama motorları*" ve bunlara ek olarak haber metinleri gibi çeşitli kaynaklardan toplanabilir. Bu noktada toplanan kaynakların geniş olmasına ve araştırma sorusuyla ilgili kaynakların seçilmesine dikkat edilmelidir. Etik bağlamda ise kullanıcıların gizliliğinin garanti altına alınması önemlidir (Çomu & Halaiqa, 2018: 74-77; Morais, Santos & Gonçalves, 2020: 451).

Netnografi katılımcı ve gözleme dayalı olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Katılımcı netnografide araştırmacı çalışma yaptığı grubun içinde yer almakta ve insanlarla etkileşim kurmaktadır. Gözleme dayalı netnografide ise araştırmacı çalışmasını internette mevcut olan verileri kullanarak yürütmektedir. Bu çalışmada gözleme dayalı netnografik yöntem kullanılacaktır. Netnografik yöntem seçilen belirli internet kaynaklarında belirli bir süre boyunca doyuma ulaşana değin veri toplamayı taahhüt etmektedir (Tatlıoğlu & Güllüpınar, 2021: 92, 102).

Netnografik araştırma yöntemi belirli aşamalara dayanmaktadır. İlk olarak araştırma yapılacak alanın tanıtılması, ikinci olarak hakkında araştırma yapılacak topluluğun tanımlanması, üçüncü olarak bahsi geçen topluluğun gözlemlenmesi ve verilerin toplanması, dördüncü olarak toplanan verilerin analiz edilmesi, beşinci olarak araştırma etiğine dikkat gösterilmesi ve son olarak bulguların çözümlenmesi gerekmektedir (Bartl, Kannan & Stockinger, 2016: 168-169).

Çalışmada kullanılacak olan bir diğer veri toplama tekniği ise mülakat/görüşmedir. Mülakat, görüşülen kişiden bir konu hakkında ayrıntılı soruların

sorulması yoluyla ayrıntılı bilgilerin alınması süreci olarak tanımlanabilir. Mülakat türünde sorular genel bir çerçeve dahilinde hazırlanmaktadır. Araştırma sürecinde araştırmacı görüşmenin akışına bağlı olarak yeni sorularla görüşmeyi devam ettirmektedir (Aziz, 2020: 81). Görüşme sürecinde araştırmacı daha açık cevaplar alabilmek için aktif olmalıdır. Ancak burada görüşmenin akademik bir görüşme çerçevesi dışına çıkma tehlikesi barındırdığı unutulmamalıdır (Sennett, 2005: 51). Bu tehlikenin önüne geçmek amacıyla bu çalışmada yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılacaktır. Çalışmanın sonraki bölümü saha çalışmasına ayrılmaktadır. Bu bağlamda dijital emeğin bölgedeki görünümleri incelenmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EŞİTSİZLİK YENİDEN ÜRETİLİRKEN: DİJİTAL EMEK VE AFRİKA KITASI ÖRNEĞİ

Çalışmanın ilk aşamasında Angolalı, Nijeryalı ve Güney Afrikalı işçilerin tercih ettiği freelance çalışma platformları tespit edilmiştir. LinkedIn platformu üzerinden yapılan detaylı aramada ilgili işçilerin en çok PeoplePerHour (PPH), Upwork, Freelancer.com ve Fiverr isimli platformlarda çalıştıkları tespit edilmiştir. İkinci aşamada ise freelance işçilerin çalıştıkları sektörler tespit edilmiştir. Bu sektörler oldukça çeşitlidir. Bu meslekler metin yazarlığı, grafik tasarım, video editörlüğü, içerik editörlüğü, reklam yazarlığı, dijital pazarlamacılık, web tasarımı, veri analizi ve düzeltmenlik olarak sıralanabilir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken metin yazarlığının kapsayıcı bir başlık olarak olarak öne çıktığıdır. Haber yazımı da gölge yazarlık da bu kategori altında sıralanabilmektedir. Bunun yanında çalışmanın sınırlılıklarının aşılacağı endişesiyle araştırmanın kapsamı metin yazarlığına daraltılmıştır. Böylece iletişim bilimleri alanına önemli bir katkı yapılacağı düşünülmektedir. Çalışmanın sonraki aşamasında kullanıcı sözleşmeleri incelenecektir.

3.1. Doküman Analizi: Kullanıcı Sözleşmeleri

Birleşik Krallık merkezli bir kuruluş olan PPH'nin kullanıcı sözleşmesi, sabit ücret, saat başına ücret ya da parça başına ücretle çalışan freelancerları işverenlere bağlayan bir platform işletmekte olduğunu taahhüt etmektedir. PPH, çalışanlar ile müşteriler arasındaki iş süreçlerinde bir kontrolleri olmadığını dile getirmektedir. İşveren bir proje talebinde bulunduğunda emanet bir hesaba ödeme yapmaktadır. Kullanıcı sözleşmesine göre freelancer, platform üzerinden aldığı işle ilgili olarak düzenli güncelleme yapmalı ve işverenden gelen tüm mesajlara en geç bir iş günü içerisinde yanıt vermelidir. Kullanıcı sözleşmesinde belirtildiğine göre eğer işi alan bir freelancer tanımlanan süre içerisinde işi teslim etmezse puanlarının düşürülmesi yoluyla cezalandırılmaktadır. Kullanıcı sözleşmesinde belirtildiği üzere sebepsiz yere yapılan iptallerde kullanıcılar ceza almaktadır. İşveren yapılan işten tatmin olmazsa teslim edilen iş üzerine iki yineleme hakkı sağlamalıdır (People Per Hour (PPH) - Terms & Conditions, t.y.).

Çalışanlar, iş tamamlanmadan önce emanet hesapta tutulan ödemelerini talep edememektedir. PPH sözleşmede belirtildiği üzere işveren ve çalışan arasında bir ödeme aracısı olarak hareket etmektedir. Platform, "*dolandırıcılık veya kara para aklama şüphesi*" gördüğü sürece freelancerlara ödeme yapmayı erteleme hakkını saklı tutmaktadır. Eğer çalışan işi kabul ettikten sonra işin başladığını onaylamamışsa alıcı geri ödeme talep edebilmektedir. İşveren, freelancer aksi bir geri bildirim vermez ve ödemeyi reddetmezse emanet hesapta tutulan ödemeler yedi gün sonra çalışanların hesabına yatırılmaktadır (People Per Hour (PPH) - Terms & Conditions, t.y.).

Çalışan, özel projeler için ödemelerini sabit ücret, parça başına ücret ya da saatlik ücret olarak kabul edebilmektedir. Bu noktada çalışan, saatlik ücretle çalışmaktaysa talep olduğu takdirde işverene kanıt olarak sunmak amacıyla çalıştığı saatlerin dökümünü sunmak zorundadır. Özel bir proje sırasında gereksinimler ya da işin kapsamı önemli ölçüde değişirse çalışanın önceden kararlaştırılan fiyatta bir değişiklik önermesi gerekebilir. Bu, işverenin ekstra maliyet için ek kapsam ile devam etmek isteyip istemediğini teyit edebilmesi için herhangi bir ekstra çalışma yapılmadan önce platform üzerinden açıkça kararlaştırılmalıdır. İşverenin ödeme yapmayı reddettiği durumlarda platform gerekli şartları sağladığı takdirde çalışanı koruma altına almaktadır. Bu şartlar şu şekildedir: Çalışanın hesabı iyi durumda olmalıdır, faturalandırılan saat sayısı saatlik sözleşmede tanımlanan haftalık saat sınırını aşmamalıdır, iş reddedildiği takdirde çalışan ödenmesi gereken işin ayrıntılarını tanımlayan bir anlaşmazlık sunmalıdır. İşverenin korunduğu durumda ise faturanın kesildiği zaman ile freelancer ekranının iş akışındaki proje gereksinimleriyle ve işverenin talimatlarıyla ilişkili olmadığı görüntülerin belirlenmesi durumunda üç gün içinde ödeme reddedilmektedir (People Per Hour (PPH) - Terms & Conditions, t.y.).

PPH'nin kalite standartlarına göre çalışanlar işverenin ihtiyacına uygun yüksek standartta bir iş sunmak zorundadır. Bu işler hatasız olmalı, eksiksiz olmalı ve tanımlanmış gereksinimlerin her birini ele almalıdır. Platform, işveren ile çalışan arasında yapılacak hizmet sözleşmesinin tarafı değildir. Kullanıcı sözleşmesinde yer alan bir diğer madde platformun veri bilimi ekibince düzenlendiği belirtilen, çalışanın hangi teklifleri kabul etmek isteyeceğini tahmin etmeye odaklanan makine öğrenme

modellerine ilişkin olandır. Bu modeller, bir çalışanın almak isteyeceği teklifleri "önerilen teklifler", bir çalışanın büyük ihtimalle kabul etmek istemeyeceği teklifleri "düşük alaka düzeyi teklifleri" ve geri kalan teklifler şeklinde sıralamaktadır (People Per Hour (PPH) - Terms & Conditions, t.y.).

Sözleşmede yer alan bir yaptırım maddesine göre PPH'nin önceden açık ve yazılı izni alınmadıkça, PPH dışında ödeme yapmak (veya yapma girişimi) sözleşme koşullarının ihlali anlamına gelmektedir. Bu tür bir girişim işveren yahut çalışanın hesabının askıya alınmasına yol açmaktadır. Bu süreç zarfında kaybedilen ücretler için freelancer sorumlu tutulmaktadır. PPH, kaybedilen ücretlerin telafisi için freelancer hesabında tutulan ücretlere yaptırım uygulama hakkını saklı tutmaktadır (People Per Hour (PPH) - Terms & Conditions, t.y.).

Ödeme sürecinde dikkat edilmesi gereken bir diğer unsur da çalışanların ödemelerini en az 2.000 pound olduğunda çekebilmeleridir. Hesaplarındaki ödemeleri 2.000 ve 6.000 pound arasında olan çalışanlar yedi günlük bir güvenlik izni süresinin ardından paralarını çekme hakkına sahip olabilmektedir. 6.000 pound üzerinde ödemeleri olanlar ise faturaları işveren tarafından onaylandığı takdirde üç günlük güvenlik süresinin ardından paralarını çekebilmektedir (People Per Hour (PPH) - Terms & Conditions, t.y.).

Proje tamamlandığında ve ödemeler gerçekleştiğinde her iki taraftan birbirine 1 ve 5 arasında bir puan vermeleri istenmektedir. Bu derecelendirme her kullanıcının PPH'deki sıralamasını etkilemektedir. Bir kullanıcının alınan bir incelemeyi okuyabilmesi için geri bildirimleri göndermesi gerekmektedir. Bir projenin başlamasından sonra işveren bir iş günü içerisinde yanıt almamış ise freelance tarafından teslimat yapılmamış olarak görülmektedir. Bunların yanında işveren düşük kalite bir ürün teslim edildiğini düşünüyorsa iptal ya da geri ödeme talep edebilmektedir. Sözleşmede kullanıcıların iptal ve geri ödemelere neden olan davranışlarda bulunması önerilmemektedir çünkü çalışanın kusurlu olduğu durumlarda (örneğin yanıt verilmemesi, iş kalitesinin düşük olması veya projeyi iptal etmeleri gibi nedenlerle) çalışanın sıralaması olumsuz etkilenmektedir. PPH bu tarz

durumlar için ara buluculuk sağlamaktadır (People Per Hour (PPH) - Terms & Conditions, t.y.).

PPH, platform olarak kullanılması gerekçesiyle hizmet ücreti olarak 0,6 pound ve %10 almaktadır. Aynı zamanda işverenin bir projeyi acil olarak işaretlemesi durumunda onu öne çıkaracak bir durumda 10 poundluk isteğe bağlı bir listeleme ücreti de yer almaktadır. PPH, 26 pound karşılığında işveren ve çalışan arasında bir gizlilik sözleşmesi de sağlamaktadır. PPH ekstra bir 50 pound karşılığında işverene mevcut çalışandan farklı olarak başka bir öneride bulunmayı taahhüt etmektedir. Platform çalışanlardan hizmet ücreti alma hakkını saklı tutmaktadır. Bu hizmet ücreti, ödemeye bağlı olarak %3.5 ile %20 arasında değişebilmektedir. Platform yine çalışandan bir para çekme ücreti de tahsil etmektedir. Bu da ülkelerin para birimine bağlı olarak değişmektedir. PPH aynı zamanda her para birimi dönüştürme işlemi gerçekleştirdiğinde %2.5'lik bir dönüştürme ücreti uygulamaktadır (People Per Hour (PPH) - Terms & Conditions, t.y.).

ABD merkezli Upwork PPH'den daha komplike bir kullanıcı sözleşmesi içermektedir. Upwork'ün hizmet koşullarını kabul etmek aynı zamanda ücret ve yetkilendirme sözleşmesini, gizlilik politikasını, kullanım koşullarını ve Escrow talimatlarını kabul etmek anlamına gelmektedir. Kullanıcı sözleşmesi aynı zamanda toplu dava açma hakkından feragat eden bir bölüm içermektedir. Upwork'ü kullanan herhangi bir kullanıcı aynı zamanda doğrudan sözleşme şartları ve emanet talimatlarını, kiralama hizmeti kullanan herhangi bir kullanıcı da kiralama koşulları ve kiralama emanet talimatını kabul etmiş sayılmaktadır (Upwork Legal, t.y.).

Upwork üzerinden bir hesap açıldığı takdirde serbest meslek sahibi bir birey kendi adına iş yaptığını, bağımsız bir işletmenin bir çalışanı veya temsilcisi olduğunu beyan etmiş olmaktadır. Bir hesap açmak aynı zamanda profillerin gizlilik ayarları değiştirilmediği müddetçe herkese gösterilmesinin kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Sözleşmenin "2.2. Vergiler ve Avantajlar" bölümünde çalışanların Upwork'ün yasaların gerektirdiği herhangi bir sağlık sigortası, işçi tazminatı, işsizlik maaşı veya diğer sigortaların sağlanmasını taahhüt etmediği yer almaktadır (Upwork Legal, t.y.).

Sözleşmeyle birlikte kullanıcılar geri bildirim ve coğrafi konum bilgilerinin paylaşılmasını kabul etmektedir. Kullanıcı sözleşmesi iş başarı puanları, kullanıcı değerlendirmeleri, kullanıcı memnuniyet göstergeleri ve diğer kullanıcılar tarafından bırakılan geri bildirimleri içerebilmektedir. Upwork de tıpkı PPH gibi, müşteri ve çalışan arasındaki sözleşme ilişkisine müdahil olmamaktadır. Müşteriler ve çalışanlar uygun gördükleri herhangi bir sözleşmeye (örneğin gizlilik sözleşmeleri, buluş tahsis sözleşmeleri, hakların devri vb.) imza atabilmektedir. Bir hizmet sözleşmesinin tarafları tercih ettikleri takdirde bu tür diğer sözleşmelerin tamamen veya kısmen kabul edebilmektedir. Upwork, isteğe bağlı sözleşmelerle ilgili bir sorumluluk kabul etmemektedir (Upwork Legal, t.y.).

Müşteriler, freelance çalışanları bağımsız yükleniciler yahut işçiler olarak istihdam edip etmemekte tüm sorumluluğu kendileri almaktadır. Müşteri, Upwork aracılığıyla çalışan istihdam etmektedir. Böylece kullanıcı sözleşmesinin kabulüyle çalışanın işvereni Upwork değil müşteri olmaktadır. Çalışanlar böylelikle Upwork'ün iş seçim süreci, ödeme düzeni, çalışma saatleri ve istihdam tarihleri dahil olmak üzere herhangi bir konuda kontrolü ve sorumluluğu olmadığını kabul etmektedir. Upwork, freelance çalışanlardan ve müşterilerden hizmet ücreti olarak %5 ile %20 arasında değişen komisyonlar almaktadır. Upwork, Escrow isimli şirket aracılığıyla emanet hizmeti verilmektedir. Escrow kullanıcıların projeyi teslim etmeleri ve ödemelerini alabilmeleri için ücretlerini emanet etmelerini sağlamaktadır. Upwork saatlik ve sabit fiyatlı sözleşmelere ortalama beş günlük bir güvenlik süresi ve anlaşmazlık süresinin sona ermesinden sonra ödeme yapma taahhüdü vermektedir (Upwork Legal, t.y.).

Upwork müşterinin, vadesi geldiğinde freelancerın ücretini ödemediği, kredi ya da banka kartının süresinin dolmasının ardından 30 gün içerisinde aktiv bir hesap eklemediği takdirde temerrüde düşmüş sayılacağını ifade etmektedir. Bunun yaptırımı olarak hesabın geçici yahut kalıcı olarak kapatılması gündeme gelmektedir. Kapatılan hesabın yeniden açılması için ek bir ödeme yapılması gerekebilir. Kullanıcılar bir hizmet sözleşmesinin yükümlülüğü altına girmeden önce birbirleriyle iletişimlerini Upwork aracılığıyla kurmayı kabul etmektedir. İş kayıtlarının oluşturulması, saklanması ve yedeklenmesinden kullanıcılar sorumludur. Upwork ve ona bağlı kuruluşlar, hizmetlerin kesintisiz veya hatasız olacağı hakkında garanti

vermemektedir. Upwork kullanıcıları hesaplarını kapattıkları takdirde hesap bilgilerinin bir kısmı veya tamamı gizlilik politikasının izin verdiği şekilde saklanabilmektedir (Upwork Legal, t.y.).

Kullanıcı sözleşmesinin kabulüyle hem kullanıcı hem de Upwork herhangi bir anlaşmazlık yaşandığı takdirde anlaşmazlığı başkaları adına toplu olarak değil yalnızca bireysel olarak mahkemeye götürmeyi kabul etmektedir. Herhangi bir mücbir sebep sözleşmenin yükümlülüklerinden geçici muafiyet sağlamaktadır (örneğin terör, ablukalar, hükümet eylemleri ve düzenlemeleri vb.). Upwork, kullanım şartları bölümünde sitede yayınlanan içeriklere telif ödemeyeceğini bildirmektedir. Siteye gönderilen içeriklerde isim, ses veyahut kişinin resmi görünmekteyse bunların sitede kullanılabileceği belirtilmektedir (bkz. Madde 1.4.2.). Veriler uygun bir eşleşme olabileceği düşünülen müşterilerle paylaşılabilmektedir. Her kullanıcı site üzerinden paylaşılan içeriklere erişim ve kullanım hakkına sahiptir (Upwork Legal, t.y.).

Doğrudan sözleşmelerde geçerli olmak üzere freelance çalışanlar %3.4 ödeme işlem ve yönetim ücreti ödemektedir. Sözleşmenin gizlilik politikası başlığı altında Upwork kullanıcıların verilerini, kullanıcı verilerinin takip edilmesine izin vermediği takdirde dahi izleyeceğini belirtmektedir (Bkz. Madde 1: How We Respond to Do Not Track Signals). Aynı şekilde kimlik belgeleri 40 gün, özçekimler 180 gün, diğer bilgiler ise 5 yıla kadar saklanabilmektedir. Upwork, hedefli reklamcılık şirketleriyle çalıştığını beyan etmektedir (Bkz. Madde 5). Upwork, bu bağlamda hedefleme çerezlerini kullandığını dile getirmektedir (Upwork Legal, t.y.).

Avustralya merkezli Freelancer.com kullanıcı sözleşmesinde ürün, hizmet ve müşteri desteği amacıyla kullanıcılar hakkında kişisel bilgileri topladığını ifade etmektedir. Platform, kullanıcıların çeşitli web siteleri, telefon uygulamaları ve e-posta adresleri üzerinden etkileşimlerini takip ettiğini beyan etmektedir. Freelancer.com, aşağıdaki bilgileri talep edebileceğini ve işleyebileceğini ifade etmektedir:

- Hesap Detayları - kullanıcı adı, şifre, profil resmi.
- İletişim Bilgileri - e-posta adresi, telefon numarası.
- Konum Ayrıntıları - fiziksel adres, fatura adresi, saat dilimi.

- Kimlik Bilgileri - tam ad, kimlik belgesi (örneğin ehliyet, pasaport), adres kanıtı (örneğin elektrik faturası), kullanıcının fotoğrafı.
- Finansal Bilgiler - kredi kartı detayları, banka havalesi detayları, ödeme işlemcisi detayları (örneğin skrill, paypal), vergi numaraları.
- Kullanıcı Tarafından Oluşturulan İçerik - proje açıklamaları ve ekleri, teklif açıklaması, kullanıcı profilleri, kullanıcı incelemeleri, yarışma açıklamaları ve eki, kullanıcı mesajları. (Terms, t.y.).

Kullanıcılar, Freelancer.com hesabının Facebook, LinkedIn ve Google gibi platformlara bağlanmasına izin vererek bu adreslerdeki bilgilerin erişimine de izin vermiş olmaktadır. Freelancer.com kullanıcılardan IP adresi, bilgisayar ve bağlantı bilgileri, ilgili web sayfası, standart web günlüğü bilgileri, dil ayarları, saat dilimi gibi meta verilerini; cihaz tanımlayıcısı, cihaz türü, cihaz eklentileri ve donanım özellikleri gibi cihaz bilgisi verilerini; konum bilgileri, görüntülenen sayfalar, tıklanan sekmeler, görüntüleme için harcanan zaman ve arama anahtar sözcükleri gibi eylem verilerini toplamaktadır. Platform toplanan verileri bulut barındırma, depolama, ağ oluşturma, SMS sağlayıcıları, ödeme ve bankacılık hizmetleri, analiz sağlayıcıları ve güvenlik sağlayıcıları gibi üçüncü taraf hizmet sağlayıcılarla paylaşmaktadır (Terms, t.y.).

Freelancer.com gizlilik sözleşmesinin ardından kullanıcı sözleşmesine yer vermektedir. Siteye üye olan kullanıcılar uygunsuz içerik veya öğeler yayınlamamayı, sözleşmeyi ihlal etmemeyi, aldıkları hizmetler için ödeme yapmayı, vaat ettikleri hizmeti teslim etmeyi, faturalandırma sürecini manipüle etmemeyi, saldırgan ve hatalı içerikler yayınlamamayı, itibar sistemlerine zarar verecek geri bildirimlerde bulunmamayı, spam yayınlamamayı, tersine mühendislik yapmamayı ve kullanıcılar hakkında izinsiz bilgi toplamamayı taahhüt etmektedir. Platform tanıtım ücretleri, listeleme yükseltmeleri ve üyelikler gibi belirli hizmetler için %3 civarı bir ücret aldığı bilgisini vermektedir. Kullanıcılar sağlanan hizmetlere bağlı olarak ortaya çıkabilecek her türlü vergiyi ödemekle yükümlüdür. Freelance çalışanlar içerik üreterek telif hakları, ticari marka, patent, sır, gizlilik ve tanıtım hakları dahil olmak üzere diğer fikri mülkiyet haklarını platforma devretmektedir (Terms, t.y.).

Freelancer.com kullanıcılarını geri bildirim sisteminin bütünlüğünü bozabilecek herhangi bir şey yapmamakla yükümlü kılmaktadır. Freelancer.com para çekme işlemini güvenlik ve dolandırıcılığı önleme gerekçesiyle on beş güne kadar erteleme hakkına sahiptir. Para çekme işlemi 0,30 dolar veya %2,3 işlem ücretiyle, uluslararası banka havalesi ise 15 dolar ile ücretlendirilmektedir. Bir çalışanın aylık çekebileceği maksimum tutar ise 10 bin ABD dolarıdır. Kullanıcı sözleşmesinin ihlali karşısında her ihlal için minimum 3 bin dolarlık para cezası uygulanacağı taahhüt edilmektedir. Kullanıcı, sözleşmeyi kabul ettiği takdirde anlaşmazlık yaşandığı takdirde bir grup veya temsilci aracılığıyla değil bireysel olarak çözmeye çalışacağını garanti etmektedir. Sözleşmenin ihlali sonucunda kullanıcı, herhangi bir üçüncü şahıs tarafından platforma yapılan yasal ücret ve masraflar da dahil olmak üzere herhangi bir iddia ve talebe karşı platformun çalışan, iştirak ve ortaklarını tazmin etmeyi taahhüt etmektedir. Platform, freelance çalışanların uyması yükümlü kılınan davranış kodu yayınlamaktadır (Terms, t.y.).

İsrail merkezli Fiverr platformunda kullanıcılar faaliyet, performans ve itibarlarına göre seviye atlayabilmektedir. İlerleme, otomatik bir sistem tarafından güncellenmektedir. Seviyeler Düzey 1, Düzey 2 ve "En Çok Oylananlar" şeklindedir. En Çok Oylananlar, kıdem, satış hacmi, yüksek puanlar, ayrıcalıklı müşteri hizmetleri, yüksek sipariş tamamlama oranı ve topluluk liderliği kriterleri etrafında devam eden bir inceleme süreci aracılığıyla Fiverr editörleri tarafından manuel olarak seçilmektedir. En Çok Oylananlar, beta özelliklere özel erişim ve VIP desteği dahil olmak üzere önceki seviyelere göre daha kapsamlı bir kullanım arayüzüne erişim kazanmaktadır. Örneğin çalışanlar seviye durumlarına göre ilan verebilmektedir. Seviye durumu olmayan freelancerlar maksimum 7 ilan verebilirken, birinci düzey işçiler 10, ikinci seviye işçiler 20 ve "En Çok Oylananlar" işçiler 30 ilan verebilmektedir. Fiverr, Studio özelliği aracılığıyla bir grup freelancerın ortak iş yapmasına imkân tanıyan bir sistem geliştirmiştir. Para çekmede de yerel banka havalesinde transfer başına 3 ABD doları ücret alınmaktadır. Fiverr, sitenin tamlığı, güvenliği, güvenilirliği, kalitesi, doğruluğu veya kullanılabilirliği ile ilgili herhangi bir garanti vermemektedir (Bkz. Fiverr's Payment Terms). Platform dışında iletişim kurmak için kişisel iletişim bilgilerini talep etmek veya sağlamak yasaktır.

Kullanıcılar, Fiverr dışında sözleşme yapmak, çalışmak veya ödeme yapmak için teklif gönderememektedir (Fiverr's Terms of Service, 2022).

İncelenen dokümanlar sonucunda yapılan analiz şu şekilde sıralanabilir:

1. Platformlar kullanıcı sözleşmelerinin yalnızca çalışan ve işveren arasında bağlayıcı olduğunu dile getirmekte, böylelikle kendilerini doğacak olan sorumluluklardan azade kılmaktadır. Platformlar işveren ve çalışan arasında kurulan iletişimin site üzerinden sağlanmasının gerektiğini aksi bir durumun sözleşmenin ihlaliyle sonuçlanacağı dile getirmektedir. Bu durum, iletişimi kontrol etme çabası olarak okunabilir. Bu sözleşmelerde çalışanların hangi sıfatla (işçi mi yahut bağımsız yüklenici mi) çalışacağı tamamen işverenin inisiyatifine bırakılmaktadır. Aynı şekilde iş seçimi, ödeme düzeni ve çalışma saatlerinin belirlenmesinde platformun sürece bir müdahalesi bulunmamaktadır. Buna karşılık platformlar gerek işverenlerden gerek çalışanlardan hizmet ücreti almaktadır. Benzer şekilde platformlarda ekstra ücret karşılığında premium üyelikler, kurslar, sertifikalar ve öne çıkarmalar satılmaktadır. Örneğin PPH kullanıcı sözleşmesine ek olarak gizlilik anlaşması gibi ek sözleşmeleri de para karşılığı satmaktadır. Kullanıcı sözleşmesi harici isteğe bağlı sözleşmelerde platformlar herhangi bir sorumluluk kabul etmemektedir. Bunların yanı sıra platformlar çalışanlardan para çekme sürecinde de ücret talep etmektedir. Böylelikle platformlar kuralsız bir sömürü sürecinin aracıları haline gelmektedir;
2. Platformların kullanıcı sözleşmelerinde çalışanlara ödenecek herhangi bir asgari ücret tarifesi bulunmamaktadır. Bunun yerine saat başı ve parça başı gibi çalışma biçimleri benimsenmiştir. Akla getirilebileceği üzere "*(p)arça başına ücret ilişkisi hem mutlak hem de göreli artık değer üretimine dair bir yöntemdir: İşçilerin hayatta kalmalarını garanti eden bir ücret elde etmek için uzun saatler çalışması gerekebilir*" (Fuchs, 2021b: 383). Parça başına ücret sistemi büyük oranda performansa dayalı ödemeye dayanmaktadır (Fuchs, 2021b: 383). Performans ise genel olarak geri bildirim ya da puanlama sistemine dayanmaktadır. Puan sistemi işverenler tarafından işçiye yaptığı işin karşılığı olarak verilen 1-5 arası puanları ifade etmektedir. Aynı zamanda bu

puanlama, işi tamamlama ve memnuniyet göstergelerini de içerebilmektedir. Platformlar geri bildirim sisteminin bozulmayacağına dair kullanıcılardan taahhüt almaktadır. Böylece puanlama ve performans sistemi zorunlu hale getirilmektedir. Puanlama sistemi sonucunda işçiler kategorilere ayrılmaktadır. Bu kategorizasyon sonucunda yüksek düzeyde bulunan işçiler platformların sağladığı kimi ekstralardan yararlanabilmektedir. Bu da bir işçi aristokrasisinin oluşumunun habercisi olarak okunabilir. İşçi aristokrasisi, işçiler arasında rekabeti arttıran ve böylece işçilerin bir sınıf ya da siyasal parti olarak örgütlenmesinin önüne geçen bir sistemdir (Marx, 2005: 180);

3. Platformlar, saat başı çalışma durumunda çalışılan saatlerin kanıtlanması sorumluluğunu işçiye bırakmaktadır. Bu süreçte iş kayıtlarının oluşturulması, saklanması ve yedeklenmesinden çalışanlar sorumlu kılınmaktadır. Böylece işçilerin hakları korunmadığı gibi bu haklar belirli kurallar çerçevesinde de ele alınmamaktadır;
4. Platformlar çalışanlara ücretlerini ödemeden önce onları emanet bir hesapta tutmaktadır. Çalışan, işi tamamlamadan ücretlerini talep edememektedir. Platformlar bunu -dolandırıcılık yahut kara para aklamanın önüne geçmek gibi gerekçeler göstererek- güvenlik amaçlı yapmakta olduklarını ileri sürmektedir. Çalışanların bu süre boyunca önden ödeme alamaması şüphesiz geçimini zorlaştıran bir olgudur. İş süreci sorunsuz tamamlandığı takdirde -yani işveren ödeme yapmayı reddetmezse[55]- platformlar ödemeleri 7 gün içinde yapmayı taahhüt etmektedir. Eğer çalışan üzerinde dolandırıcılık ya da kara para aklama şüphesi mevcutsa platform çalışanın hak edişini 7 günden daha fazla geciktirebilir ya da ödeme yapmayı tamamen reddedebilir. Bu süreç boyunca çalışanın kendi geçimini sağlamak için 7 günlük sermayesi olduğu kabul edilmektedir. Aksi takdirdeki bir durumun yani çalışanın geçinecek bir maddi duruma sahip olmamasının bir mağduriyet yaratacağı ise düşünülmemektedir;
5. İşçiler, kullanıcı sözleşmelerini kabul ederek -ki sitelere üye olmak için bu yapılması zorunlu bir işlemdir- iş süreciyle ilgili devamlı olarak güncelleme

[55] Bu noktada belirtilmelidir ki işveren herhangi bir gerekçe gösteremeden ödeme yapmayı reddettiği takdirde platformların uygulamayı taahhüt ettiği tek ceza geçici ya da kalıcı hesap kapatmadır.

yapma zorunluluğunu kabul etmektedir. Öyle ki eğer işçi işe başladıktan -ya da işi bitirdikten sonra- işe başladığını bildirmezse işveren işi iptal edip parasını geri talep edebilir. Çalışan böyle bir duruma maruz kaldığında eğer hesabı iyi durumdaysa (yani puanları yüksekse), faturalandırdığı saat işverenle anlaşılan saatle aynıysa ve çözüm amaçlı bir talep açtıysa platformlar bu taleple ilgilenmeyi taahhüt etmektedir. Ancak, devamlı olarak güncelleme yapmanın ve mesajlara belirli süreler içinde yanıt vermenin zorunlu tutulduğu bu süreçlerde işçi devamlı olarak işi düşünmek zorunda kalmaktadır. Aynı şekilde işçi en geç bir iş günü içinde platform üzerinden gelen taleplere yanıt vermek zorundadır. Bu durum da işçinin devamlı işe odaklı kalmasını sağlamaktadır. Bütün bunların bir otokontrol yarattığı söylenebilir. Çünkü eğer bunları yerine getirmezse yahut son teslim tarihine kadar işi bitiremezse site üzerindeki puanlarının düşürülmesi cezasıyla karşı karşıya kalabilir. Böylelikle işçi üzerinde devamlı bir baskı kurulmaktadır;

6. Platformların ödül ceza sistemi etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Site üzerinde kullanıcıların (hem işverenler hem de çalışanlar) gerekçe göstermeden yaptıkları iptaller -puan düşürme şeklinde- cezalandırılmaktadır. Ancak bu süreçte örneğin bir çalışan işi aldıktan sonra iş, işveren tarafından iptal edilirse çalışanın uğradığı zarar (potansiyel gelir kaybı) ne işveren ne de platform tarafından karşılanmaktadır. İşverenin, ürünü beğenmediği takdirde yineleme talep etme hakkına sahip olması ve sözleşmelerde işin çıktısı yine de beğenilmezse ne olacağının müphem bırakılması çalışanın konumunu işveren karşısında güvencesiz bir duruma düşürmektedir;
7. Platformlar, işverenlerin kullanıcıların ekranını izleyebilmesini mümkün kılmaktadır. Böylelikle iş ile alakalı olmayan bir etkinlik sonucu saat başı ödeme sisteminde ücret düşürülmekte ya da işveren ödeme yapmayı reddedebilmektedir. Bu sistem, Dijital Taylorizm'in varlığının en önemli kanıtlarındandır. Geleneksel Taylorist sistemden farklı olarak bu sistemde işçiler kendi disiplinlerini kendileri sağlamaktadır. Bu durum çalışanların sözleşmeyi kabul ettiği takdirde eksiksiz, hatasız ve yüksek standartta iş yapmayı taahhüt etmesiyle de uyuşmaktadır. Böylelikle işçiler J. C. Scott'ın direniş sanatları [iş sürecinde işi aksatmak adına yapılan "*hırsızlık, aşırma,*

sahte cehalet, kaytarma ya da dikkatsiz çalışma, ayak sürüme, gizli ticaret ve satışa yönelik üretim, ürüne, hayvanlara ve makinelere yönelik sabotaj, kundakçılık, firar ve benzerleri" (Scott, 2014: 280)] adını verdiği zayıf direniş olgusunu gerçekleştirememektedir. Bu, işin baskısının daha yoğun hissedilmesine yol açmaktadır;

8. Platformların veri bilimi ekipleri çalışanlara ilgili teklifleri göstermek adına makine öğrenme modellerini kullanmaktadır. Makine öğrenme ile algoritmaların kullanımı iç içedir. Algoritmaların kullanımı yoluyla işverenler herhangi bir bahane göstermeden çalışanların işlerine son verebilmektedir (Jones, 2022). Algoritmaların hangi işçilerin işi iyi yaptığına karar vermesinde devreye algoritmik önyargının girebileceği hesaba katılmalıdır (Schwab & Davis, 2019: 35). Algoritmik önyargı ya da algoritmik ırkçılığa birkaç örnek verilebilir. Google arama motorunun ırkçı otomatik tamamlama önerileri yapması; aşırı sağcı grupların algoritmalar tarafından yapılan filtre balonlarında gettolaşması; kariyer sitelerinde kadınlardan çok erkeklere gösterilen yüksek pozisyonlu iş ilanları; suç geçmişleri, yaş ve cinsiyete dikkat edilerek siyahların suç işlemelerinin daha fazla olacağı tahminleri bu olguya örnek olarak verilebilir (Sumpter, 2022: 17-27). Dolayısıyla algoritmaları kullanan platformların nesnel bir şekilde davranıp karar alacağını varsaymak hatalı bir çıkarım haline gelmektedir;
9. Platformlarda ödemelerin alınması noktasında dikkat çeken bir unsur da minimum ve maksimum çekim limitleri konulmasıdır. Örneğin çekilebilecek en düşük ücret 2.000 Amerikan doları civarındayken, maksimum tutar 10.000 Amerikan doları olarak belirlenmektedir. Bu şekilde çalışanların fazla çalıştığı zaman da bunun karşılığını alamadığı bir durum ortaya çıkmaktadır. 11.000 Amerikan dolarlık iş yaptığında bir çalışan bu politikadan ötürü tam ücret alamayacaktır. Bu noktada platforma bağımlılığın iki şekilde yaratıldığı söylenebilir: İlk olarak minimum para çekme miktarını tamamlamak için çalışmak, ikinci olarak da paranın çekebileceği oranı tutturabilmek için çalışmak. Örneklendirmek gerekirse bir freelancer 1.900 Amerikan dolarlık bir iş anlaşması yapabilir ya da yaptığı iş karşılığında 20.000 Amerikan dolar kazanabilir. Parasını çekmek için minimum 3 günlük güvenlik süresini

beklemesi gerektiğinden 1.900 Amerikan dolarlık ücreti 2.000'e tamamlamak amacıyla yeni bir iş alması gerekmektedir. Aksi takdirde 1.900 Amerikan dolarını çekemeyecektir. Bu şekilde mevcut platforma bağlı kalmak zorundadır. İkinci olarak da bir çalışan 20.000 ABD dolarını tek bir seferde çekemeyecektir. Bir ayda maksimum 10.000 ABD dolar çekebildiği için bir sonraki ay tekrar platforma giriş yapmak zorunda kalacaktır. Böylelikle çalışan ve platform arasında bir bağımlılık ilişkisi kurulmaktadır;

10. Platformların kullanıcı sözleşmelerinde dikkat çeken bir başka unsur işçilerin platformlara karşı ortak taleplerde bulunmasının önüne geçilmesidir. Örneğin yaşanan herhangi bir anlaşmazlık durumunda mahkemeye gidildiği takdirde işçi bunu bireysel olarak yapmak durumundadır. Kullanıcı sözleşmelerinde yer alan maddeler, mahkemeye grup olarak talepte bulunmanın önüne geçmektedir. Bu nokta, freelance işçilerin örgütlenmelerinin önüne geçmek için tasarlanmıştır. Böylelikle işçiler grev gibi toplu bir şekilde yapılacak hak taleplerini dile getirememektedir. Herhangi bir sigorta yapmaktan kaçındıklarını ve vergileri kullanıcılara havale ettiklerini açıkça ifade eden bu platformlar karşısında güvencesiz durumda olan işçilerin talepleri için yasal olarak örgütlenmelerinin önünün kapanması bu güvencesizliği pekiştirmektedir;
11. Platformlarda bireylerin yanı sıra tüzel kişilikler de hem işveren hem de çalışan olarak yer alabilmektedir. Tüzel kişiliklerin bu platformlarda yer alması işin taşeronlaşmasının önünü açmaktadır. Bağımlılık Teorisi bağlamında bakıldığında kullanıcı sözleşmelerinde belirtildiği üzere gelişmiş ülke merkezli olan bu platformların işlerini azgelişmiş çevre ülkelere taşere ettiği düşünülebilir. Taşeron ilişkiler esnek istihdamın temel koşullarından biridir. Bağımlılık Teorisi dahilinde bakıldığında merkez ile çevre ülkeler arasındaki bölünmenin platform çalışanlarının düzenli ve yüksek ücretli çalışanları ile düzensiz ve düşük ücretli çalışanları arasında da bir bölünme yarattığı söylenebilir (Belek, 2018: 121). Platformların bağlı bulunduğu sektörlerde taşeron üretim genellikle elektronik üretim hizmetleri ve orijinal tasarım üretimine dayanmaktadır (Savul, 2017: 191). Taşeronlaşmanın "*birçok azgelişmiş ülkedeki şirkete genel idari giderler, fiziki sermaye, ücret ve sosyal*

ödemelerde kesinti yapma olanağı sunduğu" ve bu şekilde azgelişmiş ülkelerde taşeron sömürüsünün daha derinlikli deneyimlendiği çıkarımı yapılabilir (Savul, 2018: 200). Bu şekilde taşeron işçilik platformlar özelinde geçicilik, esnek zamanlama, çağrı üzerine veya sıfır saatlik sözleşmelere dayalı olarak istikrarsızlaştırılmaktadır. Daha da önemlisi çalışanlar bu çalışma hayatını kabul etmek zorunda kalmakta ve bu düzene alışmaktadır (Standing, 2017: 118);

12. Platformların sözleşmelerinde dikkat çeken bir diğer unsur gizlilik politikalarına ilişkindir. Çalışanlar aksini yapmadığı müddetçe profilleri gerek platformun sitesinde gerek arama motorlarında açık bir halde bulunmaktadır. Kullanıcı adı, şifre, resim, fotoğraf, e-posta, telefon numarası, fiziksel adres, fatura adresi, saat dilimi, tam ad, kimlik belgesi, adres kanıtı, kredi kartı kayıtları, vergi numaraları ve tüm içerikler platformlar tarafından toplanmaktadır. Platformlar bu verileri kullanıcı hesabını kapattıktan sonra dahi saklayacağını beyan etmektedir. Platformlar isim, ses ve içerik için fikri mülkiyet hakları dahilinde herhangi bir telif ücreti ödemeyeceğini ve bu verileri ticari amaçlarla kullanabileceğini belirtmektedir. Platformlar, "*do not track*[56]" uygulamalarını devre dışı bıraktıklarını da açıkça söylemektedir. Bu uygulamalar yoluyla kullanıcılar onay vermese dahi verileri toplanmaktadır. Toplanan veriler, bulut şirketleri, mobil ağ şirketler, bankalar, reklam ve pazarlama şirketleri, analiz ve güvenlik sağlayıcıları gibi üçüncü taraflarla paylaşılmaktadır. Böylelikle platformlar kullanıcıların verilerini hedefli reklamcılık amacıyla reklam veren şirketlere satarak gelir elde etmektedir;
13. Platformlar kullanıcı sözleşmesinin ihlali sonucunda kullanıcılara para cezaları verebilmektedir. Benzer olarak platformlar mahkeme koşullarında gerçekleşen diğer masrafların da kullanıcılar tarafından ödeneceğini belirtmektedir. Platformlar, oldukça keskin sınırlarla belirlenmiş davranış kodları oluşturmakta ve böylelikle bir çalışan stereotipi oluşturmayı amaçlamaktadır.

[56] Web'de gezinirken, web sitelerinin göz atma verilerini toplamaması için gönderilen isteğe verilen isimdir.

Bütün bunların karşılığında ise platformlar sitelerinin güvenliği, kalitesi ve güvenilirliği hakkında bir garanti vermemektedir.

PPH, Upwork, Freelancer.com ve Fiverr platformların kullanıcı sözleşmeleri doküman analizi yöntemiyle incelendiğinde çalışmanın ilk bölümündeki literatür taramasıyla uyumlu bir sonuç çıktığı görülmektedir. Kullanıcı sözleşmelerinden elde edilen analize dayanarak denilebilir ki Bağımlılık Teorisi ve Avrupamerkezciliğe yöneltilen eleştirinin bir arada kullanılışı platformların merkezlerinin gelişmiş ülkelerde kurulu oluşunun tespitini sağlamıştır. Böylelikle kar akışının merkez ülkelere yöneldiği ve sermayenin merkez ülkelerde biriktiği söylenebilir. Platformlar üzerinden gerçekleşen taşeronlaşma ile işçiler sermaye karşısında daha güvencesiz bir konuma itilmektedir. Ayrıca işçilerin asgari ücret tarifesinin belirlenmemesi ve yan haklarının bulunmayışı bu güvencesizliğin diğer kanıtlarıdır. Bu tespit, çalışmanın başında proleterleşmenin altını çizen bir vurgu olarak prekarya okumasını destekler niteliktedir. Güvencesizleşmeye ek olarak işçilerin taleplerini yalnızca bireysel olarak sunabilmeleri "emeğin bireyselleşmesi" olarak önerilen olgunun altını çizmektedir. Emek gücü yasal olarak sendikasızlaştırılarak örgütsüz kılınmaktadır. Bu durumdan daha kötüsü bunun işçilere de kabul ettirilmiş olmasıdır. Aynı zamanda işçiler puanlama sistemlerine göre kategorize edilmektedir. Bu şekilde işçilerin birbirlerine karşı rekabet duyguları kamçılanmaktadır. Bu, işçi aristokrasisi adı verilen olgunun yeniden üretimine tekabül etmektedir. İşçiler bu şekilde bölünerek ortak talepler etrafında birleşememekte ve mücadele enerjilerini birbirleriyle rekabet etmeye harcamaktadır. Hatırlanacağı üzere ortak taleplerde bulunmak sınıf olma yolundaki temel koşullardan biridir – belki de bu koşulların en önemlisidir.

Güvencesizleşmeyi yoğunlaştıran başka bir olgu da Dijital Taylorizm pratikleridir. Platform işçilerinin ekranları devamlı olarak gözetlenmektedir. Bu gözetleme pratiği müşteriye sermayeye herhangi bir iş dışı etkinlik gerçekleştirildiği takdirde ücret kesintisine gidebilme hakkı vermektedir. Bu noktaya kadar çalışmanın temel varsayımlarından bazılarına ilişkin bulgulara rastlandığı söylenebilir. Bu bulgulardan ilki taşeronlaşma ve güvencesizleşme olgularının esnek üretime yol açmasının dijital kapitalizm ile ilişkili olduğu yönündedir. Platformların iletişimi denetleme çabalarının işçiler üzerinde bir tahakküm kurduğu söylenebilir. Bu

çalışmanın iletişimin dijital kapitalizmin merkezi bir olgusu olduğu yönündeki varsayımıyla ilişkili bir bulgudur. Makine öğrenme modelleri ve algoritmaların denetim ve emeğin ucuzlatılmasında kullanılıyor oluşu ise başka bir varsayımı desteklemektedir: Teknoloji, sermayenin elinde yoğunlaştığı müddetçe emek gücünün ucuzlatılması için bir araç işlevi görecektir. Başka bir sonuç ise platformların emeği bireyselleştirerek sınıf mücadelesinin ve örgütlenmenin önüne geçmek için önlemler alıyor olmasıdır.

Çalışmanın ilk veri toplama tekniği olan doküman analizi sürecinde çalışmanın kavramsal çerçevesine ve varsayımlarına uyumlu kimi bulgulara rastlanmamıştır. Bahsi geçen bu bulgulara çalışmanın netnografi ve görüşme verileri bölümleri sonucunda ulaşılması beklenmektedir. Bu olgular emeğin ev kadınılaşması, eşitsiz erişim, dijital bölünme ve emek süreçlerinin deneyimlenme biçimleridir. Çalışmanın bir sonraki aşamasında netnografik yöntem kullanılarak Angola, Nijerya ve Güney Afrika işçilerinin deneyimlerine ulaşılmıştır[57].

3.2. Netnografi: Afrikalı Freelance Çalışanların Sosyal Platformlardaki Deneyim Paylaşımları

Çalışmanın netnografik incelemelere dayanan kısmında ilk olarak sağladığı anonimlik ile deneyim aktarımını mümkün kılan sosyal medya platformu Reddit incelenmiştir. Sonrasında arama motorlarında bulunan bloglarda ve şikâyet sitelerinde yapılan kişisel deneyim aktarımları ve son olarak internet gazetelerinde paylaşılan haberler temel alınmıştır. Netnografik inceleme katılımcı olmaktan ziyade gözleme dayalı olarak yapılmıştır. Verilerin 2010 sonrası zaman diliminde olmasına -yani güncel olmasına- dikkat edilmiştir. Netnografik analizde amaçlanan bir diğer unsur da çalışmanın gazetecilik alanına katkı sunacak bir nitelikte olmasıdır. Bu doğrultuda netnografi kısmında haber sitelerinin incelenmesi bu amaca hizmet etmesi gerekçesiyle yapılmıştır. Yine bu başlığın girişinde belirtildiği üzere "metin yazarlığı", haber metni yazarlarını da kapsayacak biçimde kullanılmıştır.

[57] Burada freelancer ibaresi Angola, Nijerya ve Güney Afrikalı freelance işçilerini, platformlar ise kullanıcı sözleşmelerinin incelendiği dört platformu (Freelancer.com, PPH, Fiverr ve Upwork) belirtmektedir.

İlk olarak Reddit verileri incelenecektir. Reddit platformunda Güney Afrikalı bir kullanıcının paylaştığı gönderi dikkat çekmektedir. Kullanıcı, freelance olarak çalıştığını ve platformlarda 500'den fazla başvuruda bulunduğu dile getirmektedir. Ancak herhangi bir yanıt alamadığını ve YouTube'da freelance çalışmayı öven kullanıcıların yanlış bilgi verdiğini ileri sürmektedir:

> "YouTube'daki insanlar yalan söylüyor. Başka yerlerdeki insanlar yalan söylüyor. Bu mümkün değil. Afrika'daki insanlar kendi ülkelerinde coğrafi olarak kilitlendi ve çitle çevrildi. Belki de diğer birçok gelişmekte olan ülke için durum böyledir. Sırada kalmanı ve Afrika'daki ofiste 9-5 düzenli çalışmanı istiyorlar. Ekranın sınırına ulaştığınız ve ötesine geçemediğiniz bir oyundaki gibi" (MindlessInformal, 2022).

Şirketlerin yalnızca ABD, Kanada, Avrupa, Çin ve Hindistan'dan işçi istihdam ettiklerini iddia eden aynı kullanıcı Afrikalı platform işçilerinin ayrımcılığa uğradığına inanmaktadır (MindlessInformal, 2022). Nijeryalı bir başka freelance çalışan barınma ve gıda harcamaları için düzenli, uzun ve sıkı çalışma gerektiğini ifade etmektedir. Ailesiyle birlikte yaşadığını söyleyen kullanıcı finansal bağımsızlığı olmadığını belirtmektedir (WeDidGiantRobots, 2017). Ona tavsiye veren bir başka kullanıcı ise geçimini sağlaması için "*Kimseye Nijeryalı olduğunu söyleme ve Batılı fiyatları iste*" önerisinde bulunmaktadır (dinosaur_of_doom, 2017). Güney Afrikalı bir kullanıcı ise "*Ne kadar rekabetçi olursanız olun, her zaman bu işi daha ucuza yapacak bir Hintli bulunmaktadır*" yorumunu yapmaktadır (Untbuzzle, 2021).

Nijeryalı bir kullanıcı "*aceleci genelleme yanılgısı*" gerekçesiyle freelance iş almakta zorlandığını dile getirmektedir. Kullanıcı, "*Nijeryalı olduğum için müşterilerin sohbetlerime yanıt vermeyi bıraktığı birçok durumda bulundum. Bazen kendimi kötü hissetsem de bunun durumu değiştirmeyeceğini biliyorum. Bir Nijeryalı olarak kendinize sadık kalmak ve para kazanmak zor olabilir*" ifadelerini kullanmaktadır (restore8, 2020). Aynı kullanıcı yaptığı yorumda metin yazarlığına yeni başlayanlar için kelime başına 0,004 dolar ödendiğini, kendisinin 0,001 ile başladığını anlatmaktadır. Genellikle 500-1000 arası kelime arasında olması beklenen makalelerin teslim sürelerinin ise genellikle 24 saat olduğunu söylemektedir[58]. Afrikalı freelancerlar bu düşük ücretlere rağmen yine de birbirlerine rekabet için ücretleri düşürmelerini tavsiye etmektedir (jessikia, 2022). Afrikalı serbest çalışanlar

[58] Basit bir hesapla bir makaleden günlük kazanılacak maksimum ücretin 4 dolar olduğu görülebilir.

bu problemlerin önüne geçmek için "*Amerika'daymış gibi*" davranmaktadır (kingkarki, 2020). Bu noktada Afrika'nın birçok ülkesinde 500 ve 1000 doların "*iyi bir maaş*" olarak görüldüğü de eklenebilir (patricial18, 2021). Nijeryalıların düşük ücret karşılığında çalışması diğer kullanıcılar tarafından hedef alınmalarına yol açmaktadır:

> "Üzgünüm ama Pakistan veya Nijerya'da aynı … işi saatte 5 dolara yapmaya ve kendi ülkelerinde bu kadar düşük bir maaşla rahatça hayatta kalmaya istekli olan bir adamla rekabet edemem" (an0nymousSage, 2022).

Güney Afrikalı başka bir kullanıcı Upwork platformu aracılığıyla bir iş aldığını, müşterisinin Paypal ile ödeme yapmak istediğini, Paypal'ın ise ülkesinde geçersiz olduğunu, bu nedenle müşterisiyle platform dışı ödeme yapmak için anlaştığı belirtmiştir. Upwork platformu bunun karşılığında çalışanın hesabını kapatmış ve çalışanın hakedişleri platformda kalmıştır. Çalışanın platform hesabı yaklaşık 3 senedir kapalıdır ve Upwork tarafından mesajlarına yanıt verilmemektedir (Jordz2203, 2022). Güney Afrikalı metin yazarı bir başka kullanıcı da bu bağlamda platformların güvenirliği hakkında bir gönderi oluşturmuş ve diğer kullanıcıların fikirlerini öğrenmek istemiştir. Ancak burada sorduğu soru şu şekildedir: "*Güney Afrikalı metin yazarları hakkındaki düşünceleriniz nelerdir?*" (Ambitious-Library1611, 2021).

Sahra-altı Afrikalı kullanıcılar çok fazla iş alamadıklarını öne sürmektedir. Bunların sebeplerini tartışan kullanıcılar haklarında güçlü önyargılar bulunduğundan mustarip durumdadır. Örneğin bir kullanıcı Nijeryalıların "*dolandırıcı*" oldukları konusunda bir önyargı olduğunu ifade etmektedir (addledhands, 2018). Afrikalı freelance çalışanların karşılaştığı bir diğer sorun ülkelerinde genellikle para transfer uygulamalarının desteklenmemesi sonucunda daha maliyetli bir yöntem olan doğrudan ödemenin kullanılmasıdır (dojoVader, 2016). Vergiler ise bir başka maddi yük kaynağıdır. Afrikalı işçilerin her ne kadar gelişmiş ülkelere göre nispi satın alma güçleri yüksekse de gelirlerinin %30'undan fazlası vergi ödemelerine gitmektedir (connorthedancer, 2022).

Reddit platformunun ardından netnografi yapılan diğer kaynaklar olarak bloglar, şikâyet siteleri ve haber kaynakları gelmektedir. Nijeryalı bir metin yazarı olan Kelechi Udoagwu, Medium platformu üzerinden paylaştığı blog yazısında karşılaştığı

4 problemi özetlemiştir. Öncelikle Nijerya'da enerjiye erişimin güvensiz ve istikrarsız olduğunu dile getirmektedir. Yazıda bir başka problem olarak para transfer araçlarının kıta genelinde çalışmamasının ödeme almada zorluklar yaşanmasına yol açtığı vurgulanmaktadır. Udoagwu, üçüncü bir sorunun ise ülkesine ilişkin "*dolandırıcı*" algısı olduğunu belirtmekte ve şu şekilde dua ettiğini söylemektedir: "*Tanrım, lütfen beni bir insan, bir kadın, bir profesyonel olarak görmelerini sağla; Nijeryalı olarak değil*" (Udoagwu, 2019). Yaşanan son sorunun ise işverenlerin Afrika'da yaşam şartlarının düşük olması gerekçesiyle ücretleri düşürme arzusudur (Udoagwu, 2019).

Güney Afrikalı bir yazar olan Belinde 'Bill' Murray freelance çalışanların işverenin ego ve güvensizlik problemleriyle karşı karşıya kaldıklarını tespit etmektedir. Murray, freelance çalışanların ofis ortamının stres ve esnek olmayan "*toksik*" ortamından kaçmış olduklarını ancak freelance çalışma sürecinde de hiyerarşik bir düzenle karşı karşıya kaldıklarını dile getirmektedir. Freelance çalışmada sınır olmadığını belirten Murray haftasonu ya da gece geç saatte de çalışılmasının istendiğini, bunun da çalışanların kişisel hayatlarını etkilediğini söylemektedir (Murray, 2022).

Bir diğer blog yazarı Matt Stephens, Fiverr platformu üzerine yaptığı incelemesinde freelance çalışmanın kullanıcı dostu olduğunu, kendisinin eğlenceye daha fazla vakit ayrılabildiğini ve platform dışı freelance çalışmaya kıyasla daha iyi fiyatlandırıldığını ifade etmektedir. Ancak Stephens destek ekiplerinin yetersiz olduğunu, yeni çalışanlar için şartların zor olduğunu ve hizmet ücretlerinin gereğinden fazla yüksek olduğunu ileri sürmektedir. Platformun yeni ya da eski tüm platform işçilerinden %20'den fazla hizmet ücreti aldığı belirtilmektedir. Çalışanların anasayfaya düşmeleri için -yani daha fazla iş alma imkanına erişmek için- en az 50 iş yapması gerekmektedir (Stephens, 2020).

Nijeryalı bir metin yazarı olan Tobey C. Okafor yaptığı bir röportajda iki farklı freelance çalışan ile görüşmüştür. Bu çalışanlar ortaya bir sorun çıktığı anda danışacak iş arkadaşlarının olmaması, müşterilerin kendilerinden daha önce kullanmadıkları

programları kullanmalarını istemeleri[59], aynı zamanda ödemelerin takibinin zorluğunun -genellikle müşterilerin son ödeme tarihinden sonra ya da eksik ödeme yapması bu zorluğa yol açan önemli faktörlerdir[60]- mesaiye dahil olmamasını ve müşteriyle iletişim kurmanın zorluklarını bir dizi sorun olarak sıralamıştır. Çalışanlar kendilerinin ücretsiz olarak yaptıkları iletişim ve muhasebe işleri için şirketlerde ayrı departmanlar kurulduğunu dile getirmektedir (Okafor, 2022). Güney Afrika merkezli bir haber sitesinde Glenda Nevill imzasıyla yayımlanan haberde ise Afrikalı iyi eğitimli profesyonellere adil ücretler ödenmemesinin bir başka problem yarattığına dikkat çekilmektedir (Nevill, 2017).

Bir başka haber sitesinde ise internet ve elektriğin Afrika ülkelerinde sorunlu bir altyapıya sahip olmasının freelance çalışanlar için zorlayıcı olduğu belirtilmiştir. Sabit bir müşteri ağının yakalanamaması, kişisel problemlerin genellikle evden çalışmadan kaynaklı olarak işle birlikte halledilmesi, freelance çalışmanın sağladığı esnekliğin iş yoğunluğu nedeniyle boşa düşmesi ve stereotipleştirme Afrikalı freelance çalışanların karşılaştıkları diğer problemler olarak sıralanmıştır (Okonkwo, 2017).

Oluwanifemi Kolawole hazırladığı yazıda Afrika'da tam zamanlı meslektaşlarına kıyasla freelance çalışanların daha az iş güvencesine sahip olduğunu; kalıcılık duygusundan, emeklilik haklarından, sabit bir gelirden yoksun olduğunu; iflas veya şirket birleşmelerinde işten çıkarmalarda önceliğin freelancerlara verildiğini ve serbest çalışanlar genellikle sözleşmesiz çalıştıkları için hukuki haklardan yoksun kaldıklarını belirtmektedir. Ancak Kolawole'ye göre freelance çalışma genç nüfusun iş deneyimi kazanmasına yardımcı olması gibi olumlu bir özelliğe de sahiptir (Kolawole, 2020). Freelance çalışmanın Afrika için büyük bir fırsat olduğu iddiasını SourceInBusiness şirketinde freelance çalışan Femi Johnson da ileri sürmektedir. Johnson'a göre Hindistan ve Çin'deki ekonomik büyüme freelance çalışmanın öneminin en büyük kanıtlarıdır (SourceIn Business, 2022).

[59] Programlarla ilgili olarak anlatılan bir başka problem ise birçok işverenin kullanılan programların son versiyonunu talep etmesidir. Ancak bu araçlar oldukça pahalıdır ve Afrikalı çalışanların bu ücretleri karşılaması oldukça zordur (Hammed, t.y.).

[60] Bir başka örnekte Skills Universe adlı internet sitesine şikayette bulunan Nishan Rachpall isimli Güney Afrikalı kullanıcı ise 2018 tarihinde yaptığı bir iş için ödeme alamadığını belirtmektedir (Rachpall, 2018).

Çalışmanın bu bölümünde netnografik araştırma sonucu elde edilen veriler yorumlanmaktadır. Öncelikle belirtilmesi gereken nokta Angola hakkında netnografik tarama sürecinde herhangi bir veriye rastlanmamasıdır. Nijerya ve Güney Afrika örnekleri bu bağlamda daha fazla veriye ulaşmaya imkân vermiştir. Yapılan ön araştırmada bulgulanan LinkedIn platformunda Angolalı freelance çalışanların varlığı Angola'dan alınacak verinin görüşme aşamasında tamamlanabileceği izlenimini uyandırmaktadır. Netnografik verilerin yorumlanmasında, doküman analizi sürecinde elde edilen benzer sonuçların tekrarlanmamasına dikkat edilecektir. Böylelikle araştırma sürecinin akışına olumlu bir etki yapılması düşünülmektedir:

1. Öncelikle Afrikalı platform işçileri ırkçı önyargılarla karşı karşıyadır. İşverenler gelişmiş ülke işçileri ya da daha ucuza çalışan diğer azgelişmiş bölge işçileriyle çalışmak istemektedir. Afrikalı işçiler "dolandırıcı" olmakla suçlanmaktadır. Birçok işçi iş başvurularına yanıt alamamaktadır. İşçiler bu yüzden iş bulmak için "Batılı gibi" davranmakta ve hatta internet IP adreslerini VPN aracılığıyla değiştirmektedir. Bunun bir diğer sebebi de işverenlerin freelance çalışanın Afrikalı olduğunu anladığı durumlarda yaşam standartlarının düşük olduğu gerekçesiyle teklif ücretini düşürmeye çalışmasıdır. Merkez ülkelerdeki işçiler Afrikalı işçileri fiyat düşürdükleri için hedef almaktadır. Afrikalı işçiler Asyalı işçilerle rekabet edebilmek için fiyat düşürmekte ve düşük fiyatlar için Asyalı işçileri suçlamaktadır. Bu noktada Afrikalı işçiler arasında ırkçı önyargıların baş gösterdiği söylenebilir. Irkçılık ve milliyetçilik kapitalist üretim ilişkilerinin özüne içkin sorunların gizlenmesi amacıyla sermayenin aracı olarak kullanılmaktadır (Belek, 2013: 38). Irk ve milliyetler arası ayrışmalar kapitalizmin ikincil çelişkileri değil aksine kapitalist üretim biçiminin sürmesi için gereken koşullardır (Buckel & Oberndorfer, 2021: 207). Irk ve milliyet ayrımları Zygmunt Bauman'ın deyişiyle sınıfsal ayrımın en altında olanlara, "*batmakta olan ya da çoktan mevta olmuş öz-saygıları için hayalleri süsleyen bir can simidi*" sağlamaktadır (Bauman, 2019: 18). Böylelikle işçiler kendilerinin en aşağıda olduğunu düşünmemektedir. Bundan daha önemlisi işçiler düşük ücretlerin müsebbibi olarak platform sistemini değil birbirlerini suçlamaktadır;

2. Platform işçileri sınıfsal piramidin en atında yer almaktadır. Rekabet etmek için, talep ettikleri ücreti düşüren işçiler, 2022'de verilen bir bilgiye göre kelime başı maksimum 0,004 dolara çalışmaktadır. Afrika ortalamalarında 500-1000 dolar aylığın ortalama bir yaşama yettiğini söyleyen işçilerin metin yazarlığı yaparak bu ücreti kazanmak için ayda 250 metin yazması gerekmektedir. Genelde bir metin için 24 saatlik süre verildiği de bu hesaba eklenebilir;
3. İşçiler freelance çalışmayı 9-5 masa başı işten kaçış olarak bir özgürlük alanı olarak kurgulamaktadır. Bu kültürel endüstrilerin bütününe yayılan bir olgudur (Fuchs, 2015a: 111). Birçok işçinin deneyim aktarımına göre bu büyük bir yanılgıdır. İşçiler barınma ve gıda gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla düzenli, uzun süreli ve sıkı bir düzende çalışmak zorunda kalmaktadır. Birçok işçi ailesiyle birlikte yaşamakta olduklarını ve finansal bağımsızlıklarını sağlayamadıklarını ifade etmektedir. Devamlı çalışma zorunluluğu işçilerin iş-yaşam dengesini sağlayamamalarına yol açmaktadır. Uzun çalışma saatleri aynı zamanda yetersiz boş zamana yol açmaktadır. Çalışma sürecinde yaşanan yüksek stres seviyeleri ise dinlenememeye yol açmakta, böylelikle istikrarsızlık yaşamın bütününe yayılmaktadır (Fuchs, 2021b: 377). Freelance işçilerin iş ve yaşam arasındaki dengeyi ayarlayamaması sonucunda sosyal yaşamları olumsuz etkilenmektedir (Fuchs, 2015a: 333);
4. Freelancerlar gece ve hafta sonları dahil çalışmak durumunda kalmaktadır. Bunda işverenin genellikle gelişmiş bir ülkede yer alması, çalışanın ise azgelişmiş bir ülkede yer alması önemli bir etkendir. Aradaki zaman dilimi farkı çalışanın zararına olmaktadır. Freelancer böylece bilgisayara daha fazla bağımlı kılınmaktadır. Çevre ülkelerin işçilerinin merkez ülkelerin işçilerine oranla daha fazla çalışması yeni bir olgu değildir. Bu olgunun temel gerekçesi çevre ülkelerdeki işçilerin daha düşük ücretli çalışmasıdır (Belek, 2018: 258). Kapitalist sistem çevre bölgelere düşük ücretli bu yapıyı dayatmaktadır (Fuchs, 2021b: 212). Bu durum, uluslararası dijital iş bölümünün bir kanıtı olarak okunabilir. Çevre ülke işçileri genellikle manüfaktür aşamaları sağlarken AR-GE ve teknolojik yenilikler merkez ülkelerde gerçekleştirilmektedir (Fuchs,

2021b: 245). Çevre ülkelere nakledilen işlerin düşük vasıf gerektirdiği ve standartlaştırılmış olduğu unutulmamalıdır (Savul, 2018: 196);

5. İşçilerin bir kısmı ofisin toksik ortamından kaçmak için freelance çalışmayı tercih etse de platformlar mobbing ve hiyerarşinin yeniden üretildiği alanlar haline gelmektedir. Hiyerarşi kavramı akla Dijital Taylorizm'i getirmektedir. Platformların çalışanları sürekli gözetlemeye tabi tutan uygulamaları Dijital Taylorist mantığın uygulandığının kanıtıdır. Örneğin Upwork platformu kullandığı çalışma günlüğü ile çalışanların rastgele ekran görüntülerini alarak iş dışı bir etkinliğin önüne geçmektedir. Bu uygulama aynı zamanda çalışanların tıklama ve tuş vuruş sayılarını da takip etmektedir. Uygulama müşterilere çalışanın kamerasını takip etme imkânı da sunmaktadır (Boyacı, 2020: 27). Dolayısıyla ofisin toksik ortamı sanal uzama taşınmaktadır. Bunun yanında sabit müşteri mantığının olmaması işsizlik baskısı ve gelecek kaygısının sürekli olarak yaşanmasına yol açmaktadır. Böylelikle işçilerde kalıcılık duygusu aşınmaktadır. İş arkadaşlarının eksikliği, hukuki ve sosyal hakların yokluğu da bireyselleşmeyi arttırmaktadır. Platformlar, bu şekilde güvencesiz istihdamın ve kuralsızlaşmanın aracısı haline gelmektedir (Marshall & Woodcock, 2021).
6. İyi eğitimli işçilere vasıfsız işçilere verilen ücretlerin verilmesi güçlü bir adaletsizlik duygusunun doğuşuna yol açmaktadır. Bu da platform işçilerinin psikopolitik süreçlerine bakmayı zorunlu kılmaktadır. Psikopolitika dar anlamıyla psikolojik etki alanı içinde politik faktörlerin (yani güç ilişkilerinin) oynadığı role dair eleştirel farkındalık şeklinde tanımlanabilir (Hook, 2004: 85). Psikopolitika kavramı Byung-Chul Han ile bilinir hale gelen bir kavramdır. Han, psikopolitikayı kapitalizmde işçinin bir girişimci haline gelmesi sonucu kendi kendini sömürmesi olarak tanımlamaktadır. "*Bugün herkes kendi şirketinin kendini sömüren işçisidir. Herkes birey olarak hem efendi hem köledir*" (Han, 2020a: 15). Han'a göre kişinin kendi kendini sömürmesi yalnızlaşmanın bir sonucudur ve kolektif eyleme girişmenin önüne geçmektedir. Böylece sınıf kimliğinin doğması için gerekli ortak bir "*biz*" tahayyülü oluşamamaktadır (Han, 2020a: 16). Gözetleme pratiklerinin kişileri bir özgürlük krizine ittiğini belirten Han bu özgürlük krizinin dışavurumları

olarak depresyon ve ruhsal tükenişi göstermektedir (Han, 2020a: 12, 21). Psikopolitika hoşa gitmeye ve tatmin etmeye yöneliktir (Han, 2020a: 43). Çalışanların kendini sömürmeye gönüllü olmaları tahakküm ilişkilerinin özgürlük olarak kodlanmasına yol açmaktadır (Han, 2020a: 35). Çalışanların freelance çalışmayı "özgürlük" olarak kodlaması kendilerini ikna etme çabaları olarak okunabilir;

7. İşçilerin yaşadığı diğer sorunlardan biri ödeme almada yaşadıkları zorluklardır. Sahra-altı Afrika'da genellikle uluslararası para transfer şirketleri hizmet vermemektedir. Bunun yanında işçilere ödemeler eksik ya da son ödeme tarihinden sonra yapılabilmektedir. İşçiler bu zorluklara ek olarak kazandıkları ücretin önemli bir kısmını platformlara hizmet ücreti olarak, bir kısmını da kendi devletlerine vergi olarak ödemektedir. Enerjiye ve internete erişim de istikrarsız ve güvencesizdir. Bu noktada eşitsizlik kavramı akıllara gelmektedir. Bu eşitsizlik olgusu çalışanlar tarafından bölgenin mevcut sorunlarının (iklim krizi, açlık, salgın hastalıklar, güvenlik vb.) varlığıyla ilişkilendirilmiştir. Böylelikle dijital eşitsizliğin yalnızca bir erişim sorunu olmadığı ortaya çıkmaktadır;
8. Platform işçilerinin karşılaştığı bir paradoks şu şekilde özetlenebilir: İş almak için platform sitelerinin anasayfalarında görülmek zorunda olan işçilerin bu anasayfalarda görülmek için iş almaları gerekmektedir. İşverenler anasayfada görülmeyen işçilere genellikle iş vermemektedir. Böylelikle yeni gelen işçiler aynı işi -niteliklerinden bağımsız olarak- eski işçilerden daha ucuza yapmayı teklif etmektedir. Bu durum, platform işçileri arasında ortaya çıkan hiyerarşi ve rekabetin bir kanıtı olarak görülebilir. Freelance çalışanların karşılaştığı bir diğer zorluk da işçilerin reddedilen işlere bağlı olarak gelecekte alabileceği görevlerden otomatik olarak çıkarılmasıdır (Boyacı, 2020: 31);
9. Karşılaşılan bir diğer zorluk müşterilerin, çalışanın daha önce kullanmadığı bir programın kullanılmasını ve programların en son sürümlerinin kullanılmasını istemeleridir. Bu durum iki sonuç doğurmaktadır. İlk olarak daha önce kullanılmayan programları kullanmak için gereken eğitim aşaması çalışanın kendi inisiyatifinde bulunmaktadır. İkinci nokta programların en son sürümlerinin ücretlerinin pahalı olması ve bu ücretin de çalışan tarafından

karşılanmasıdır. Böylelikle sermaye hem eğitim ücretinden kurtulmakta hem de işçi ücretleri harcamalarını kısmaktadır. İşçi ise bu süreçten iki şekilde olumsuz etkilenmektedir. İlk olarak devamlı olarak eğitim alma zorunluluğu gündeme gelmektedir. İkinci olarak ise işçi kazandığı ücretin bir kısmını kendine yatırım olarak harcamak zorundadır. Bu bir tercih meselesi değildir. Çalışanların kendilerini devamlı olarak eğitme zorunluluğu ve bu eğitim masraflarının kendilerinin üzerine yüklenmesi sermaye açısından ücretsiz emekten kar elde etme süreci okunabilir. Genellikle görmezden gelinen bu ücretsiz emek süreci platform işçilerinin zamanlarına mal olmaktadır. Örneğin bir freelance işçi haftada 30 saat çalışıyorsa bunun en az 8 saatini yeni iş arama ve eğitim gibi işle alakalı ücreti ödenmeyen süreçlere harcamaktadır (Aleksynska, Bastrakova & Kharchenko, 2019: 3). Ödemelerin takibi ve müşteriyle iletişim sürecinin çalışanın omuzlarına yüklenmesi de sermayenin masraflarının azaltılmasında önemli girişimlerdir. Tipik çalışma biçimlerinde şirketler bu işler için muhasebe ve halkla ilişkiler departmanları istihdam etmektedir. Bunların yanında platformların tüzel kişiliklerin çalışabileceği yerler olduğu hatırlandığında taşeronlaşma sürecinin hız kazandığı söylenebilir. Taşeronlaşma Sahra-altı Afrika'da işçilerin katı yönetimsel kontrol ve sosyalliklerini sona erdiren uygulamalar ile karşılaşmaları anlamına gelmektedir. Dijital iş bağlamında düşünüldüğünde Sahra-altı Afrikalı işçiler için işten ve gözetimden görece özerklik kazanılsa da bu süreç Dijital Taylorist pratikler, uzun çalışma saatleri ve düşük ücretler ile tersine çevrilmektedir (Anwar & Graham, 2020: 96). Böylelikle iflas gibi durumlarda ilk olarak kırılgan durumda bulunan freelance çalışanlar etkilenmektedir.

Freelance çalışmanın "kullanıcı dostu olduğu, daha iyi ücretler önerdiği ve iş deneyimi kazanmaya fırsat verdiği" şeklindeki söylemlerin genellikle sermaye tarafından öne çıkarılan fikirler olduğu söylenebilir. Çalışmanın varsayımlarına dönüldüğünde doküman analizine ek olarak sömürünün ve Sahra-altı bölgesinin çevre niteliğinin sömürge döneminden itibaren değişmediği görülmektedir. Dijitalleşme bu süreçlerin önünde bir engel olmamış aksine destekleyici bir etkide bulunmuştur. Bunun yanında netnografik inceleme süreci sınıfsal deneyimlerin nasıl gerçekleştiğine

ilişkin kimi ipuçları sunmaktadır. Emek sömürüsü sürecine ırkçı önyargıların eklenmesi sömürünün katmanlanmasına yol açmaktadır. Sahra-altı Afrikalı işçiler freelance çalışma sürecinde yalnızlaşma bağlamında bireyselleşmektedir. Bir diğer varsayım olan işçi aristokrasisi gerek merkez ve çevre ayrışması gerek çevrenin kendi içinde bir merkez ve çevre olarak ayrışması yaşanması bağlamında ilgi çekicidir. Eşitsizlik olgusunun ise Afrikalı işçiler tarafından yalnızca basit bir altyapı problemi olarak görülmemesi dijital bölünme kavramına yapısal bir sorun olarak bakmanın kanıtı niteliğindedir. İşçilerin talebe uyum sağlama ve kendini devamlı geliştirme (müşterilerin yeni programlar kullanılmasını istemesi örneği akla getirilebilir), karşılıksız emek harcama (iş arama, muhasebe ve iletişim süreçleri akla getirilebilir), sosyal hak ve güvencelerden yoksun olma (buna ek olarak vergileri işçilerin kendilerinin ödediği hatırlanabilir), istihdam güvencesizliği (müşteri bulma sürecinin istikrarsızlığı akla getirilebilir), uzun çalışma saatleri, düşük ücretler ve stresli iş ortamlarına maruz kalma şeklinde karşılaştıkları deneyimler Sahra-altı'nda emeğin ev kadınılaşması denen olgunun emareleri olarak okunabilir. Sahra-altı Afrika'da emeğin ev kadınılaşmasına verilebilecek diğer örnekler çalışmaya ve müşterilerin isteklerine devamlı hazır olmak, gözetim pratiklerine maruz kalmak, uysal-üretken ve çalışkan olmak ve terfi imkanlarının sınırlı olması şeklinde sıralanabilir. İşçilerin sendikasız olmasına, iş süreçlerinin basit ve monoton olmasına, sınıfsal sömürünün patriyarkal sömürü süreçleriyle iç içe geçmesine ve standartlaştırılmış olmasına ilişkin kanıtlar bulunmasa da ev kadınılaşmanın özelliklerinden önemli bir kısmı görülmektedir.

Sahra-altı Afrika'da freelance çalışma kontrolsüz ve aşırı sömürü şeklinde gerçekleşmektedir ve bunlar Afrika'da freelance çalışmayı ev kadınılaşmış olarak görmek için yeterlidir. Ancak yine de yapılacak görüşmelerde tüm sürece ilişkin kanıtlar aranacaktır.

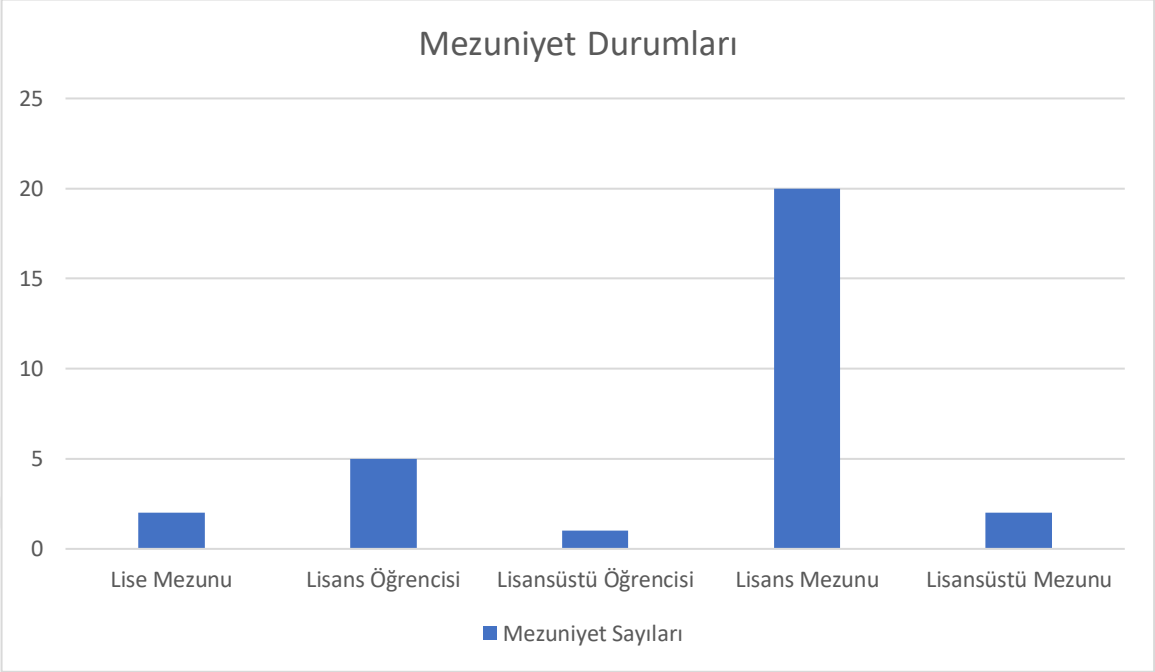
3.3. Görüşme Bulguları: Sahra-altı Afrika'da Dijital Kapitalizm ve Dijital Emeğin Görünümleri

Çalışma kapsamında Angola, Nijerya ve Güney Afrika'dan 10'ar kişi olacak şekilde toplamda 30 freelance çalışan ile görüşülmüştür. Bu çalışanlara LinkedIn platformu üzerinden ulaşılmıştır. Freelance çalışanlar haricinde Angola, Nijerya ve

Güney Afrika'da faaliyet gösteren siyasi partilere, siyasal partilerin liderlerine ve genel sekreterlerine, çalışma bakanlıklarına, sendikalara ve dayanışma ağlarına ulaşılmaya çalışılmış ancak görüşme taleplerine yanıt alınamamıştır. Çalışmada toplanan verilerin güvenilirliğini test etmek amacıyla görüşülen kişilerle görüşme yapıldıktan 2 ay sonra tekrar görüşülmüş ve bu ikinci görüşmede onlardan mülakatta sorulan soruları online bir form üzerinden yanıtlamaları istenmiştir. Bu şekilde elde edilen verilerin bir sağlaması yapılmış, çalışmanın geçerlik ve güvenirliği arttırılmıştır. Ayrıca belirtilmelidir ki Angolalı katılımcıların bir kısmının İngilizce yeterlilikleri olmadığı için onlarla Portekizce vasıtasıyla iletişim kurulmuştur. Çalışmanın geçerlik ve güvenirliğini arttırmak amacıyla mülakatlar sürecinde görüşmeci tarafından akademik günlükler tutulmuş ve metin içinde yer yer bu günlüklerden faydalanılmıştır.

Belirlenen 30 kişinin cinsiyet dağılımında eşit olmasına özen gösterilmiştir. Bu bağlamda toplamda 15 erkek, 14 kadın ve 1 non-binary ile görüşülmüştür. Dağılım şu şekildedir: Her üç ülkeden 5'er erkek, Angola ve Güney Afrika'dan 5'er kadın ve Nijerya'dan 4 kadın ve 1 non-binary. Görüşülen kişilerin tespitinde PeoplePerHour, Upwork, Freelancer.com ve Fiverr'da çalışıyor ya da daha önceden çalışmış olmaları temel belirleyen olmuştur. Cinsiyetler arasında eşit bir dağılım aranmasının gerekçesi deneyimler arasındaki farklılığın cinsiyetlendirilmiş olup olmadığının tespitine yöneliktir.

Görüşülen kişilerin tümünün meslekleri metin yazarlığıdır. Bu metin yazarlığı haber metinleri, reklam metinleri ve blog metinleri gibi farklı biçimlerde olabilmektedir. Bu çalışmada, görüşülen kişilerin kişisel verilerinin gizliliği adına isimler kullanılmayacak bunun yerine K1, K2, K3… şeklinde bir kodlama kullanılacaktır. Görüşülen çalışanların yaş ortalaması 28.2'dir. Bu, freelance metin yazarlığının genellikle genç yetişkinler tarafından tercih edildiğini göstermektedir. Görüşülen kişilerin freelance olarak çalıştıkları ortalama süre 5.23 yıldır. Mülakata katılan kişilerin mezuniyet durumu ise Şekil 6'te verilmiştir. Metin yazarlarının genellikle üniversite mezunu ve vasıflı oldukları görülmektedir.

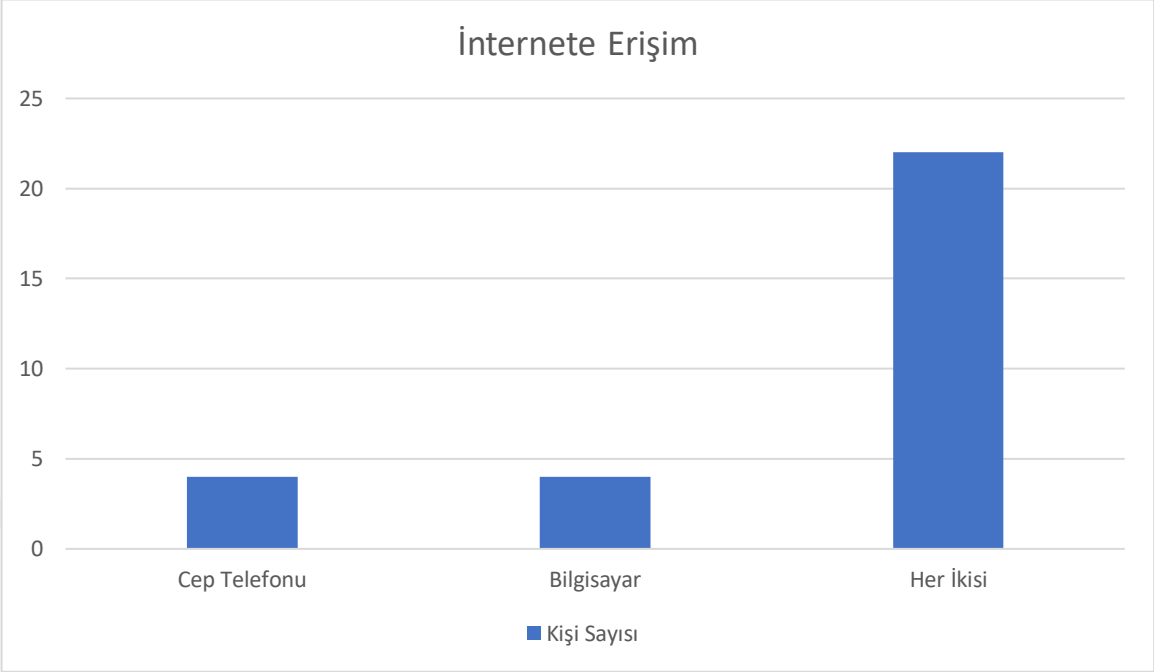
Şekil 6: Mezuniyet Durumları

Öğrenciler dışarıda tutulduğunda, freelance çalışanların mezun olduktan hemen sonra çalışmaya başladıkları görülmektedir. Freelance çalışanların 8'i yarı zamanlı olarak çalışırken geri kalan 22 kişi tam zamanlı olarak çalışmaktadır. Bu, çalışanların %73,3'ünün freelance metin yazarlığını temel gelir kaynağı olarak yaptığını göstermektedir.

Bir sonraki bölümde işçilerin plaformları hangi araçlarla kullandığı tespit edilmiştir. Buradaki amaç, kullanılan araçlar ile yapılan işin arasında bir ilişki olduğuna dikkat çekmektir. Örneğin son dönemde kullanımı artan akıllı cep telefonları metin yazarlığı mesleğini yapmaya imkan tanımaktadır.

3.3.1. Erişim ve Platform Kullanımı

Freelance çalışanlar işlerini internet aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Çalışanların internete hangi araçlar üzerinden eriştiğini anlamak yaptıkları işin mahiyetine ilişkin bir fikir vermektedir. Örneğin kimi işleri (metin yazmak) cep telefonundan yapmak mümkünken, karmaşık bir grafik tasarımını yapmak için daha komplike bir donanım gerekmektedir. Bu şekilde donanıma erişimin durumu anlaşılabilir ve ne tür işlerin yapılabildiğine ilişkin bir fikir ortaya çıkabilir.

Şekil 7: İnternete Erişim Araçları

Çalışanların internete bağlanırken büyük bir çoğunlukla hem cep telefonunu hem de bilgisayarlarını kullandıkları görülmektedir. Bu veriden freelance metin yazarlığının internete bağlanabilen bir cep telefonundan dahi yapılabilen bir iş türü olduğu çıkarımı yapılabilir. Bu sorunun bir gerekçesi de gerçekten metin yazarlığı yapıp yapmadıklarının tespitidir. Freelance metin yazarlarının donanıma erişimde bir sorun yaşamadıkları görülmektedir[61].

İş platformlarında çalışan freelance işçilerden 8'i platformların kendilerine şart koşmuş olduğu kullanıcı sözleşmeleri okuduğunu, 4'ü kısmen okuduğunu ve geri kalan 18 kişi bu sözleşmeleri okumadığını belirtmiştir. Yani mülakata katılan katılımcıların yalnızca dörtte biri onaylamış oldukları kullanıcı sözleşmelerinde bulunan lehlerine ve aleyhlerine olan maddeleri bilmektedir. Bu, işçilerin hak arama konusunda eksik kalabileceği bir durum yaratmaktadır.

Freelance çalışanların neden platformlara yöneldiğini anlamak için onlara platform üzerindeki olumlu ve olumsuz deneyimleri sorulmuştur. Örneğin K2

[61] Bu noktada, görüşmeler sürecinde tutulan akademik günlükten faydalanılarak üç ülkeden görüşülen birçok kişinin elektrik ve internet bağlantı problemleri yaşadığını belirttiği söylenebilir. Örneğin 20.01.2023'te tutulan bir notta Nijeryalı bir görüşmecinin görüşme talebine 10 gün sonra yanıt verdiği, gerekçe olarak da bölgesinde yaşanan elektrik sorularını gösterdiği belirtilmiştir.

platformların olumlu yanını platformun ona istediği zaman aralıklarında çalışma özgürlüğü sağladığı şeklinde gerekçelendirmiştir. Olumsuz yanını ise platform çalışma şartlarını değiştirdiğinde çalışanı etkilese de etkilemese de ona uyma zorunluluğu olarak açıklamaktadır. K3, platformlardaki işlerin "*bölgenizde mevcut değil*" seçeneği sunmasının olumsuz bir özellik olduğunu söylemektedir. Böylelikle kimi işlerin platform tarafından Afrika bölgesine açılmadığı görülmektedir.

K4, platformlar üzerinden çalışmanın çalışanı dolandırıcılıktan koruduğunu ancak bunu yaparken tüm kazançların %20'sini alarak olumsuz bir yan sunduğunu dile getirmektedir. K6 da "*işçinin korunuyor*" oluşu fikrine dikkat çekerek yürürlükte bir sözleşme olduğunu ve bunun her iki tarafı da bağladığını söylemektedir. Nijeryalı bir işçi olan K7 olumsuz yanlardan birinin "*ırksal önyargılar*" olduğunu ve "Nijeryalı olduğu için onunla çalışmak istenmediğini belirtmektedir. K7, platformların genellikle işverenden yana tutum aldığını ifade etmektedir. K30 da Afrikalılara karşı ırkçı önyargılara dikkat çekerek olumlu bir yan olarak yalnızca platformların "*iş için mücadele etmelerine izin vermeleri*"ni göstermektedir.

K8 platformlardaki olumlu yanlardan birini kullanıcı dostu arayüz ve bu arayüzün kullanım kolaylığı sağlaması olarak açıklamakta, olumsuz taraflarından birini ise "*Amerikan olmayan uluslar üzerindeki katı politikalar*" olarak açıklamaktadır. K9 da tıpkı K8 gibi kullanıcı dostu arayüzü olumlu bir yan olarak gerekçelendirmekte, bu arayüzün "*kişisel markanız için kolay pazarlama; potansiyel müşterilerle veya diğer profesyonellerle kolay bağlantı*" imkanları sunduğunu iddia etmektedir. K11, platformların bölge merkezli olmamasını, mobil uyumlu olmasını ve iş başvurusunda bulunurken kolaylık sunuyor olmasını olumlu etkiler olarak sunmaktadır. K11 yüksek platform sayısının işçiler arasında rekabeti arttırdığı için olumsuz bir etken olarak gördüğünü dile getirmektedir. K15 de buna paralel olarak platformların olumlu ve olumsuz yanlarını şu şekilde açıklamaktadır:

> "Birçok serbest çalışan mevcutken, müşteriler genellikle sınırlı olduğundan, bazı platformlar oldukça rekabetçidir. Rekabetin henüz o kadar fazla olmadığı, yeni oluşturulmuş bir platformdan aldığım arka arkaya projelerden keyif alıyorum."

K16 platformların olumlu yanlarını "*uluslararası ve uzaktan çalışabilirlik, kendi şartlarını belirleyebilmek, ödeme güvenliği*" olarak sıralarken, negatif yanlarını

"*düşük ücretler, güvenilmez ve tehlikeli müşteriler, yoğun rekabetten kaynaklı olarak iş bulmada yaşanan zorluklar, hızlı dönüş süreleri -müşterilerin işleri yeterince incelemediğinden bahsedilmekte-, müşterilerin internetin anonimliğini kullanarak gerçekçi ve adil olmayan geri bildirimler vermeleri ve kötü muamelelerde bulunmaları*" olarak sıralamaktadır. K17 platform çalışmasının olumlu taraflarını daha fazla erişim fırsatı, emanet hizmeti ve çözüm hizmeti olarak göstermektedir. K17'ye göre platform çalışmasının olumsuz tarafları ise platformların yaptığı ücret kesintileri, platform dışında müşteriler için çalışılmasına izin verilmemesi, düşük ücretler, rekabetçi ortam ve anlaşmazlık durumunda müşterilerin çalışanlara tercih edilmesi şeklinde tanımlamaktadır. K17 şunları eklemektedir:

> "Düzenlemeler genellikle Afrikalılar için daha zordur ve haksız yere vergilendiriliriz. Pek çok müşteri yeteneklerimize rağmen bize güvenmeyi zor buluyor. Küresel muadillerimize aynı iş için daha fazla ödeme yapılmaktadır."

Bir Upwork kullanıcısı olan K24 olumlu ve olumsuz yanlarını sırasıyla, "*kısa sürede bir işi yürütmelerine yardımcı olabilecek birini arayan bir sürü insanla tanışabilmek ve bu platformlar doymuş durumda olduğu için bir müşterinin işi yapacak kadar size güvenebilmesi için ilk %20'de olmanız gerekmekte*" şeklinde açıklamaktadır. K26, platform kullanımının olumlu yanını daha geniş ağ bağlantısı kurmaya imkân sağlaması olarak, olumsuz yanını ise kişiler arasında bir iletişimin kurulması ihtimalinin çok az olması olarak göstermektedir. K27 de internet bağlantısının yavaş olmasının platformu kullanmada sorunlar ortaya çıkardığını ifade etmektedir – hatırlanacağı üzere bölge, BİT altyapısı açısından vasat altı bir durumdadır.

Bir sonraki başlıkta freelance çalışanların çalışma motivasyonları araştırılmaktadır. Buradaki amaç freelance çalışma ile ilgili deneyimleri incelemektir. Buna göre çalışma motivasyonları ile işten duyulan tatmin arasında bir ilişkinin var olup olmadığı ortaya çıkarılacaktır.

3.3.2. Çalışma Motivasyonları

Görüşülen kişileri freelance çalışmaya iten birçok faktör bulunmaktadır. Bu gerekçeler oldukça çeşitlidir. Özgürlük arayışı da bir gerekçe, maddi gelir arayışı da

bir gerekçe olabilmektedir. Örneğin görüşmeye katılanlardan K1 freelance çalışmaya geçişindeki ana motivasyonu şu şekilde açıklamaktadır:

> "Çevrimiçi bir perakende şirketinde metin yazarı olarak tam zamanlı işimde, reklamcılık sektörüne girmeden kazanabileceklerimin tavanına ulaştığımı hissettim. Bu olumsuzluklar ile ilgili fazla olumsuz şey duydum ve bundan kaçınmak istedim. Buna bağlı olarak, bir ofiste çalışmak zorunda olmanın getirdiği belirli gerginliklerden kaçınmak için serbest çalışmak istedim. Rutini sevip işimden zevk alırken, gürültülü bir ofiste odaklanmakta ve benim oluşturmadığım bir zamansal planlamada çalışma bakımından çok zorlandım. Daha geniş bir zamana sahip olmak ve diğer insanları yönetmek bence daha kıdemli bir metin yazarı olmanın kaçınılmaz bir parçası."

K2 temel gerekçesini ekonomik olarak göstermekte ve bunu da "*en iyi bildiğiniz şeyi yapmaktan memnuniyet elde etmek*" olarak gerekçelendirmektedir. K21 de benzer bir gerekçe sunarak gerçekten iyi olduğu bir işi yaparak gelir elde edebileceğini belirtmektedir. Yarı zamanlı çalışan bir freelancer olan K3 temel motivasyonlarını "*becerilerimi geliştirmek ve ekstra gelir elde etmek*" olarak açıklamaktadır. Lisans mezunu olan K4 yurtdışında yapmak istediği yüksek lisans için para biriktirmek için freelance olarak metin yazarlığı yapmaktadır. K5, kendi şartlarında çalışabilmek, farklı sektör ve kişilerle çalışabilme esnekliğine sahip olabilmek, seyahat etmek ve para kazanabilmek için freelance çalışmayı tercih etmektedir. K7 de uzaktan çalışma amacıyla freelance çalışmayı tercih etmiştir. K29 da ev rahatlığında çalışmanın freelance çalışmayı seçmesinde temel faktör olduğunu beyan etmiştir.

K6 freelance çalışmaya yaptığı işten zevk aldığı ve bu işte yetenekli olduğunu düşündüğü için geçmiş, metin yazarlığında kariyer yapılabileceğini anladığında freelance çalışmada kalıcı olmaya karar verdiğini dile getirmiştir. K6, sektörde kalıcı olarak istihdam edilemeyeceğini düşünmüş ve kendi geçimini sağlamak için freelance olarak çalışmaya başlamıştır. K9 da kendi zamanını yönetme özgürlüğüne sahip olabilme amacıyla freelance çalışmaya yönelmiştir. K16 da benzer bir şekilde freelance çalışmayı "*yapmak istemediği işleri geri çevirme özgürlüğü*" amacıyla tercih etmişti. K16, freelance çalışmada kendi kendinin patronu olduğunu düşünmektedir. K30 kendi işini kurmak amacıyla para biriktirdiğini, bu amaçla freelance çalıştığını dile getirmektedir. Ancak bir gazeteci olan K10 freelance çalışmayı kalıcı bir pozisyon beklerken geçimini sağlamak amacıyla yapmaktadır. Bunun yanında bir öğrenci olan K12 geçimini sağlamak amacıyla yarı zamanlı olarak freelance çalışmaktadır.

K13 freelance çalışmayı şirketler için değil de "*kendisi için*" çalışmak amacıyla tercih etmektedir. Bu şekilde çalışarak kariyerinin daha hızlı gelişeceğini düşünmektedir. K15 gelecekte bulacağı "*istikrarlı*" işler için deneyim elde etmek amacıyla freelance çalışmayı tercih etmiştir. K19 tıpkı K15 gibi portföy oluşturmak amacıyla freelance metin yazarlığı yapmaktadır. K17, idealist bir noktada konumlanarak "*esnekliğe ve çeşitliliğe sahip olmayı seviyorum - bir dizi farklı müşteri için çalışıyorum, bu da çalışma sürecini ilginç kılıyor*" şeklinde bir beyanda bulunmaktadır. K17 bir keresinde son derece düşük ücretli bir iş aldığını ancak her ne iş olursa olsun yapabileceğini çünkü paraya ihtiyacı olduğunu dile getirmektedir. K22 bu "*özgürlük*" fikrinden ziyade "*başka bir ile taşındığım için iş bulmakta zorlandım, hala kalıcı işler için özgeçmişimi düzenli olarak gönderiyorum ancak ne yazık ki iki oğlumu geçindirebilmenin tek yolu olarak freelance çalışıyorum*" şeklinde bir zorunluluğu gerekçe göstermektedir. Her ne kadar birçok farklı tetikleyici olsa da Afrikalı freelancerların temel motivasyonlarının özgürlük arayışı, ekonomik gerekçeler ve zorunluluklar şeklinde üç ana grupta toparlanabileceği görülmektedir.

3.3.3. Çalışma Sürecinde Yaşanan Problemler

Freelance çalışmanın sorunlarını tespit etmek amacıyla hem genel olarak çalışanların yaşadıkları sorunlara ilişkin bir soru sorulmuş, hem de çalışma süreçlerinde karşılaştıkları fiziksel ve mental problemleri örneklendirmeleri istenmiştir. Aynı şekilde Sahra-altı Afrikalı freelancerların -pilot çalışma sürecinde de elde edilen veriler hesaba katılarak- ayrımcılığa uğrayıp uğramadıkları sorulmuş ve herhangi bir hiyerarşik ilişkiye tabi olup olmadıkları soruşturulmuştur. Platform çalışması sürecinde performans kontrolü sonucunda herhangi bir ödül ya da cezayla karşılaşıp karşılaşmadıkları sorularak denetim ve gözetim uygulamalarına ilişkin fikirleri araştırılmıştır. Örneğin K1, freelance çalışma sürecinde yaşadığı problemlerden birini tecrit edilmek olarak tanımlamaktadır: "*Tecrit edici durum hakkında çok şey söylenmiştir ancak freelance çalışma için daha doğru olduğunu düşünüyorum çünkü ücretler üzerinde pazarlık yaparken, ödemeleri kovalarken 'dünyaya karşı sizsiniz' gibi hissettirebilir. Ben yalnız çalışma ruh sağlığıma iyi geldiği için şanslıyım.*" Fiziksel olarak yaşadığı problemleri ise sırt ağrısı ve "*gözlerimi dinlendirmeden çok uzun süre ekrana bakmaktan*" baş ağrısı olarak sıralamaktadır.

Sırt ağrısı ve yorgunluktan mustarip olan bir öğrenci olan K2 "*yalnızlık, özgür olamamak ve yaş sınırları*"nı freelance çalışmada yaşadığı mental sorunlar olarak göstermektedir. K3, "*bazı insanlar aynı işi sizin yapmak istediğiniz paranın %20'si gibi bir fiyata yapmaya hazırdır*" demektedir. Aynı kullanıcı, platformların "*coğrafi konumlar*" gerekçesiyle her işi bölgelerine göstermediğini ileri sürmekte ve işlerin alındığı takdirde işverenlerin yarısının kendi saat dilimlerine uygun çalışılmasını istediklerini ifade etmektedir. Saat dilimlerinin özgürlüğe izin vermediğini ileri süren K3, uzun ve sabit oturma pozisyonu nedeniyle vücudunda ağrılar hissettiğini dile getirmektedir. Upwork'ün son zamanlarda işleme koyduğu bir uygulamanın sonucunda kullanıcılardan Vergi Kimlik Numarası (VKN) talep ettiğini ifade ederek yeni bir denetim sürecini başlattığını söylemektedir. K25 ise gözetim uygulamalarına ilişkin soruya "*farkında olduğum bir şey yoktu*" şeklinde cevap vermiştir.

K4 yaşadığı problemleri çok fazla çalışamama, teslim tarihlerine yetişememe ve faturaları ödeyecek iş bulamama kaygısı olarak sıralamaktadır. Aynı kullanıcı, fiziksel bir problem olarak çok oturduğu için aldığı kilolardan şikayet etmektedir. K4, işçiler arasında bir ayrım ve hiyerarşi olduğunu söylemekte ve "*Kafkasyalıların, Avrupalıların ve Batılıların daha avantajlı olduğunu*" düşünmektedir. K21, K4'e benzer şekilde beyazların siyahlara göre aynı işi yapmalarına rağmen daha fazla kazandığını dile getirmektedir. O'na göre, bu bağlamda bir "*renk ayrımı*" mevcuttur ve çalışanlar arasında bir hiyerarşi inşa edilmektedir.

K5 aynı anda birden fazla iş yaptığı için zihinsel olarak bitkin düştüğünü ifade etmektedir. İşten kaynaklı olarak uyuyamadığı günler olduğunu söyleyen K5, sabah erken saatlerde kalktığını dile getirmektedir – ki bu durum özgürlük arayışı fikirleriyle çelişmektedir. Bu psikolojik sıkıntıların yanında fiziksel olarak da boyun ağrıları yaşadığını ifade etmektedir. Müşterilerle devamlı iletişim halinde olduğu için sürekli olarak telefonda veya bilgisayarda mesajlara yanıt vermek zorunda kalan K5 ailesi ve arkadaşlarına zaman ayıramadığını söylemektedir:

> "Serbest çalışma nedeniyle uyku bozukluğum oldu. Ailemle yaşadığım için, çalışmadan önce hava kararana kadar beklemek zorunda kalırdım, bu yüzden akşam 22'den sabah 5'e kadar uyanık olurdum. Serbest çalışmanın baskısı nedeniyle zihinsel bir çöküntü yaşadım ve ruhsal dengemi kaybettim."

K6 freelance çalışanların karşılaştığı en büyük sorunu istismar olarak tanımlamaktadır. Mevcut iş miktarı ile işi yapmak için gereken emek miktarı arasında bir tutarsızlık olduğunu dile getirmektedir. "*Bunun nedeni, endüstrinin birkaç kişi tarafından kontrol edilmesi ve bu azınlığın, endüstrinin yeni oyuncuların sektöre girmesine izin vermesini ve işgücü piyasası için mevcut yeni fırsatların açılmasını engellemesidir.*" K6, freelance çalışanların müsait vakitlerini diğer müşterilerin işlerine yayma özgürlüğünün sınırlı olduğunu ifade etmektedir. Çünkü çalışanlar yaşamını devam ettirmeye yetecek minimum işi garanti edebilecek belirli bir şirketle ilişkilerini güvenceye almak zorunda kalmaktadır. K6, görüşmeyi yaptığı süreçte uzun süredir sırt ağrısı çektiğini ancak çalışmaya devam etmesi gerektiğini dile getirmiştir. Çalışma sürecinde çok büyük bir ayrımcılık yaşandığını söyleyen K6 diğer çalışanlardan daha yüksek düzeyde derecelendirilen belirli grupların varlığına dikkat çekmektedir.

K7 freelance çalışmada yaşadığı sorunlardan birini istikrarsızlık olarak nitelemektedir. Tam zamanlı bir iştekinin aksine işin geçiciliğinin rahatsız edici olduğunu vurgulamaktadır. İş ve yaşam arasında bir denge kurmadaki zorluğun, yalnızlığın ve "*sosyal beceriksizliğin*" yaşadığı psikolojik problemler olduğunu söyleyen K7, fiziksel olarak düzenli egzersiz yapmadığı takdirde sırt ağrısı, uykusuzluk ve baş ağrısından mustarip olduğunu ifade etmektedir. K7 bunlara ek olarak, platformlardaki derecelendirme uygulamalarının bir hiyerarşi yarattığını dile getirmektedir.

K8 iş yükünün çalışma sürecinde önemli bir sorun olduğunu ifade etmektedir. Devamlı olarak yazmaktan kaynaklı parmaklarında ve bileklerinde ağrı hissettiğini dile getirmektedir. Platformlarda performans kontrolünün bir sonucu olarak hem ödül hem de ceza aldığını söylemektedir. Yapılan iş sonucunda elde edilecek gelir güvencesinin olmaması (işin sonucunda para kazanıp kazanmayacağının belirsizliğini vurgulamaktadır) ve işle alakalı her şeyi işçinin yapmak zorunda oluşunun bir baskı yarattığını söyleyen K9, durağan ve hareketsiz olarak çalışmasının sonucunda bel ağrısıyla karşılaştığını dile getirmektedir. Güney Afrikalı bir katılımcı olan K10, bölgesinden kaynaklı olarak kimi freelance fırsatlarından yoksun bırakıldığını ifade etmektedir. Metin yazma sürecinin "*kelime sayımı, düzgün araştırma, yazma ve*

düzenleme" işi gerektirdiği için ağır bir iş yaptığını söyleyen K10 yalnızlığı psikolojik bir problem olarak göstermektedir. K22 gibi kimi çalışanlar çalışılan ortamın "*yeşillik içermemesi*" ve yalnız çalışılmasının kişide depresyona yol açtığını ifade etmekte ve çalışmaya devam edemeyeceğini hissettiği günlerde kendini motive etmekte zorlandığını ileri sürmektedir. K22 aynı zamanda kuyruk sokumunda duyduğu ağrılar ve düzenli baş ağrısı gerekçesiyle her gün ağrı kesici kullandığını belirtmiştir.

Bir son teslim tarihi ile çalışmak K11'e göre çalışan üzerinde ciddi bir baskı yaratmaktadır. K11 aynı baskıyı ilk işini aldığı süreçte de yaşamıştır. İlk işi almanın zorluğu K21 tarafından da "*Müşteri edinmek, serbest çalışanların karşılaştığı en yaygın zorluktur. Bu, özellikle bir iş grubu oluşturmamış veya ağızdan ağıza bir itibar oluşturmak için yeterli müşteriyle çalışmamış yeni serbest çalışanlar için bir sorundur*" şeklinde ifade edilmektedir. Bu zorlukların sonucunda K13 gibi kimi çalışanlar motive olmakta zorluklarla karşılaşmaktadır. K11'e göre alınan geri bildirim sayısı ve çalışma geçmişine göre çalışanlar arasında bir hiyerarşi oluşmaktadır. K14'e göre işler sabit değildir, devamlı olarak iş aramak gereklidir ve iş sürecinde tüm masraflar çalışana aittir. Bulundukları coğrafi konum nedeniyle iş dışı hizmetler daha ucuz kabul edilmektedir. İşlerin konuma dayalı olması nedeniyle uzun vadeli işlere (6-12 aylık) Sahra-altı Afrika'da pek rastlanmamaktadır. K14 sık sık iş bulamama ve ödeme alamama korkusu yaşamaktadır. Aynı kullanıcı, devamlı oturur pozisyonda olmaktan ötürü bacaklarına kısıtlı kan akışı nedeniyle sık sık ayağa kalkmak zorunda kalmaktadır. K15 sorunlardan platformu ya da işverenleri değil işçileri sorumlu tutmaktadır:

> "Ben yalnız çalışmaktan keyif alıyorum. Her şey, bireyin çalışma düzenine bağlıdır. Müşterilerin çoğunun kendi gereksinimlerinden kaynaklı olarak çalışmak istedikleri freelancerda aradıkları demografik ya da başka türlü özellikleri, önyargıları anlayabiliyorum; bu sonuçta onların parası ve projesidir."

K15 daha önce herhangi bir ceza almadığını, aksine en iyi performans gösteren kişi olarak derecelendirildiğini belirtmektedir. Fakat K16, K15'ten farklı olarak iş sürecinde çok fazla risk olduğuna dikkat çekmektedir. İş güvenliği, müşterilerin ödeme yapmaması, geri bildirimlerdeki düşük puanlar ve düşük puanlarla bağlantılı olarak meydana gelen itibar kaybı bu işlerden bazılarıdır K16, eşiyle birlikte çalıştığı için yalnızlık probleminden mustarip değildir ancak yalnızlığın diğer çalışanlar için

bir problem haline geldiğini kabul etmektedir. Yine K16'ya göre freelance çalışmada karşılaşılan fiziksel problemler herhangi bir masa başı işten farksızdır -bu şikayetlerden bağımsız olanlar, genellikle K18 gibi ergonomik bir düzen kurma imkanına sahip olanlardır-. K16, azgelişmiş ülkelere karşı ayrımcılık yapıldığını ve işverenlerin kendi ülkesi Güney Afrika gibi ülkelere iş vermemeyi seçtiğini söylemektedir. K28 bu durumu Nijerya perspektifinden şöyle özetlemektedir: "*Ben Nijeryalı genç bir insanım, her gün ayrımcılıktan kendi payıma düşeni alıyorum.*"

K17, resmi izin hakları olmadığını ve bunun sonucunda çalışmadığı bir tatil hatırlamadığını beyan etmektedir. Tatil zamanlarında gelen işleri geri çevirmek istememektedir. Çalışırken bazen oldukça yalnızlaşabildiğini ancak esneklik ve özgürlüğün bu bedele değdiğini ifade etmektedir. Bunun yanında K17'ye göre sağlık sigortası ya da emeklilik ödemelerinin hepsini kendisinin karşılaması ciddi problemler doğurmaktadır. "*Adam kayırmacılık, sektördeki kişilerdeki ırkçılık ve bir nevi apartheid*" K17'ye göre varlığını sürdüren diğer sorunlardır. Bir sonraki işi bulmanın her zaman bir endişe kaynağı olduğunu söyleyen K17 standart çalışmadan farklı olarak haklarının daha az korunduğunun bilincindedir. Çünkü işi almak için sabit bir süre yoktur ve bu bir belirsizliğe yol açmaktadır. Tutarlı müşteriler bulmak, adil fiyatlar belirlemek ve pazarlık etmek, motivasyon ve disiplin kaybı, ödeme almanın zorluğu ve iş-yaşam dengesini korumak K17'nin karşı karşıya kaldığı sorunlardan diğerleridir. Devamlı olarak iç mekanlarda çalışmak K17 için sosyal hayatı deneyimleme fırsatlarını azaltmaktadır. K17'ye göre iş ve yaşam arasındaki dengeyi korumak bir lükstür ve bu lüksten yalnızca beyazlar faydalanabilmektedir.

K19, yaptığı iş karşılığında kazandığı parayı almak için uzun süre beklemesi gerektiğini dile getirmektedir. K19'a göre dinlenmek stresli bir süreçtir. Çünkü bu süreçte iş gelmediği için para kazanamamaktadır. Aynı çalışan, sosyalleşmenin de gelir düzeyiyle doğrudan bağlantılı olduğunu söylemektedir. K19, devamlı olarak çalışma zorunluluğu sonucunda molaya ihtiyaç duyduğunda izolasyonu tercih etmektedir. Sırt ağrısı, K19'un "*kişiliğinin bir parçasıdır.*" Kendi başına olmak ve sıfırdan başlamak K19 için güven kırıcı bir konu olmuştur. K19'un dikkat çektiği bir diğer konu da daha fazla deneyimi ve kaynağı olan birine karşı işlerin kaptırıldığı durumlardır.

K20'nin dikkat çektiği bir başka problem çalışanın kendini pazarlamak için gereken zaman ve enerjiye sahip olamadığı durumlardır. Freelance çalışan bu noktada farklı görevleri tek başına üstlenmek zorunlu kalmaktadır. Karmaşık projeleri tek başına üstlenmek ve bu projeleri yerine getirmedeki sınırlılıklar onun için zorlayıcı olmaktadır. Ancak K20 için platformlarda çalışanlar arasında bir ayrım ya da hiyerarşi söz konusu değildir. Çünkü tanıdığı kişiler sosyal konumlarına rağmen başarılarını sıkı çalışma ve bağlılığa borçludur. K22, daha önce müşterilerden aldığını ve gecikmelerden kaynaklı cezalar aldığını ifade etmiştir: "*Tıbbi nedenlerden dolayı gecikme tamamen benim yüzümdendi, bu yüzden anlayabiliyorum.*"

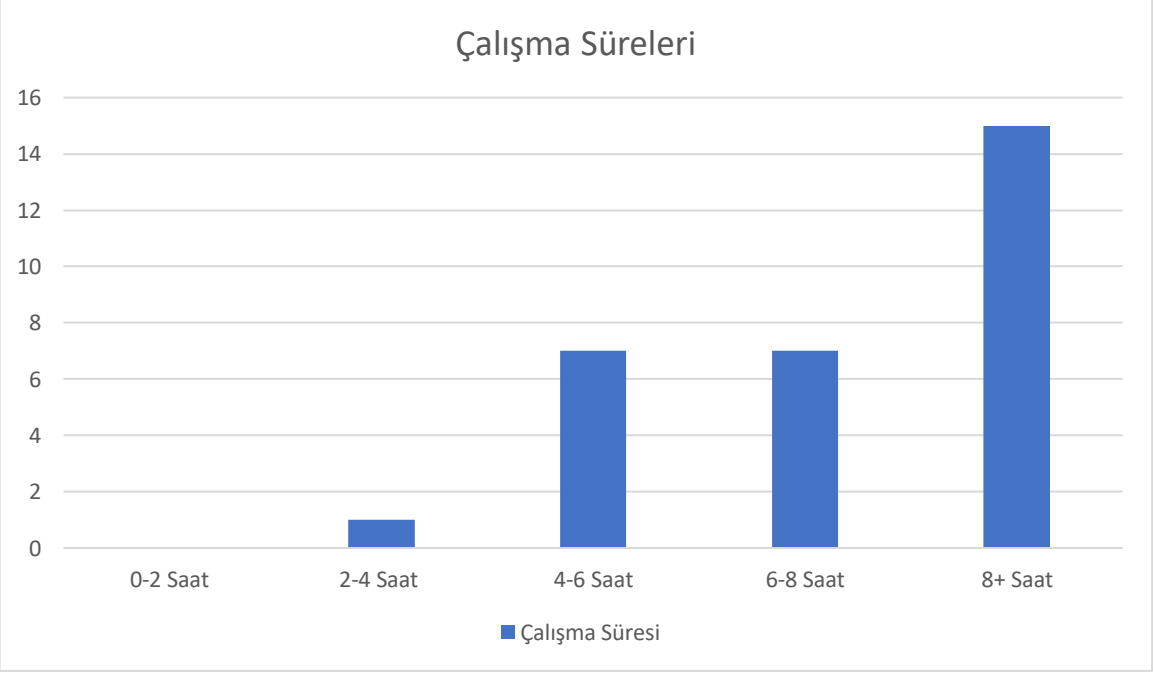
K24 yöneticilerinin olmamasını bir sorun olarak tanımlamaktadır: "*Omzunuzun üzerinden bakacak bir yöneticiniz olmadığında konsantrasyonu korumak ve çalışmak zor olabilir.*" K24 için freelance çalışmadaki temel sorunlardan biri de yeterli müşteri tabanı oluşturamamış birinin iş almada karşılaştığı zorluklardır. İzolasyon ve çevresinde sosyallik kurabileceği insanların olmayışı K24'ün yaşadığı psikolojik zorluklardır. Sektördeki ağır topların varlığı ona göre hiyerarşinin temel kaynağıdır: "*Portföyünüzün onlarınkinden daha iyi olduğunu açıkça görüyorsunuz, ancak yine de işlerin çoğunu alıyorlar. İnsan ne yapabilir, sadece zorlamaya ve ilerledikçe öğrenmeye devam etmeliyim.*" K26, karşılaştığı zorluklardan birinin vergileri tek başına ödemek zorunda kalması olduğunu söylemiştir. K27'ye göre bir bütün olarak freelance çalışma iyi düzenlenmemiştir. Öyle ki çalışanlara göre freelance çalışmanın temelinde daha az ücret karşılığında daha fazla çalışma yatmaktadır:

> "Pek çok şirket/birey, serbest çalışanların çok az ücret karşılığında hizmet sunması ve her fırsat için minnettar olması gerektiğini varsayar. Serbest çalışma topluluğunda bu bir sorundur" (K28).

Dolayısıyla işçilerin freelance çalışma sürecinde birçok farklı problemle karşılaştığı görülmektedir. Freelance çalışanlar problemlerin çözümü noktasında yalnız başlarına kalmaktadır. İş arkadaşları yahut bir sendikalarının bulunmayışı bu problemlerin çözümünü zorlaştırmaktadır.

3.3.4. Çalışma Zamanı ve Mekânı

Freelance çalışmanın Fordist çalışma biçimlerinden farklılaştığı noktalardan biri zaman ve mekânda yaşanan değişimlerdir. Çalışanlar günde 2 saatten 12 saate kadar değişen sürelerde çalışmaktadır. Çalışma mekanları ofis ortamından farklılık göstermektedir. Freelance çalışanlar büyük çoğunlukla evden çalışmaktadır. Görüşülen freelance çalışanlardan yalnızca 1 kişi (K6) evinin dışında çalışmaktadır. Örneğin K1, günde ortalama 6 ya da 7 saat çalışmakta ancak elindeki için son teslim tarihi yaklaştığında çalıştığı süre artmaktadır. Ev ortamında çalışan K1, çalışma ortamı olan evinde işle ilgili herhangi bir ek masrafı işverenin üstlenmediğini dile getirmektedir. Bu ek masraflar elektrik faturası, internet faturası, ekipman masrafı, kullanılan yazılımların ücretleri, sosyal güvenlik sigorta ödemeleri, yeme ve içme masrafıdır.

Şekil 8: Ortalama Çalışma Süreleri

Yalnızca 1 çalışanın (K25) ev içinde işle ilgili yaptığı harcamalar işveren tarafından karşılanmaktadır. Bunun dışında K17 bu harcamaları %10 vergi geri ödemesi olarak geri aldığını belirtmiştir. Ancak daha dikkat çekici olan K12 ve K24 bu masrafları doğrudan alamasalar da başka harcamaların faturalarına "*rakam ekleyerek*" telafi ettiklerini söylemiştir.

Bu noktada çalışanların giderek ev merkezli bir çalışmaya yöneldiği görülebilir. Çalışma zamanı ise iş zamanı ile iç içe girmektedir. Böylelikle freelance çalışanlar geleneksel olarak yeniden üretime ayrılan boş zamanlarında ve dinlendikleri mekanlarda da iş yapmaktadır. Bunun sonucunda Otonomcu Marksistlerin belirttiği üzere üretim ve yeniden üretim süreçleri birbirine karışmaktadır.

3.3.5. İş Süreci ve Memnuniyet İlişkisi

Freelance çalışanların çalışma sürecindeki deneyimlerini anlamak açısından onların iş sürecindeki deneyimleri araştırılmıştır. Bu bağlamda iş sürecinde yaşadıkları, yaptıkları işten duydukları memnuniyet, yaptıkları sonucunda kazandıkları ücretlerden duydukları memnuniyet, nasıl işler yaptıkları ve yeni iş bulma süreçlerinde yaşadıkları sorgulanmıştır. Katılımcılardan K1, niteliklerinin yazarlık sürecinde ona hizmet ettiğini, etkili bir şekilde iletişim kurmayı öğrettiğini ve dilin nasıl kullanılması gerektiğini öğrettiğini belirtmiştir. Ancak K1, uzmanlığının çoğunu iş sürecinde kazandığını beyan etmektedir.

K1 yaptığı işten memnun olduğunu, farklı konular hakkında yazmanın zevkli olduğunu ifade etmekte ve genç yazarlara rehberlik etmeyi olumlu bulmaktadır. K1'e göre metin yazarlığı "*herkes tarafından yapılabilecek bir işmiş*" gibi görülmektedir. Tecrübeli bir yazar olarak kazandığı ücretten memnun olduğu belirten K1, işle ilgili bir yan geliri yahut sosyal sigortası olmadığını beyan etmiştir. K1 yaptığı işi yaratıcı olarak tanımlamaktadır. Ancak aynı zamanda tam zamanlı bir freelance çalışan olarak iş bulamadığı zamanlarda faturalarını ödeyemediğini ifade etmektedir.

K2, yaptığı iş için aldığı ücretin yeterli olduğunu ancak bundan memnun olmadığını söylemektedir. Yeteneklere bağlı olarak bir aylık süreyi "*yeni bir iş bulması için*" yeterli görmekte ve genellikle basit ya da tekrarlı işler yapmaktadır. K29 yazma işini "*basit*" olarak tanımlamaktadır. K29'a göre araştırma yapmak ve iyi yazma becerileri edinmek metin yazma işlemi için yeterlidir. Bir öğrenci olan K3, yaptığı iş sonucu aldığı ücretten memnun olduğunu ve bu işin kendini geliştirmeye fırsat verdiğini dile getirmektedir. Ancak K3 iş sürecinin zorlayıcı olduğunu, yani basit ya da tekrarlı olmadığını söylemektedir. Yeni bir iş bulmanın ise "*kadere bağlı*" olduğunu iddia etmektedir çünkü K3'e göre zaman zaman "*müşteri bir iş ilanı*

verdiğini unutur." K4, iş sürecini hem yaratıcı hem de tekrarlayan şeklinde "*karma*" olarak tanımlamıştır. İş bulamayınca geçimini sağlamakta zorlandığını söyleyen K4 iki yıldır tek bir müşteriyle çalıştığı için düzenli gelir kazanma açısından görece rahat olduğunu beyan etmiştir.

K5 çalışmaya yeni başladığında fazla müşteri bulamadığı için yaptığı işe uygun olmayan ücretler aldığını söylemiştir. K5 aynı zamanda özel sağlık sigorta primlerini kendisi ödemektedir. Çoğunlukla tekrarlı işler yapmış olan K5 zaman zaman yaratıcı işler de yapmaktadır. K5 zamanla tavsiye üzerine yeni işler bulmaya başlamıştır. Genellikle tek bir müşteri için çalışmakta işsiz kaldığında ise tek seferlik kısa süreli işler bulmaktadır. K6 ise yaptığı iş sonucunda aldığı ücretten memnuniyeti sorulduğunda şu cevabı vermektedir:

> "Ücret konusunun zorluğu, düzgün bir müzakere sürecine pek yer olmamasıdır. İşi sağlayan şirket, iş için ödeyecekleri ücrete genellikle kendi başına karar verecek ve işi alıp almayacağına karar vermek çalışana kalmış olacaktır. Nadir ve uzmanlaşmış bir beceri gerektiğinde, böyle bir beceriyi sağlayan kişinin emeğinin fiyatını belirleyeceği durumlar farklıdır. Ücretlerden memnun olmasam da onlarla yaşamıma devam edebiliyorum."

Yeni bir iş bulmak K6'nın zorlandığı konulardan biridir. K6'ya göre bunun gerekçesi sektörün kapalı oluşu ve şirketlerin yeni işçileri "*tanıdıklar*" ağı üzerinden bulmalarıdır. K7 yaptığı işten memnundur ancak "*daha iyisini yapabileceğini*" ve buna paralel olarak benzer şekilde ücret konusunda da "*daha fazla kazanabileceğini*" düşünmektedir. Yaptığı işlerin niteliğini ise gelen projenin içeriğine bağlamaktadır. İstenen iş yaratıcı ise yaratıcı bir iş süreci geçirmekte, istenen iş basit ise tekrarlı bir iş yapmaktadır. Yeni bir iş bulma süreci hizmetlerinin sonucunda algoritmik sıralamada kazandığı yere bağlıdır. Bir başka katılımcı olan K8 primlerini kendisinin ödediği sağlık ve trafik sigortalarına sahiptir. K8, yeni iş bulmanın -özellikle başlangıç aşamasında- çok zor olduğunu söylemektedir. K13 kariyerinin başlangıcında sektördeki deneyim eksikliğinden dolayı iş bulmanın zor olduğunu ancak zamanla yerleşik bir ağ ve portföyü olduğu için şimdileri nadiren işsiz kaldığını beyan etmektedir.

K9, niteliklerini geliştirmek için devamlı olarak iş ile alakalı eğitim kurslarına katılmaktadır. Başlangıçta derecelendirmesi düşük olan K9'un puanları yeni

düzelmiştir. Bununla bağlantılı olarak faturalarını düzenli olarak ödeyebilmeye başlamıştır. Yaptığı işin niteliği hakkında bir oran veren K9 son zamanlardaki işlerinin %20'sinin basit ve tekrarlı olduğunu, geri kalanının ise yaratıcılığa dayandığını söylemektedir. Bunun yaratıcı işler için bir alan yarattığını ileri sürmektedir: "*Günde en az 2 saatimi işimi ilerleten ücretsiz işlere ayırıyorum (kendi web sitem için blog yazmak, yaratıcı LinkedIn gönderileri, araştırma yapmak vb.). Çok meşgul olduğumda bu zamanı müşteri işleri için feda etmem gerekiyor.*"

Ocak 2022'den beri istikrarlı bir şekilde iş bulan K9 ancak işler yavaşladığında zamanını hizmetlerini parlatmak veya becerilerini geliştirmek için eğitim almaya ayırmaktadır. K26 da iş bulamadığı boş zamanlarında çevrimiçi kurslara katılmaktadır. K28 aylarca işsiz kalabilmekte ancak ara vermeden yeni işler bulabildiği aylar da geçirebilmektedir. K26, iş bulamadığı dönemleri yeni işler için başvuru göndererek geçirmektedir. K16 gibi kimi çalışanlar ise yılda yalnızca 10 gün çalışmadıklarını iddia etmektedir.

K10 yaratıcılığın işverenle karşılıklı etkileşimle ve müşterinin isteğiyle ilişkili olduğuna dikkat çekmektedir. K11 ne yeteneklerinin karşılığını ücret olarak aldığını ne de sigorta sahibi olduğunu söylemektedir. Tekrarlı ve basit işler olduğu kadar yaratıcı işler de yapan K11 yeni bir iş bulmanın haftalarca sürebileceğini belirtmektedir. K12 gibi belirli bir konu üzerine yazan (teknoloji üzerine yazmaktadır) yazarlar tekrarlı işler yapma eğilimindedir (K12 aynı zamanda en fazla 2 ay içinde iş bulabildiğini söylemiştir). K13 da tıpkı K12 gibi eğitim ve teknoloji alanında yazmakta olan bir yazardır ve yaptığı işi hem basit hem de yaratıcı olarak tanımlamaktadır:

> "İkisinden de biraz. EdTech endüstrisindeki işletmeler için e-postalar, haber bültenleri, bloglar, sosyal medya metinleri ve açılış sayfaları yazıyorum. Bazen biraz yaratıcılık gerektirirler, diğer zamanlarda ise çok tekrarlayıcıdırlar."

K15, niteliklerinin yeterli olup olmamasının yaptığı işin müşteri nezdinde değer görüp görmediğine bağlı olarak değişiklik gösterdiğini söylemektedir. O'na göre işin değer görmesi için çalışanın kendini nasıl sunduğu önem kazanmaktadır. K15 yaratıcı bir alanda çalıştığını dile getirmektedir. Ancak onun yaptığı iş belirli prosedürleri izlemesini ve bulunduğu her platform tarafından belirlenen belirli

standartlara veya her müşterinin gerektirdiği standartlara uymasını gerekmektedir. Bu bağlamda onun yaptığı iş basit ve tekrarlı hale gelmektedir.

K18 iş bulamadığı dönemlerde geçimini sağlamak için üç düzenli müşteriye hizmet vermektedir. Bunun haricinde K18'in ek gelir kaynağı bulunmamaktadır. K20, "*tam zamanlı olarak freelance çalışmayı devam ettirebilmek için sürekliliği olan bir iş akışına sahip olmayı*" dilemektedir. K22 neredeyse her konu hakkında yazmakta (*fitness*, ebeveynlik, yatırım, din ve kurgu dışı) ve iş bulamadığı zamanlarda "*güzellik ürünleri veya küçük giyim eşyaları*" gibi ürünler satmaktadır. K27 de freelance iş bulamadığı zamanlarda otomobil tamircisi olarak çalışmaktadır.

K24 "*her zaman dün olduğumdan daha iyi olmaya çabalıyorum*" diyerek yaptığı işten memnun olduğunu ve sürekli olarak yeni nitelikler kazandığını ileri sürmektedir. Ancak K24 kazandığı ücretlerden memnun değildir: "*Kendime bakmak ve faturalarımı ödemek için daha fazla paraya ihtiyacım olduğu için düşük ücretli işleri gönülsüzce kabul ediyorum.*" Tıpkı K22 gibi farklı sektörlere hizmet verdiği için yaratıcılığın faydalı olduğunu söylemekte ve yeni bir iş bulmanın "*uzun*" sürdüğünü ifade etmektedir. K25, yaptığı işin kalitesinin aldığı para miktarıyla denk olmadığını düşünmekte ve farklı müşterilere tavsiye edileceğini düşünerek işlerini özenerek yapmaktadır. K30 ise niteliklerinin yaptıkları işler için fazlasıyla yeterli olduğunu ancak kazandığı ücretten memnun olmadığını beyan etmektedir. Öyle ki K30 zaman zaman en temel ihtiyaçlarını bile karşılamakta zorlanabilmektedir.

Bu bölümde iş ve boş zamanın birbirine girmesi, bireyselleşme, yaşanan fiziksel ve mental sorunlara rağmen işçilerin freelance iş süreçlerinden memnuniyet duydukları görülmüştür. Bu da akla "ideoloji" problemini getirmektedir. İdeoloji ile ilintili süreçler bir sonraki bölümde incelenecektir.

3.4. Dönüşen Ekonomide Freelance Çalışanların Deneyimleri

Çalışmanın bu bölümünde görüşmelerde elde edilen veriler kavramsal çerçeve doğrultusunda değerlendirilmektedir. Öncelikli olarak Sahra-altı Afrikalı freelance metin yazarlarının teknolojik iyimserlik ve teknolojik kötümserlik arasında dengeli bir pozisyonda konumlandıkları görülmüştür. Çalışanların bir bölümü geleceğe dair iyimser bir perspektife sahipken bir bölümü yapay zekâ alanındaki gelişmelerin

işlerini ellerinden alacağını düşünmektedir. Teknolojik iyimserlik ve teknolojik kötümserlik arasındaki fark Sahra-altı Afrikalı freelancerlar özelinde sınıfsal bilincin bir uyaranı olması noktasında belirleyicidir. Çalışanlar her ne kadar kendilerini genel olarak belirli bir sınıfa ait hissetmese de teknolojik alandaki gelişmelerin metin yazarlığı mesleğinde en iyi ihtimalle ücretleri aşağı çekeceğini en kötü ihtimalle ise mesleği bütünüyle ortadan kaldıracağı yönünde bir şüpheye sahiptir. Dolayısıyla buradaki teknolojik kötümserlik sınıfsal bir bilincin nüvesi olarak yer almaktadır.

İşçiler süreç içerisinde sömürünün farkındadır ve teknolojinin bu noktada bir araç olarak hizmet edişini birinci elden deneyimlemektedir. Çalışanlar ortalama olarak 5 yıldır freelance olarak çalışmaktadır. Bu, freelance çalışmanın bölge için görece yeni bir olgu olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda işçiler cep telefonu ya da bilgisayar gibi donanımlara erişmekte güçlük çekmemektedir ancak bu donanımın mahiyeti -yani ne kadar güncel oldukları- bir başka sorudur. Fakat metin yazarlığının örneğin grafik tasarımı gibi işlerden farklı olarak daha düşük yazılımlara ihtiyaç duyması donanımın güncellik sorununu denklem dışına çıkarmaktadır.

Çalışmanın kavramsal çerçeve bölümünde dijital kapitalizmin ortaya çıkışının tarihsel olarak Fordizm'den postfordizme geçiş sürecine denk düştüğü tartışılmıştır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken bu geçiş sürecinin Avrupa ve Kuzey Amerika merkezli olarak gerçekleşmiş olmasıdır. Sahra-altı Afrika örneğinde emek gerek sömürge sürecinde gerek sömürge sonrasında esnek üretim biçimi olarak deneyimlenmiştir. Sahra-altı Afrika Fordizm'i ya da Fordizm'in ortaya çıktığı tarihsel bağlam olan refah devletini hiçbir zaman deneyimlememiş, postfordizm ile ortaklaştığı esneklik içinde büyümüştür. Çalışmada görüşülen freelance işçilerin iş ve yaşam arasında kurdukları dengeyi bulanıklaştıran iş saatlerinin uzunluğunu bir sorun olarak görmemelerinin temelinde bu tarihsel altyapı bulunmaktadır. Bunun yanında freelance metin yazarlığı gibi dijital işler çalışanlar için "*olumlu*" bir iş deneyiminin habercisi olarak görülmektedir. Bu noktada çalışmadaki kuramsal çerçeveden faydalanarak postfordizmin aslında Avrupamerkezci bir olgu olduğu ve gelişmiş Batı'daki emek süreçlerini açıklamakta faydalı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla yine Avrupamerkezci bir olgu olan dijital emeğe madun bir bakışla yaklaşmak bu noktada

değer kazanmaktadır. Azgelişmiş ülkelerdeki işçiler emek süreçlerini gelişmiş dünyadan farklı olarak deneyimlemektedir.

Freelance işçilerin deneyimlediği farklılıklardan biri emeğin bireyselleşmesi olgusudur. Çalışanlar doğrudan kavramsal bir yanıt vermektense "yalnızlık" ve "izolasyon" olgularından mustarip olduklarını dile getirmişlerdir. Emeğin bireyselleşmesi olgusu dijital kapitalizmin yarattığı yeni işlerin içeriğinin alameti farikasıdır. Bu noktada işçilerin çalışma deneyimleri incelenirken genellikle basit ve tekrarlı işler yaptıkları görülmektedir. İşçiler büyük bir çoğunlukla evlerinde çalışmakta, bu süreçte işverenlerden iş sürecinde yaptıkları masraflara ilişkin ek ödeme alamamaktadır. Bu, ev kadınılaşma olgusunun Afrika'da freelance çalışma deneyiminin yerleşik bir özelliği olduğu yönündeki varsayımı doğrulamaktadır.

İşçiler evlerinde çalıştıkları süre boyunca iş zamanı ile serbest zaman arasındaki dengeyi kuramamakta, genellikle düşük ücretler karşılığında çalışmakta, basit ve tekrarlı işler yapmaktadır. Basit ve tekrarlı işler aynı zamanda Taylorist pratiğin habercisidir. Dijital Taylorizm olgusu Sahra-altı Afrikalı işçiler tarafından doğrudan deneyimlenmemektedir. Yani işçiler gözetim pratiklerinin farkında değildir. Örneğin K25 gözetim uygulamalarına ilişkin soruya "*farkında olduğum bir şey yoktu*" şeklinde yanıt vermektedir. K25, çalışanların gözetime ilişkin bilinçlerinin bir özetini vermektedir. Yanıtlara göre hiçbir çalışan algoritmik denetim ve gözetim süreçlerinin farkında değildir. İşçiler farkında olmasalar da platformların yazılımları tarafından devamlı olarak denetime tabi tutulmakta ve gözetilmektedir. Bu aşamada John Zerzan (2013: 42) bir noktaya dikkat çekmektedir: "*...kontrol ve disiplini uygularken, daima artan bir otorite oluşumu olan ritüelleşmiş davranış temasına geri dönülür.*" Yani basit ve tekrarlı işler ritüelleşme ve yaratıcılığa imkân vermeme bağlamında başlı başına birer kontrol uygulaması olarak öne çıkmaktadır.

Çalışanların freelance çalışmaya yönelmelerinde üç motivasyon öne çıkmaktadır: Genel olarak özgürlük arayışı, ekonomik gerekçeler ve zorunluluklar. İşçilerin kimi standart çalışma biçimlerinin tekdüzeliğinden bir kaçış imkânı olarak gördükleri freelance çalışmaya yönelmiştir. Bazı çalışanlar ise gerek ek iş olarak gerek tam zamanlı iş olarak freelance çalışmayı bir gelir kaynağı olarak kurgulamaktadır.

Ancak işten çıkarılan, mezuniyet öncesi özgeçmişlerini güçlendirmeye çalışan öğrenciler ve portföy oluşturan kimi çalışanlar ise freelance çalışmayı bir zorunluluk olarak deneyimlemektedir. Bu noktada şu yorumlar yapılabilir: İşçiler bir özgürlük arayışı olarak girdikleri -örneğin K5 freelance çalışmayı "*daha esnek şartlara sahip olabilmek, istediğiyle çalışabilmek, seyahat edebilmek ve para kazanabilmek*" olarak tanımlamıştır- freelance çalışma sürecinde tekdüze çalışmanın yeniden üretildiğine şahit olmaktadır. Bu noktada dijital nomadizm[62] olgusunun dijital mavi yakalılıkla son bulduğu görülmektedir. Dolayısıyla tipik çalışmadan kaçışın çalışanlar için olumlu sonuçlara yol açıp açmadığı şüphelidir. Ekonomik gerekçeler ise freelance çalışmanın içeriğine ilişkin bir ipucu vermektedir: Ek iş olarak freelance ve tam zamanlı olarak freelance.

Ek iş olarak kimi freelance çalışanlar standart bir işe sahiptir ve mesai saatlerinin haricinde ya da okullarından vakit kaldığında çalışmaktadır. Fakat freelance çalışmayı yarı zamanlı olarak yapanlar için de ek iş tam zamanlı bir faaliyete dönüşebilmektedir. Çünkü vasat üstü bir ücret kazanmak için fazla iş yapmak gerekmektedir. Kelime başına ücret ödenen bir sektöre yeni işçilerin artan katılımı ücretleri dibe doğru baskılanmaktadır. Tam zamanlı çalışanlar ise standart bir işten farklı olarak emeklilik haklarının, tatillerin, mesai saatlerinin, sigortalarının ve talep haklarının olmayışı ile baş etmek durumunda kalmaktadır. Bu noktada Bağımlılık Teorisi'ni sınıf içi ilişkileri anlamada kullanmak Sınıf Çalışmaları'na bir katkı sunabilir. Merkez ve çevre diyalektiğini sınıfsal bağlama oturtarak sınıf içi eşitsizlikler anlaşılabilir.

Merkezde yer alan işçiler gelişmiş ülkelerde çalışan işçiler olarak, çevrede yer alanlar ise bu çalışma özelinde Sahra-altı Afrikalı freelance metin yazarları olarak görülebilir. Bu yeni bir uluslararası dijital iş bölümünün anahtarını vermektedir. Nitelikli işler gelişmiş ülkelerdeki azınlık olan nitelikli çalışanlara yaptırılmakta,

[62] Dijital nomadizm, masa başı işlerin özgürlüklerini kısıtladığını, iş zamanı ve yaşam zamanı arasındaki dengelerinin bozulduğunu, yaşam tarzlarının monotonlaştığını ve işlerine duydukları ilgisizliğin arttığını düşünen çalışanların seyahat ederek çalışma olgusunu tanımlamaktadır. Bu dijital göçebeler, uzaktan çalışma aracılığıyla herhangi bir yerden çalışabilmekte ve böylelikle çalışırken yeni yerleri görerek çalışma deneyimlerini monotonluktan çıkarttıklarını düşünmektedir (Çömlekçi, 2021: 80).

niteliksiz işler ise çevredeki nitelikli işçilere düşük ücretler karşılığında yaptırılmaktadır. Bu klasik anlatının ötesinde Sahra-altı Afrikalı freelance metin yazarları içerisinde de bir merkez-çevre diyalektiğinin tespiti yapılabilir. İşçilerden kimileri yaptıkları işleri yaratıcı olarak görmekte ve yaptıkları işlerden memnun olmamakta, kimileri bu çalışma tipini bir zorunluluk olarak görmekte, niteliksiz işler yapmayı sevmemekte ve iş süreçlerini olumsuz sıfatlarla değerlendirmektedir. Gelişmiş ülkelere göre niteliksiz olan işler ve düşük ücretler, azgelişmiş ülkelerdeki işçiler için prestijli işlere ve üst orta sınıf geliri işaret eden ücretlere tekabül etmektedir. Bu durum, freelance işler arasında yeni bir işçi aristokrasisine işaret etmektedir: Dijital orta sınıf versus dijital mavi yakalar.

Dijital orta sınıf[63] yaratıcılığa imkân tanıyan nitelikli işlerin icracılarıyken dijital mavi yakalar tekrarlı ve basit işler gerçekleştirmektedir. Bu dijital işçi aristokrasisinde dijital mavi yakalar küresel proletaryanın mensupları olarak görülebilir. Bu çalışanlar, Marksist bir bakışla sınıf bilincine sahip olmayışlarıyla dikkat çekmektedir. İşçiler platformlarda yapılan renk ayrımının ve sömürünün farkındadır. Fakat işçiler buna karşı harekete geç(e)memektedir. Çünkü platformlar potansiyel bir işçi hareketinin önünü almış, bireysel sözleşmelerle hak mücadelesi süreçlerinde tüm inisiyatifi işverenlere teslim etmiştir. Deyim yerindeyse freelance çalışanların iş süreçlerine dair taleplerde bulunma haklarının önüne geçilmiştir. Görüşülen birçok katılımcının uzun süre ücret alamayışı ve hak ettikleri ücretlerini talep edememeleri emeğin bireyselleştirilmesi ve sendikasızlık olgularının önemli göstergeleridir.

Görüşülen freelance çalışanlar ücretsiz emek sömürüsünün farkında değildir. Çalışanlar, iş sürecinde yalnızca kelime başına ücret aldıklarını kabul etmektedir. Fakat bu ücretlere kullandıkları programların ücretleri, işler için aldıkları eğitimlerin süreleri, bu eğitimlerin ücretleri, yeni iş arama süreçleri ve evde çalışma sürecinde yaptıkları harcamalar (faturalar, yeme içme vb.) dahil edilmemektedir. Freelance çalışanlar ücretsiz emek sürecinin götürülerinin farkında değildir. K12 gibi kimi

[63] Benzer bir tartışma Gamze Yücesan-Özdemir tarafından yapılmaktadır. "*Altın yakalı çalışanlar*" olarak adlandırılan bilgi işçileri yalnızlık ve bireyselliği ile öne çıkmakta ve ev merkezli bir toplumda yaşamaktadır (Yücesan-Özdemir, 2009b: 36).

çalışanların bunu fark edememelerinin altında yatan temel gerekçe aileleriyle birlikte yaşadıkları için masrafları bölüşmeleridir. Dolayısıyla ücretli emek süreçlerinde yaşadıkları sömürüye ücretsiz emek sömürüsü de eklenmektedir.

Görüşmelere katılan işçilerin yalnızca dörtte biri kullanıcı sözleşmelerini okuduklarını beyan etmektedir. Oldukça küçük bir azınlığın çalışma sürecinde lehlerine ya da aleyhlerine olan maddelerin farkında olduğu söylenebilir. Bu durum, işçilerin hak arama süreçlerinde eksik kalabileceği bir durum yaratmaktadır. Dolayısıyla işçiler hak arama konusunda daha bütünsel bir yaklaşıma ihtiyaç duymaktadır. Görüşülen işçilerin hiçbiri bir sendika yahut dayanışma ağında örgütlü değildir. Bu noktada bölgede yalnızca Güney Afrika'da bir freelance dayanışma ağının bulunuşu ise kaydedilmesi gereken bir noktadır -bu dayanışma ağının ise çalışma için bulunulan görüşme talebine yanıt vermemesi bir başka unsurdur-. K27 bu olgunun ötesinde freelance çalışmanın devlet düzenlemesinden de yoksun olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla burada yaşanan sömürü süreçlerine devlet müdahil olmamakta, izleyici pozisyonunda kalmaktadır. Resmi sendikaların devlet tarafından tanınmayan bir alanda faaliyet gösteremeyişi sömürü süreçlerinde işçilerin tamamen bireyselleşmesine ve yalnız kalmasına yol açmaktadır.

İşçiler düşük gelirler ve yan hakların eksikliğine karşı birtakım hayatta kalma stratejileri oluşturmaktadır. Örneğin kimi işçiler yaptıkları masrafların faturalarına rakam ekleyerek daha fazla ücret elde etmektedir. Bu çabalar kolektif bir talepten daha zayıf bir direniş türünün örnekleridir. Bunun yanında işçilerin birbirleriyle iletişim kuramamaları örgütlenmenin önüne geçen bir başka olgudur. Bu noktada Toni Negri ve Michael Hardt'ın sınıf mücadelesinde iletişime verdikleri rol hatırlanabilir. Bu iki isme göre, "*(s)ınıf ve politik eylem üsleri asıl olarak enformasyon çevrimleri yoluyla, hatta fikirlerin çevrimi yoluyla değil, fiziksel bir yakınlık için gerekli olan politik duygulanımın kurulması yoluyla oluşur*" (Hardt & Negri, 2013: 24). Freelance çalışanların genellikle uzaktan çalışmaları politik örgütlenmelerinin önündeki en büyük engellerden biri olarak öne çıkmaktadır. Böylelikle freelance işçilerin sınıf bilincinden yoksun olduğu çıkarımı yapılabilir. Burada sınıfı bir ilişki olarak kavramak analitik sınıf analizlerinden farklı olarak sınıf bilincinin yokluğunda sınıfsal hareketleri algılayabilmekte kolaylık sağlamaktadır (Wood, 2003: 98).

Çalışanların büyük bir bölümü yalnız ve izole çalışmaktan ziyadesiyle şikayetçidir. Fakat bu durumun önüne geçecek bir çabaları bulunmamaktadır. K22 gibi kimi çalışanlar depresyon ve tükenmişlik yaşadığını beyan etmektedir. K19 da daha az para kazanmasına yol açtığı için dinlenme sürecini stresli bir süreç olarak tanımlamaktadır. Görüleceği üzere işçiler deneyimlerini açıklarken ruhsal alana dair referanslar vermekte, fiziksel ağrılarının yanında yoğun olarak yaşadıkları mental problemleri işaret etmektedir. Bu, uluslararası dijital iş bölümünü incelemede biyopolitik ve psikopolitik süreçleri hesaba katmanın Sınıf Çalışmaları açısından öneminin altını çizen bir unsurdur.

Freelance çalışmada platformlar artık mecburi araçlar haline gelmiştir. Çalışanlar işverenlerin bu mecraları tercih etmesi ve güvenlik gibi kimi gerekçelerle platformları tercih etmek zorunda kalmaktadır. Örneğin K3 kazandığı ücretin %20'sinin platformlara gittiğini dile getirmektedir. Bunun sonucunda K10'un dile getirdiği gibi platform işi "*tutkuluyum ama faturalarımın çoğunu karşılamıyor*" şeklinde tanımlar hale gelmektedir. K10'un dikkat çektiği bir başka unsur da platform işinin değerlendirilmesindeki kriterlerden birinin Google'ın Arama Motoru Optimizasyonu (SEO) olgusuna uygunluk oluşunun işin ne kadar "*iyi*" yapıldığıyla ilgili olmadığını, "*SEO'ya ne kadar uygun*" yapıldığıyla değerlendirildiğini göstermektedir. Bütün bunların sonucunda K16 "*Upwork ve Fiverr gibi platformlarla çalışmamanızı öneriyorum*" demektedir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

FREELANCE İŞ VE SINIFLAR

Çalışmada elde edilen bulgular bu başlık altında iletişimin ekonomi politiğinin Marksist eleştirisi çerçevesinde yorumlanmaktadır. Böylelikle freelance iş ve çalışanların bu işi deneyimleme biçimlerinin sınıfsal süreçlerle olan ilişkisinin anlaşılması planlanmaktadır.

5.1. Sınıf Aidiyeti

Görüşülen kişilerin sınıf bilincine ilişkin algılarını tespit etmek amacıyla kendilerini hangi sınıfa ait hissettiklerine ilişkin bir soru sorulmuştur. Freelance çalışanların bir kısmı kendilerini herhangi bir sınıfa ait hissetmemektedir. Bir kısmı işçi sınıfına, bir kısmı ise orta sınıfa ait hissetmektedir. Kendini işçi sınıfına ait hissedenler bu toplumsal sınıfı "*alt sınıf*" (K22) ve "*düşük gelirli*" (K28) şeklinde tanımlamaktadır. Bunların haricinde sınıfa bakış konusunda oldukça farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin Güney Afrikalı bir katılımcı olan K17 sınıf aidiyetine ilişkin soruya "*Sanırım orta sınıf ama Güney Afrika'daki yoksulluk düzeyiyle gelirim beni nüfusun en üstteki yüzde 2'si arasına sokuyor*" şeklinde yanıt vermektedir. Bu şekilde gelir açısından elit sınıfa mensup olsa da kültürel bağlamda kendini orta sınıf olarak konumlandırmaktadır. K20 de benzer şekilde kendini orta sınıf mensubu olarak görmekte ve şunları söylemektedir: "*Adil miktarda eğitim ve ağ oluşturma fırsatlarına sahip olduğum bir şehirde büyüdüm ve halen burada yaşıyorum. Gayet rahat yaşıyorum.*"

Kendini bir sınıfa ait olarak gören birçok katılımcı ise bunun hangi sınıf olduğu kararını verememektedir. Örneğin K23, K25 ve K27 bir sınıfa ait olduklarını bildiklerini fakat bu sınıfın hangi sınıf olduğunu bilmediklerini ifade etmektedir. Bu konumu en iyi K19 özetlemektedir: "*Birine ait olduğumu biliyorum ama hangisine ait olduğumu veya sınıfların mevcut sosyopolitik yapılanmasının ne olduğundan emin değilim.*" K3 kendini "*teknolojiye ait*" hissetmektedir. K12, freelance ile sınıfın nerede ilişkili olduğunu anlayamadığını beyan etmektedir. K8 kendini "*eşsiz*" olarak

görmektedir. Aslında K8'in konumu kendini bir sınıfa ait hissetmeyen çoğunluğa denk düşmektedir. Çalışmaya katılan 30 kişiden 21'i kendini bir sınıfa ait hissetmemektedir.

Çalışanların freelance çalışmanın geleceği hakkındaki düşünceleri sınıfsal konumlarına ilişkin iyimser ya da kötümser bir perspektif sunabilmektedir. Yani çalışanların freelance çalışmanın geleceğine yaklaşımı aynı zamanda onların bu iş türüne bakışlarını göstermesi bağlamında sınıfsal bilince ilişkin ipuçları verebilir. Eğer freelance çalışmaya ilişkin gelecek vizyonları "olumlu" ise buradaki sömürünün bilincinde olunmamakta, eğer "olumsuz" ise sömürünün bilincinde olunmaktadır. Çalışanlardan yalnızca K23 nesnel bir değerlendirme yapmaktadır:

> "Serbest çalışmanın geleceğinin, teknolojideki ilerlemeler, küresel ekonomideki değişiklikler ve işe yönelik toplumsal tutumlardaki değişimler dahil olmak üzere bir dizi faktör tarafından şekillendirileceğini düşünüyorum. Ortaya çıkabilecek bazı olası eğilimler arasında, uzaktan çalışma ve çevrimiçi çalışmadaki artış, özel becerilere ve uzmanlığa yönelik daha fazla talep ve daha proje tabanlı ve kısa vadeli çalışma düzenlemelerine geçiş sayılabilir."

Angola'dan K5, genel olarak freelance çalışmanın çok yol katettiğini ve daha da yaygınlaşacağını düşünmektedir. Covid-19 pandemisi sırasında freelance çalışmak isteyenlerin inisiyatif alarak bu tip çalışmaya geçtiğini ileri sürmektedir. K5'e göre gün geçtikçe daha fazla insan freelance çalışma ile ilgilenmektedir. K7 için ise freelance büyüyecektir ancak bu tip çalışma düzenli bir yapıya gereksinim duymaktadır. K9 için ise freelance çalışma sürdürülebilir ve büyüyen bir sektördür. Yarı zamanlı olarak çalışan K9'a tam zamanlı çalışanlarının yanında çalışan arayan müşteriler ulaşmaktadır. K9, freelance çalışma tipinin birçok iş kolunun geleceği olduğunu düşünmektedir.

K11 ve K19 freelance çalışma biçiminin şartlarının kötü olmadığını ve kendisi için bir ek gelir yaratma yolu olarak hizmet edebileceğini ileri sürmektedir. K14 dijital göçebe vizelerinde kolaylık, daha fazla seyahat ve daha fazla insanla tanışma fırsatı gibi gerekçelerin freelance çalışmanın geleceğini olumlu kıldığını düşünmektedir. K15 bugün freelance olarak elde ettiği deneyimlerin gelecekteki işlerine faydalı olacağını söylemektedir. Gelecekte freelance çalışmanın şartlarında majör değişiklikler olmayacağını düşünen K16'ya göre işler dijitalleştikçe ve evden çalışma fırsatları arttıkça freelance çalışma standart çalışma haline gelecektir.

Freelance çalışmanın her zaman bir güvensizlik payı barındırdığını düşünen K17 ise şimdiye kadar aldığı işlerde "*şanslı*" olduğunu düşünmektedir. Fakat K17 için freelance çalışma sürekli yapılabilecek bir iş tipi değildir. K20 iş-yaşam dengesini önemli bulmakta ve uzun vadede freelance çalışmayı tam zamanlı olarak yapmak istemektedir. Uzun vadede K24 ve K27 de kendi işlerini kurmayı planlamaktadır. K26'ya göre kendisi gibi çalışanlar çalışma saatlerini ve kiminle çalışabileceğini belirleyebilmek için freelance çalışmaya geçecektir.

K2 gibi kimi çalışanlar ise freelance çalışmanın geleceğini olumsuz görmektedir. Örneğin K2 freelance çalışmanın geleceğini "*iç karartıcı*" olarak nitelemiştir ve "*kısa bir süre sonra işverenler muhtemelen freelancerlara ihtiyaç duymayacaktır çünkü bu görevleri onlar için yapan yapay zekalı botlara bağımlı olacaktır*" şeklinde eklemiştir. Gelecekle ilgili beklentisi sorulduğunda ise platformlarda Afrikalı freelancerlara yapılan ayrımcılığı durdurmak olarak betimlemiştir. K14 de bu noktada Paypal, Stripe ve Cashapp gibi ödeme portallarının Afrika'da faaliyet gösterememesi sonucu doğrudan ödeme alamadığını söyleyerek bu görüşü destekleyen bir pozisyonda durmuştur.

Karamsar bir bakış açısına sahip olan bir diğer freelance olan K6 da işgücü piyasasının sürekli artması ve iş mevcudiyetinin durağan olması nedeniyle freelance çalışanlar için geleceği kasvetli görmektedir. K6'ya göre "*Emek sömürüsü uygulamaları devam edecek ve yeni zirvelere ulaşacaktır.*" K6, şirketlerin maliyet tasarrufu yapmak ve kar marjlarını artırmak için birden fazla kişinin yapması gereken işleri yapmak için bir kişiyi işe alma taktiği uyguladığını gözlemlemektedir. K14 de, K6 gibi bu soruna dikkat çekmektedir:

> "Büyük şirketler harcamalarını kısarak sigorta, ikramiye, sağlık vb. giderlerden kaçınmak için tam zamanlı personel yerine freelance çalışanları işe almayı tercih ediyorlar."

K12, K13 ve K30 yapay zekâ uygulamalarının artışı nedeniyle birçok freelance metin yazarının değişen şartlara uyum sağlayamadıkları takdirde birkaç yıl içinde işlerini kaybedeceğini düşünmektedir. K22 geleceğe ilişkin olumlu bir temennide bulunurken olumsuz bir çalışma deneyiminin izdüşümünü sunmaktadır: "*Çok satan bir yazar olmayı ve artık freelance çalışmak zorunda kalmamayı umuyorum.*" K25 ise

her gün daha fazla freelance platformunun ortaya çıkmasının ücretleri düşürmeye yol açtığını söylemektedir. Bu noktada belki de en dikkat çekici söylem -kendini bir sınıfa ait görmeyen- K21'den gelmektedir: "*Sömürüldüğümüz için bir gelecek olduğunu düşünmüyorum.*"

Bu başlıkta, freelance çalışanların genel olarak kendilerini bir sınıfın mensubu olarak hissetmedikleri görülmüştür. Bu durum, sınıf oluşumunun önemli bir parçası olan sınıf bilincinin mevcut olmadığının göstergesi olarak okunabilir. Bir sonraki başlıkta sınıf oluşumunu karşıt sınıflarla girdikleri ilişkiler bağlamında yorumlayan yaklaşım doğrultusunda sermaye sınıfının dinamikleri ele alınmaktadır.

5.2. Sermaye Birikim Süreçleri

Sahra-altı Afrika'da freelance metin yazarlarının deneyimleri bir bütün olarak incelendiğinde dijital kolonyalizm olgusunun ortaya çıkışından bahsedilebilir. Dijital kolonyalizm, dijital gücün şirket ve devlet azınlığının elinde yoğunlaşması anlamına gelmektedir. Dijital kolonyalizm, eski tip kolonicilerin toprağı ele geçirip yerlileri zorla çalıştırmalarına ve bunu yaparken askeri güç kullanmalarına benzer şekilde dijital sermaye döngüsünün başından sonuna sömürülmesine dayanmaktadır. Eski tip sömürgecilik gibi dijital kolonyalizm de mülksüzleştirme mantığı üzerine kuruludur. Teknolojiye hâkim olan ve genelde gelişmiş ülke merkezli olan şirketler diğer bölgeler için siyasi kararlar verebilmekte ve bu bölgelerin internet trafiğine müdahale edebilmektedir (Yılmaz, 2022b: 1118-1119).

Dijital kolonyalizm, büyük ölçüde egemen bir güç tarafından kurallarda, tasarımlarda, dillerde, kültürlerde ve inanç sistemlerinde tezahür eden, çok sayıda insan üzerinde, onların açık rızası olmadan yarı-emperyal bir gücün konuşlandırılması sürecidir (Taiuru, 2015). Dijital kolonyalizm, gelişmekte olan ülkelerde dijital hizmetlerin sağlanmasında Batılı şirketlerin hakimiyetini tanımlamaktadır. Bu şirketler ezici çoğunlukla ABD merkezli olma eğilimindedir[64]. Bu şirketlerin varlığı mesajlaşma, sosyal medya, arama, müzik, depolama, barındırma ve alan adları uygulamalarında görülebilmektedir. Batı'nın dijital hakimiyetini internetin her

[64] ABD hakimiyetinin gerekçesi, dijitalleşme sürecinin öncüsü olan gelişmelerin bu ülkede yaşanmış olmasıdır (Törenli, 2011: 98).

seviyesinde görmek mümkündür. Google, Facebook, Whatsapp, Snapchat, Uber, Airbnb ve Silikon Vadisi şirketleri bir zihniyeti takip etme eğiliminde olan hizmetler sunmaktadır. Kaliforniya'da küçük bir bölge olan Silikon Vadisi'nin değerleri tüm dünyaya ihraç edilmektedir. Altyapı düzeyinde en büyük barındırma, alan adı, depolama ve içerik dağıtım ağları ABD şirketlerine aittir. İçerik olarak Google ve Facebook insanların dünya çapında gördükleri ve okudukları üzerindeki hakimiyetlerinde tekel konumundadır (Guadamuz, 2017). Dijital pratikler bu şekilde neoliberal yönetimsellik anlayışlarını, ırkçı ve patriyarkal düşünceleri yaymaya hizmet etmektedir (Young, 2019: 1245). Bu şirketler oldukça karlı pazarlarda faaliyet göstermektedir.

Dijital teknoloji şirketleri doğal tekellerdir. Örneğin, Google egemenliğini tehdit edebilecek herhangi bir şirketi satın alabilecek güce sahiptir (Walsh, 2020: 174-175). Google'ın bağlı olduğu şirket olan "*Alphabet'in 110 milyar dolarlık yıllık gelirinin %20'sinden fazlası net kardır*" (Walsh, 2020: 177). Böylelikle dijital teknoloji şirketlerinin oligopolistik bir yapıyı yeniden ürettikleri görülmektedir (Törenli, 2011: 102). Dijital kolonyalizm dijital ekosistemin üç temel direğinin kontrolü ve mülkiyetiyle gerçekleşmektedir: Yazılım, donanım ve -ABD'ye muazzam siyasi, ekonomik ve sosyal güç veren- ağ bağlantısı (Kwet, 2019b: 4).

Dijital kolonyalizmin dijital uzamda kişiler, uluslar ve uluslar arasında gerçekleşen eşitsizlik olgusunun güncel bir tanımını verdiği söylenebilir. Bu eşitsiz tabloda sahiplik ve kontrol yapıları gelişmiş ülkelerin elindedir. Faaliyet gösterilen yasal ortam gelişmiş ülkelerce şekillendirilmektedir. Eğitim, altyapı ve AR-GE yatırımları yine bu gelişmiş ülkeler tarafından gerçekleştirilmektedir. Dijital ürünlerin pahalılığı bu eşitsizlik sürecinin görünür örneklerinden biridir. Pahalılık, dışlama süreçlerinin önemli bir belirleyeni olmaktadır. Böylelikle eşitsizliği çözmesi beklenen BİT'ler ve teknolojik gelişim eşitsizliği daha da arttırmaktadır. İngilizcenin dijital dünyanın ana dili olması ise bir başka eşitsizlik kaynağıdır. İngilizce böylelikle alanda kültürel olarak hegemonik hale gelmektedir.

Teknolojinin nasıl çalıştığı üzerindeki kontrol dijital kolonyalizmin temelini oluşturmaktadır. Yazılım genellikle lisanslıdır yani kullanıcılar kaynak kodunu

okuyamamakta, değiştirememekte veya paylaşamamaktadır. Bu, bilgisayarlarının nasıl çalıştığını anlamalarını ve onu kontrol etmelerini engellemektedir. Tekel konumundaki ABD'li teknoloji şirketleri ABD'nin içinde olduğu kadar dışında da baskın bir konumdadır. Bu şirketler ABD pazarları nispeten doymuş olduğu için gelişmekte olan pazarları kolonileştirmeye çalışmaktadırlar. Dünyanın dört bir yanındaki kullanıcılar ABD merkezli şirketler tarafından belirlenen normlara tabi tutulmaktadır. Tüm kullanıcıları birbirine bağlayan özelleştirilmiş düzenlemeler oluşturması anlamında kod yasa haline gelmektedir. Büyük sosyal ağlar içeriği sansürlemek, insanların haber akışlarında gördüklerini şekillendirmek ve insanların hangi aktivist grupları oluşturabileceklerini belirleyebilmek için algoritmalar kullanmaktadır. Bu, ABD dışındaki kullanıcıların fiilen Silikon Vadisi'nin bölge dışı yönetimi altında olduğu anlamına gelmektedir (Kwet, 2019a).

Bu çalışmanın örneklerinde görüldüğü üzere çalışanların kullandıkları platformlar, sahip oldukları donanımlar ve kullandıkları yazılımlar gelişmiş ülke merkezlidir. Dijital kapitalizmdeki iş platformları bu şekilde hem sabit sermaye hem de değişken sermaye süreçlerinde kar elde etmektedir. Dolayısıyla Sahra-altı Afrika'daki freelance çalışanları incelemek dijital kolonyalizmin nasıl işlediğine ilişkin önemli bir fikir vermektedir. Çalışanlar, gelişmiş ülkelerdeki akranlarından farklı olarak daha az ücretler karşılığında çalışmaktadır. Yine aynı şekilde freelance çalışanlar gelişmiş ülke merkezli şirketlerin sermaye biriktirmeleri için ucuz iş gücü olarak işlev görmektedir. Denebilir ki dijital kolonyalizm merkez ve çevre arasındaki ilişkilerin yeniden kurulmasına odaklanmaktadır. Dijital kolonyalizm yoluyla merkez ülkeler çevre ülkelerin kendilerine olan bağımlılıklarını yeniden üretmektedir. Dijital kolonyalizm kavramının temel önermesi kolonyalizmin bugün farklı biçimlerde devam ettiğidir. Kolonyalizm bugün geçmişteki plantasyon köleliğinden farklı biçimlerde insanlar ve teknoloji arasında pay edilmektedir.

Çalışmanın bütününde ortaya konduğu üzere bugün gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasında yapılan ayrımın ırksallaştırılmış ve cinsiyetlendirilmiş olduğu görülmektedir. Çalışmada görüşülen freelance çalışanların kalıp yargı ve önyargılara maruz kaldığı görülmüştür. Birer ayrımcılık biçimi olan bu olgular doğrudan, dolaylı ve dolayısıyla şeklinde tezahür etmektedir. Görüşülen birçok

freelance çalışan dolandırıcı ve tembel oldukları şeklinde bir önyargıya dikkat çekmekte ve bu önyargının zamanla kalıp yargıya dönüştüğünden bahsetmektedir. Bu durum çalışanların hem sınıfsal statülerinden hem de ırklarından ötürü kesişimsel bir ayrımcılığa maruz kaldıklarını göstermektedir. Böylelikle ırk, etnisite, toplumsal cinsiyet ve sınıf ayrımcılığının beraber ilerlediği karmaşık bir eşitsizlik sürecinin hakimiyetinden bahsedilebilir.

Dijital kolonyalizm tartışması yapılırken dikkat edilmesi gereken basit bir Doğu-Batı dikotomisinin kurulamayacağıdır. Bu şekilde Doğu-Batı dikotomisinin yeniden üretileceği düşünülmektedir. Bunun yerine şu soru sorulmalıdır: Sömürüye maruz kalanın bilgisi üretilmekte midir? Çalışmanın örneklemi bu soruya cevap olacak niteliktedir. Sahra-altı Afrikalı freelance metin yazarları sömürüye maruz kalanlardır ve onların deneyimleri aktarılarak ötekinin bilgisinin üretimine katkıda bulunulmaktadır. Bu şekilde dijital kapitalizmin ve dijital emeğin sorunları Avrupa ya da Kuzey Amerika'nın sorunları olarak görülmekten çıkarılarak tüm dünyanın ortak sorunları olarak görülebilir. Böylelikle bir siyah olarak hayatta kalma meselesi yalnızca siyahların yüzleşmek zorunda olduğu bir mücadele olmaktan çıkarak genelleşebilir.

Dijital kolonyalizm ile birlikte düşünüldüğünde eşitsizliğin yeniden ve farklı biçimlerde üretildiği görülmektedir. Dijital emeği üretketim bağlamından çıkarıp daha geniş bir bağlama oturtmak düşüncenin dekolonizasyonu açısından farklı bir bakışı da getirmektedir. Bu bakışa göre dijital sermaye döngüsü sürecinde gelişmemiş ülkelerdeki işçiler hastalıklara, ekolojik bozulmalara ve kimyasal kirliliğe daha fazla maruz kalmaktadır. Dolayısıyla küresel bir dijital apartheidten bahsetmek olası hale gelmektedir. Platform işlerinin bir kısmının bölgeye açılmıyor oluşu da ırkçı önyargıların platformlarca paylaşıldığının göstergesi ve dijital apartheid uygulamasının kanıtıdır.

Bu noktada sermaye sınıfının emek gücü üzerinde kurduğu deneyim ve gözetim süreçleriyle onun kendisi için sınıf olmasını engellediği görülmektedir. Sermaye ise bunun aksine kendisi için sınıf halinde bulunmaktadır. Dijital kolonyalizm sermaye için azgelişmiş bölgelerde kurduğu birikim düzeninde yeni bir

aşama olarak dikkat çekmektedir. Sahra-altı Afrika özelinde bu aşamada özel bir dönem yaşandığı söylenebilir. Sahra-altı Afrika, 1960'larla içine girdiği bağımsızlık sürecinin ardından yeni bir bağımlılık ilişkisi olan neo-kolonyalizmi yaşamıştır. Bugüne gelindiğinde bu bağımlılık ilişkisi dijital kolonyalizm olarak yeniden üretilmektedir.

5.3. Sınıf İlişkileri

Çalışanlar iş sürecinde fiziksel ve ruhsal olarak iki ana kategoriye ayrılabilecek zorluklarla karşılaşmaktadır. Yaşadıkları fiziksel zorluklar bedensel acılarla kendini göstermektedir. Çevre ülke işçilerine genellikle düşük vasıflı işler dayatılmaktadır. Bu işler masa başı uzun saatler boyunca icra edilmektedir. Masa başı işten kaçış fikri kendini uzun çalışma saatleri olarak tersine çevirmekte ve çalışanların bedenlerinde ağrılara yol açmaktadır. Freelance çalışmanın ruhsal alanda yol açtığı kimi bozukluklar bulunmaktadır. Irkçı önyargılara maruz kalma, özsaygı ve motivasyon eksikliği, düşük ücretlerin ve ücretlerin tahsil edilmesinde yaşanan belirsizliklerin yol açtığı kaygı, uzun çalışma saatleri sonucundaki yetersizleşen boş zamanlar, yüksek stres, dinlenememe ve iş yaşam dengesi bu bozukluklardan bazılarıdır. Hiyerarşi ve işçi aristokrasinin yeniden üretilmesi sonucunda işçilerde freelance çalışmaya ilişkin bir hayal kırıklığı ortaya çıkmaktadır.

Yapılan incelemeler iş sürecinden duyulan memnuniyetin sınıf bilinciyle korelatif bir ilişki kurmaya imkân sağladığını göstermektedir. Örneğin yaptığı işten memnuniyet duyan işçiler dahi iş bulamadığı zaman faturalarını ödeyemediğini, geçimini sağlayamadığını ve ücretin yeterli olduğunu ancak bundan memnun olmadıklarını belirtmektedir. İş sürecinin basit ya da zorlayıcı olarak iki farklı şekilde değerlendirildiği, bu durumun ise işten duyulan tatmin üzerinde etkili olduğu görülmektedir (Törenli, 2011: 180). Yaratıcı işler yapanlar yaptıkları işten daha fazla tatmin hissi duymaktadır. Bu noktada yabancılaşma kavramı akla gelmektedir. Yaratıcı işler yapmayan çalışanlar yalnızca belirli pratikleri tekrar ederek işlerine yabancılaşmaktadır. Tatmin duygusu iş sürecinin bütününden duyulan memnuniyet üzerinde az bir etkiye sahiptir.

İş sürecine olumsuz yaklaşımlar işçilerin sınıf bilinçlerini etkilemektedir. Birçok işçi deneyimledikleri sömürü olgusunun farkına bu olumsuz deneyimler aracılığıyla varmaktadır. Bu deneyimler sonucunda verdikleri tepkiler ayrışmaktadır. Kimileri daha fazla çalışıp işinde yükselmeye çalışmakta kimileri de başka işlere yönelmektedir. Burada, sınıf bilinci için anahtar kelime olan kolektif eylemin hayata geçirilemediği görülmektedir. Görüşülen işçilerin çoğunluğu kendilerini bir sınıfa ait hissetmemektedir. Ancak bir sınıfa ait hissedenlerin kendilerini iki ayrı şekilde tanımladığı (alt sınıf ve orta sınıf) düşünüldüğünde bu görüş doğrulanmaktadır. Bu noktada platformlar tarafından bir strateji olarak kurgulanan yeni işçi aristokrasisinin etkili olduğu düşünülmektedir. Sermayenin, çalışanların bir araya gelmesini önlemelerindeki diğer faktörler ırkçılık ve milliyetçilik olarak öne çıkmaktadır. Özsaygılarını yitiren çalışanlar, çalışma koşullarından diğer ülkelerdeki işçileri -bu çalışma örneğinde Afrikalı işçilerin Çinli, Hint ve Pakistanlı işçileri hedef almaları- sorumlu tutmaktadır. Bu şekilde sınıf bilincinin belirleyeni olan kolektif hareket etme imkanının önüne geçilmektedir. Prekarya tartışmalarıyla birlikte gündeme gelen yeniden proleterleşme dalgasının bir sermaye sınıfı taktiği olan ırkçılık ile birlikte ilerlediği söylenebilir.

Kolektif hareket etme imkanının önüne geçen diğer gerekçeler olarak platformlarda işçiler arasında iletişim kurulamaması -platformlar, platformlar içinde yalnızca işçi ile işveren arasında bir iletişimi mümkün kılmaktadır- ve iş dışında sosyalleşmeye harcayacak çok az vakit kalması gösterilebilir. Emeğin bireyselleşmesi olgusu kavramıyla tartışılan bireyin sosyal izolasyonu da işçinin kolektifleşmesinin önüne geçen bir diğer faktördür. İzolasyon yalnızca sosyallik ile alakalı değil iş süreçleriyle de alakalı bir süreçtir. Örneğin çalışanlar bir sorunla karşılaştığında danışacak bir iş arkadaşından yoksun kalmaktadır. Bu bağlamda Otonomcu Marksistlerin makine ve teknolojinin genel zekâ kavramı çerçevesinde kolektif işçiyi yarattığı tezlerinin boşa düştüğü görülmektedir.

Fordizm'deki kitlesel işçi dijital kapitalizmde bireysel işçiye doğru bir dönüşüm geçirmiştir. Bugün dijital kapitalizmde kolektif işçiden değil bireysel işçiden bahsedilmektedir. Görüşülen birçok Sahra-altı Afrikalı freelance işçinin freelance alanında bir devlet düzenlemesi olmamasının alandaki sömürüyü arttırdığına yönelik

görüşleri bu savları destekler niteliktedir. Devlet düzenlemesinin olmayışı aynı zamanda alanda sendikaların kurulamamasına da yol açmaktadır.

Dijital kapitalizm ve dijital emek bağlamında düşüldüğünde eşitsizlik bölgede nasıl yeniden üretilmektedir? Sahra-altı Afrika'da yeni bir sınıfsal gruptan bahsedilebilir mi? Yapay zekâ, emek gücü üzerinde nasıl bir etkide bulunmaktadır? Sınıf mücadeleleri dijital alanda nasıl zuhur etmektedir? Bu sorulara sınıfsal gündemi temel alarak yanıt verilmektedir. Bu şekilde eşitsizliğin çalışanlar üzerindeki doğrudan etkilerine cevap bulunabilir. Sahra-altı Afrika'da yeni bir sınıfsal grup prekarya adıyla ortaya çıkmamaktadır. Bunun temel nedeni prekarya tartışmalarının Avrupamerkezli olmasıdır. Prekarya, refah devleti döneminden sonra gelen atipik çalışma biçimlerinde çalışan ve güvencesizleştirilen işçileri/işsizleri gündemine almaktadır. Sahra-altı bölgesinde tipik çalışma asla gündeme gelmemiştir. Dolayısıyla bölgedeki çalışma biçimleri her daim güvencesiz olmuştur. Bu güvencesizlik durumu onların sosyal güvencelerinin yanında varoluşlarına da etki etmektedir. Sahra-altı Afrika bağlamında bir siber prekaryadan bahsedilememektedir. Sahra-altı Afrika'da olan yeniden proleterleşmenin dijital uzamdaki halidir.

5.4. Tahakküm İlişkileri

Freelance çalışmada devamlı olarak işverenin tatmini referans alınmakta ve bu şekilde tahakküm ilişkileri normalleştirilmektedir. Bu tahakküm ilişkileri çalışma sürecinin bütününe sirayet etmektedir. Örneğin freelance çalışanlar platform üzerinden işi kabul ettiklerinde işin başladığını işaretlememişlerse işi teslim etmiş olsalar dahi platform sistemine göre işi yapmamış görünmektedirler. Bu noktada işveren ücret iadesi talep edebilmektedir. Aynı durum işverenin bir işgünü içerisinde mesajına yanıt alamadığı durumlarda da gerçekleşmektedir. Sahra-altı Afrika bölgesindeki yaygın elektrik ve internet kesintilerinin[65] çalışanların mesajlara gün içinde yanıt verme ihtimalini arttırdığı düşünüldüğünde, bu diğer bölgelere kıyasla daha yaygın bir ücret kesim ve ücret iadesi nedenidir.

[65] Aralık 2023'te, tez çalışması ile ilgili olarak Güney Afrika'nın en büyük kenti olan Johannesburg'taki bir haftalık konaklamamda günde ortalama 6 saat elektrik kesintileri olduğunu birinci elden deneyimledim.

Platformlar işçi ile işveren arasındaki iş sözleşmesinde bir taraf olmamaktadır. Platformlar isteğe bağlı olarak sundukları bu sözleşmelerde herhangi bir sorumluluk almamaktadır. İş kayıtlarının oluşturulması, saklanması ve yedeklenmesinden çalışanlar sorumlu tutulmaktadır. Platformlar ücretlerin tahsilatında bir emanet sistemi kullanmakta ancak iş sonunda ödeme alan çalışanların iş süreci boyunca nasıl geçinecekleri bir muamma olarak kalmaktadır. Örneğin K1 gibi deneyimli bir freelance çalışan bile bu süreçte faturalarını ödeyemediğini dile getirmektedir. Bu durum da kullanıcı sözleşmelerinde garanti altına alınmaktadır. Bu noktada işçi ile işveren arasındaki en bağlayıcı ilişki kullanıcı sözleşmeleridir. Kullanıcı sözleşmelerinin ihlali karşısında çalışanlara para cezaları verilmektedir. Böylelikle sermayenin işçiler üzerindeki tahakkümü güçlenmektedir.

Kullanıcı sözleşmeleri işçilerin toplu davadan feragat etmesini, geri bildirim yapmalarını ve coğrafi konum verilerini paylaşmalarını zorunlu kılmaktadır. Kullanıcı sözleşmeleri aynı zamanda platformun sitesinde kullanılan içerik için çalışana telif ödenmemesine de imkân vermektedir. İş sürecindeki tahakkümün bir diğer örneği de veri biliminin kullanılmasıyla gündeme gelmektedir. Freelance çalışanlara site üzerinde kabul etmek isteyebilecekleri işler gösterilmekte, eğer bu işleri kabul etmezlerse yeni işler gösterilmemeye başlamaktadır. Platformun anasayfasında gösterilmek iş potansiyellerini arttırmakta dolayısıyla birçok platform anasayfa gösterimlerini ekstra paket olarak satmaktadır. Bunlar haricinde çalışanların verileri işlenmekte ve üçüncü taraflara pazarlanmaktadır. Platformlar kullanıcı sözleşmelerinde takip etmeme seçeneklerini dikkate almadıklarını da açıkça beyan etmektedir. Bu olgular da algoritmik bir tahakküm süreci olarak yorumlanabilir.

Uluslararası kapitalist iş bölümü, kontrol hiyerarşilerini oluşturmak amacıyla ırk, etnisite ve toplumsal cinsiyet ayrımlarını kullanmaktadır (Dyer-Witheford, 2004: 17). İşçilerin sınıf, ırk, etnisite ve toplumsal cinsiyet kesişimselliğinde maruz kaldığı tahakküm ilişkilerinin yanında genellikle görmezden gelinen bir diğer sömürü de ücretsiz emektir. Ücretsiz emek sömürüsünün artmasında çalışanların genellikle parça başı ya da proje başına sabit ücretler alıyor olmaları etkilidir. Bu sabit ücret dışında işveren herhangi bir ek ödeme yapmamakta, böylelikle iş ile ilgili tüm masraflar çalışanın sırtına binmektedir. Freelance çalışanların ev merkezli olarak genellikle uzun

saatler çalıştığı görülmüştür. Dolayısıyla insan hayatındaki her faaliyet dijital kapitalizmde çalışma haline gelmektedir.

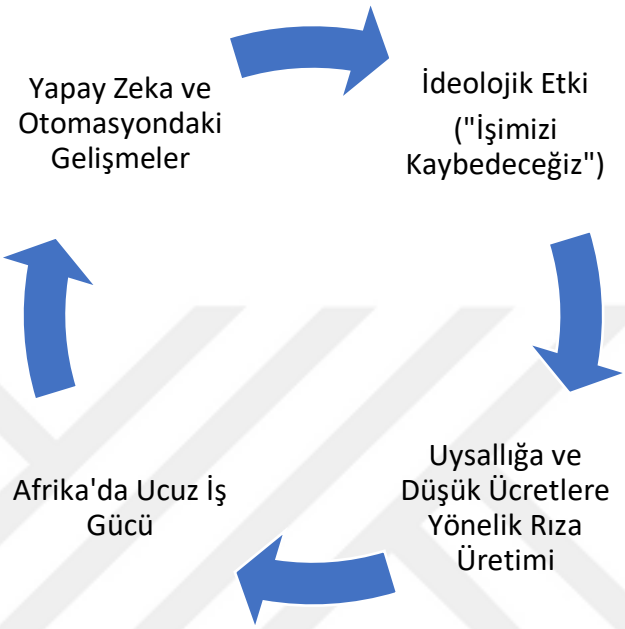
Çalışmada yeniden üretim emeği, ücretli emeği yeniden üretmesi bağlamında bir ücretsiz emek süreci olarak okunmaktadır. Yeniden üretim emeği bir sömürge alanı ve ilkel birikim süreci yaratmaktadır. İlkel birikim burada aşırı sömürü ve düzensiz çalışma koşullarını betimleyecek şekilde kullanılmaktadır, bir tarihsel aşama olarak kurgulanmamaktadır. İlkel birikim sürecini bu şekilde ele almak dijital kapitalizmin ilkel birikim süreçleriyle iç içe geçtiğini işaret etmektedir. Çalışanlar için iş yapılmayan zamanlar azaltılmaktadır. Bu şekilde freelance çalışanlar için uyku harici tüm zaman üretken emek haline gelmektedir. Böylelikle sermaye bir freelance çalışan istihdam ederek emek yoğunlaşması yoluyla birden çok iş yaptırmakta ve karını arttırmaktadır. Bunun yanında bir freelance çalışana birden çok işi yükleyerek sabit sermaye açısından da maliyetini azaltmaktadır. Dolayısıyla tahakküm ilişkileri sermaye süreçleriyle iç içe girmektedir. Bir sonraki bölüm bu tahakküm ilişkilerinin meşrulaştırılmasında önemli bir rol oynayan ideolojik üretime odaklanmaktadır.

5.5. İdeoloji

Yapay zekâ ve otomasyondaki ilerlemeler kıtayı iki şekilde etkilemektedir. İlki küresel bağlamda gerçekleşmektedir. Yapay zekâ ve otomasyondaki tartışmalarda öne sürülen yaygın bir teze göre yapay zekâ ve otomasyonun işçileri iş süreçlerinden tamamen dışlamamasının sebebi ucuz işgücünün varlığıdır. Bu ucuz işgücü ise Sahra-altı Afrika'da fazlasıyla mevcuttur. Yapay zekâ ve otomasyon tartışmalarında ikinci etki ise Sahra-altı Afrikalı işçiler arasında bölgesel düzeyde gerçekleşmektedir. Yapılan görüşmelerde de açığa çıktığı üzere Sahra-altı Afrikalı freelance metin yazarları yapay zekâ ve otomasyonun metin yazarlığı mesleğine vereceği potansiyel zararlarının farkındadır. Bu farkındalık ideolojik bir işlev görmektedir[66]. Bir nevi havuç-sopa taktiği ile işçilere yapay zekâ ve otomasyonun kendileriyle aynı işi aynı kalitede yapacağı inandırılarak her türlü sömürüye rıza göstermeleri sağlanmaktadır.

[66] Her yeni robot ortalama 5.6 işçinin yerini almaktadır. 1000 işçi başına eklenen her robot ABD'de istihdamın %0.34 azalmasına yol açmaktadır. Robotlaşma, kalan işler üzerinde de ücretlerin dibe doğru baskılanmasında bir işlev görmektedir. 1000 işçi başına eklenen her robot ile birlikte ücretler %0.5 azalmaktadır (Walsh, 2020: 102).

İşçiler bu şekilde düşük ücretleri daha sorunsuz yani direniş göstermeden kabul etmektedir. Çalışanlar birbirlerine rakip olarak diğer çalışanların yanı sıra yapay zekayı görmektedir. Dolayısıyla işçiler düşük ücretlere razı olmaktadır.

Şekil 9: Yapay Zekâ ve Ucuz İş Gücü Döngüsü

Peki işçiler maruz kaldıkları teknolojik sömürüye (*techsploitation*) nasıl tepki vermektedir? Görüşülen freelance işçilerin hiçbiri kolektif hareket eden bir organizasyonun parçası değildir. Dolayısıyla bir talebin kolektif olarak dile getirildiğinde kazandığı gücünü deneyimlememektedirler. Buradaki temel sorun dijital kapitalizmde işçilerin ücretli emekle ilişkilerini doğru tanımlayabilmeleri ancak bu ilişkilerdeki rollerini tanımlayamamalarıdır (Weeks, 2014: 33). Kendilerini tanımlayamayarak güçlü direniş pratiklerinden ziyade zayıf direniş pratikleri sergilemektedirler. Görüşülen kişilerden kimilerinin ek ödeme alamaması ya da yan haklara sahip olamaması sonucunda yaptıkları fatura kabartma işlemi bunun önemli bir örneğidir. İşverenlere hangi ülkeden olduklarını söylememek, VPN uygulamaları kullanmak, Batılı işçilerin aldığı ücretleri talep etmek ve Amerika'daymış gibi davranmak diğer örneklerdir. Ancak bu tarz zayıf direniş pratikleri yalnızca günü kurtarmakta, uzun vadede işçilerin haklarının tanınması gibi bir dönüşüme vesile olmamaktadır. Bu noktada üç ülkeden de erişilmeye çalışılan sendika, parti, STK ve dayanışma ağlarından bir yanıt alınamaması freelance çalışma hakkındaki bilgisizliğin

yanında bu alana dair ilgisizliğin de göstergesidir. Bu, aynı zamanda kolektif eylemin (dolaylı olarak da sınıf bilincinin) gecikmesinin temel sebebi olarak görülebilir.

Açık pazar fikrine dayanan dijital kapitalizm yalnızca dijital işçilerin çevresini şekillendirmemektedir. Dijital kapitalizm aynı zamanda toplumsal metabolizmayı da şekillendirmektedir. Öyle ki önceki çalışma biçimlerinden farklı olarak diğer işçilerle bir ofis ya da fabrika ortamından ziyade ev ortamında ve yalnız başlarına çalışmaları toplumdaki bireysellik ideolojisini güçlendirmektedir. Bireysel, kendini yöneten ve kendisinin efendisi olarak tanımlanan freelance çalışanlar bu bireysellik ideolojisi ile birlikte riskleri ve başarısızlıkları da bireyselleştirmektedir. Performans kültü ile iç içe geçmiş olan bireysellik ideolojisi performans ölçümü sürecinde herhangi bir normun bulunmaması gerekçesiyle belirsizlik olgusuna yol açmaktadır. Bireysellik ideolojisi iktidar mantığının yeniden üretilmesine hizmet etmektedir. Bu ideoloji beraberinde bir özgürlük anlatısı da getirmektedir. Özgürlük anlatısı, "*özgürlüğün tek tek bireylerin özgürlüklerinin toplamından oluştuğunu var sayan, bireyselleşmeyi yalnızlaştırmaya tercüme eden, birey düzeyinde uygulamaya geçirilen kişiselleştirme (customizing) sürecinin egemen söylemidir*" (Törenli, 2011: 218). Ancak deneyim ve gözetim pratiklerinin yoğunlaşmasıyla birlikte bu özgürlük anlatısının da tersine döndüğü görülmektedir. İktidar özgürlük anlatısını dışlamamakta aksine onu içermekte yani onun içine sızmaktadır. İktidar sahibinin gücü iktidara maruz kalanın gönüllü iradesini inşa etmek suretiyle en üst seviyesine ulaşmaktadır. İktidar sahibi iktidara maruz kalana dayatmada bulunmamaktadır. Dolayısıyla iktidar kişilerin rızasının üretilmesine dayanmaktadır. Rızanın üretiminde ise özgürlük anlatısı önemli bir yer tutmaktadır (Han, 2020b: 13).

Çalışanlar motivasyonlarını genellikle rahat bir çalışma ortamı ve çalışma zamanı temelinde kurguladıkları özgürlük arayışı, daha iyi ekonomik şartların arayışı ve zorunluluklar olarak açıklamaktadır. Özgürlük arayışının genellikle hayal kırıklığı ile sonuçlandığına ilişkin bir tespit yapılabilir. Örneğin birçok işçi standart masa başı işin monotonluğundan ve ofisin toksik ortamından bir kaçış imkânı olarak freelance çalışmaya yönelmektedir. Kendi şartlarında çalışabilme arzusu, seyahat edebilme özgürlüğü, farklı kişilerle çalışabilme isteği ve uzaktan çalışma arzusu freelance çalışma ve özgürlük arasında kurulan bağlantının diğer gerekçeleridir. Ancak

işverenlerin egosu monoton işin yeniden üretimi ve evde yalnız başına çalışmak bu özgürlük anlatısının altını boşaltmaktadır.

İşçiler yeni çalışma biçimiyle birlikte daha uzun saatler çalışmakta ve izole halde kalmaktadırlar. Bu ertelenmiş tatmin adı verilen olguyu gündeme getirmektedir. Ertelenmiş tatmin yaşam boyu uzun vadeli avantaj elde etmek veya en azından avantajını sürdürmek için iş ve eğitim süreçlerine zaman ve kaynak yatırılması anlamına gelmektedir (Butler & Watt, 2007: 167). Görüşülen işçilerin büyük bir bölümünün eğlenceye ya da tatile zaman ayıramayıp boş zamanlarında işi düşünmesi yahut işle alakalı emek harcaması ertelenmiş tatmin olgusuna denk düşmektedir. Bu şekilde freelancer işçiler devamlı olarak çalışmak zorunda kalan "*permalancer*"lara (İngilizce permanant [kalıcı] ve freelancer'ın birleştirilmesiyle oluşmuştur) dönüşmektedir (Standing, 2009: 110). İşçileri kalıcı freelance çalışmaya iten olgulardan biri ücretlerdeki belirsizliklerdir. Düşük ücretler ve ücretlerin geç yatırılması freelance çalışanların güvendikleri tek bir müşteri için çalışmalarına yol açmaktadır. Dolayısıyla burada freelance çalışma tam zamanlı olarak yapılmakta ancak tam zamanlı standart çalışmanın kazançlarından muaf kalmaktadır. Çalışanların zorunda olduğu bir başka nokta da platformlar aracılığıyla çalışmaktır. Platformlar, belirli platformlar kullanılmadığı takdirde iş fırsatlarının kaçırılacağı yönünde bir söylem yaratarak kendilerine olan mecburiyeti devamlı olarak yeniden üretmektedir.

Bu noktada bireycilik, yapay zeka uygulamalarını rakip olarak görmek, ırkçılık ve özgürlük anlatısı işçilerin kendilerinden ve emek süreçlerinden yabancılaşmasına yol açmaktadır. Böylelikle eşitsizliği üreten mekanizmalara ilişkin bir rıza üretimi gerçekleşmektedir.

5.6. Dijital Emekçiler ve Dönüşen Sınıf Mücadeleleri

Çalışmada eşitsizlik olgusu birçok farklı bireyselci yaklaşım arasından (biyogenetik, kültürel, insan sermayesi vb.) yapısal bir fenomen olarak ele alınmaktadır (Royce, 2009). Eşitsizliği yapısal bir fenomen olarak ele almak eşitsizlik ve sınıf oluşumunun toplumsal kontrol arasında bir korelasyon kurmaya imkân vermektedir. Küresel eşitsizlikler politik olarak "*patlayıcı*" bir kuvvet

barındırmaktadır ve dijital kapitalizm insanları bünyesine katamadığı ölçüde her zamankinden daha şiddetli kontrol biçimlerine yönelmektedir (Robinson, 2020: 63).

Çalışmanın beş temel varsayımı bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1970'li yıllarda başlayan dijitalleşme olgusunun ekonomik alanda neoliberalizm ile beraber ilerlemesinin aynı süreci belirtmek için birçok farklı kavramın kullanılmasına yol açması ile ilgilidir. Bu noktada bir kavram karmaşası ortaya çıkmaktadır. Kavram karmaşasının üzerinde neden bu kadar durulmaktadır? Çünkü, "*geleceğin kavramları, bugünün maddi bir hal almış yenilikleri tarafından*" tasarlanmaktadır (Savul, 2019: 155). Kavramlar, "*doğal ya da toplumsal sistemi, bütünlüklü bir düşünceyi anlamak (ve dolayısıyla değiştirmek, müdahale etmek) için gerekli olan iç bağlantıları, hareket dinamiklerini ortaya çıkaran köşe taşlarıdır*" (Narin, 2017: 351). Kavramları doğru kullanmak, içinde bulunulan toplumun doğru yorumlanmasını sağlamaktadır. Bu noktada, dijital kapitalizm vurgusundaki ısrarın eşitsiz sosyoekonomik şartların doğru belirlenmesine yardımcı olacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla örneğin iletişimsel kapitalizm kavramı bugün yalnızca iletişim araçlarındaki gelişime vurgu yapmakta ancak diğer dijital ürünlerin sermaye döngüsünde yaşanan süreçleri göz ardı etmektedir. Benzer şekilde enformasyon toplumu olgusu ise kapitalizmin aşıldığı yönündeki teknolojik iyimser görüşe yakın bir pozisyon sergilemektedir. Postkapitalizm ise dijitalleşmenin kapitalizmin aşılmasında önemli bir etken olduğu ve onu günden güne kapitalist ilişkilerden arındırdığını ileri sürmektedir. Fakat dijital kapitalizm kavramı bir bütün olarak dijitalleşme olgusunu vurgulamaktadır. Görülmektedir ki teknolojik iyimserlik görüşlerinin, emek ve sermaye arasında özerk, öz örgütlenmeli ve üretken bir toplumsal iş birliği kurduğu görüşleri boşa düşmektedir. Dijital kapitalizm teknolojik iyimserlikten farklı olarak dijitalleşmenin tahakküm ilişkilerine yeni bir biçim verdiğini savunan bunu yaparken de kapitalist üretim ilişkilerinin kendini yeni eşitsizlik biçimleri üzerinden yeniden ürettiğini ortaya koyan bir kavramsallaştırmadır.

Dijital kapitalizm bugünkü dijitalleşmenin önemine vurgu yaparken kapitalizmin aşılmadığını aksine gelecekte dijitalleşmenin yerini bir başka üretim biçimine yahut kapitalizmin kendini yeniden ürettiği bir döneme bırakabileceğini söylemektedir. Ancak bu noktada ikinci varsayımda belirtildiği üzere dijital

kapitalizmin iletişim alanında yaşanan gelişmelerden bağımsız olduğu söylenememektedir. İletişim dijital kapitalizm üzerinde yapısal etkilere sahiptir. Bu yapısal etki karşılıklıdır. Dijital kapitalizmdeki gelişmeler de bir sektör olarak iletişimi derinden etkilemektedir. Örneğin çalışmanın örnekleminde yer alan metin yazarlığı mesleği dijitalleşme ile birlikte ofis ortamından ziyade uzaktan çalışma yoluyla icra edilir hale gelmektedir. Metin yazarları gerek reklamcılık gerek gazetecilik alanlarına hizmet vermektedir. Sahra-altı Afrikalı freelance metin yazarları dijitalleşme ve yapay zekadaki gelişmelerle işlerini kaybedeceklerini düşünmektedir. Bunların yanı sıra meslek, daha fazla dijital araç vasıtasıyla dijital uzamda icra edilir hale gelmektedir. Mesleğin örneğin grafik tasarımından farklı olarak daha az yazılım bilgisi ve yaratıcılık gerektirmesi, mesleğe olan rağbetin artmasına ve ücretlerde düşüşe yol açmaktadır. Dijital iş platformlarındaki artış ve kullanım kolaylığı mesleğe yönelik bu ilginin oluşumunda önemli bir etkiye sahiptir.

Üçüncü varsayım ise dijital kapitalizm ve dijital emek bağlamında yeni sınıfsal süreçlerden bahsedilebileceği yönündedir. Bu varsayım aslında görüşmeler sonunda elde edilen bulgular ışığında güvencesizliğe yapılacak bir vurgu olarak revize edilmektedir. Aslında yeni bir sınıf, yarı sınıf, sınıf altı oluşum ya da sınıfsal bir gruptan bahsedilememektedir. Sürmekte olan dijitalleşme ile birlikte bir yeniden proleterleşme olgusu vuku bulmaktadır. Prekarya kavramının Avrupa menşeli bir kavram olması Avrupa dışı bölgelerin anlaşılmasında yeni bir bakış açısını getirmemektedir. Güvencesizlik ortaya çıkışından itibaren işçi sınıfı olgusuna içkindir. Bunun yanında güvencesizlik süreçlerinde yaşanan yoğunlaşma göz ardı edilmemelidir. Bu noktada Sahra-altı Afrika bölgesinde görüşülen freelance çalışanlara yönelik güvencesizliğin tüm tarihsel aşamalarda deneyimlenen bir olgu olduğu söylenebilir. Güvencesizlik yeniden proleterleşme olgusunun merkezinde yer almaktadır. Güvencesizlik işçilerin sermayeye karşı bir sınıf olma süreçlerinde geri kalmalarına yol açmaktadır. Fakat dijital sınıf mücadeleleri her ne kadar kolektif bağlamda yaşanmasa da bireysel bağlamlarda var olmaktadır.

Çalışmadaki dördüncü varsayıma göre Sahra-altı bölgesi siyasal bağımsızlıklarını kazandıktan sonra ekonomik bağımlılıklarını sürdüren postkolonyal devletlerden meydana gelmektedir. Bu ülkelerin dijital alandaki gelişmelerle birlikte

maruz kaldığı sömürü ilişkisi dijital kolonyalizm olarak adlandırılmaktadır. Bu noktada postkolonyal mantığa bir güncelleme önerisinde bulunulmaktadır. Postkolonyalizm ırk, etnisite, toplumsal cinsiyet ve kültür alanlarında yoğunlaşmakta, sınıfsal süreçleri ise büyük oranda göz ardı etmektedir. Bu çalışmada postkolonyalizm ve Sınıf Çalışmaları Sahra-altı Afrika gibi madun coğrafyalardaki sınıfsal tecrübeleri anlamlandırmak amacıyla kullanılmaktadır. Bu şekilde Sahra-altı bölgesinde dijital kolonyalizmin yaratmış olduğu toplumsal ve siyasal dönüşümler anlamlandırılmaktadır. Bölgedeki freelance çalışanların sermayeye karşı sınıf olamama olgusu ise emeğin bireyselleşmesi olgusu ile ilişkilendirilmektedir. Postkolonyalizmin Sınıf Çalışmaları'na lehimlenmesinin sonucunda, görüşülen freelance işçilerin deneyimleri sonucunda görülmektedir ki Sınıf Çalışmaları'nın alanına psikopolitik olan da girmektedir. Duygular ve ruhsal olan sınıfın gündemine girmektedir. İşçiler tipik Fordist model işçinin yaşadığı problemleri yaşamamaktadır. Onların sorunları devamlı olarak dijital olana maruz kalmaktan kaynaklı acılardır. Baş ağrıları, sırt ağrıları ve göz ağrıları gibi fiziksel acıların yanında depresyon, yalnızlık ve izolasyon gibi ruhsal acılardan da mustariptirler. Örneğin görüşülen birçok işçinin platformlardan aldıkları puan düşürme ya da para cezaları karşısında kendilerini suçlamaları dikkat çekicidir. Son olarak beşinci bir varsayım işçi aristokrasisinin dijital bağlamda yeniden üretilmesidir. Bu yeni tip işçi aristokrasisi Sahra-altı Afrikalı freelance işçilerin sermayeye karşı sınıf olmasını zorlaştırmakta ve kendi aralarında dijital mavi yaka ve dijital orta sınıf olarak bölünmelerine yol açmaktadır.

Dijital eşitsizliğin, dijitalleşmenin başından itibaren var olduğu ve gelecekte de var olacağı tahmininde bulunulabilir. Örneğin, dijitalleşmenin yoğunlaştığı dönem olan 1970'li yıllarda bilgi üretimi kapasitesinin ölçüldüğü araştırma-geliştirme etkinlikleri arasında önemli bir eşitsizlik bulunmaktadır. 1973'te yapılan bir araştırmaya göre araştırma-geliştirme harcamalarının %97'si gelişmiş ülkelerde yapılırken, azgelişmiş ülkelerdeki harcama oranı yalnızca %3 ile sınırlı kalmıştır (Perrin, 1992: 39). Bugünkü tabloda da radikal değişikliklerin bulunmadığı söylenebilir. Bu bağlamda gelecek çalışmalar için birtakım önerilerde bulunulabilir.

Postkolonyalizm dönemi aynı zamanda bir dekolonizasyon sürecine de şahitlik etmiştir. Dekolonizasyon, medeniyet, üstünlük ve ırk fikirleriyle yapılandırılmış

sömürgeci imparatorluklar dünyasından, evrensel insan hakları, özgürlük ve ihtiyaçlar kavramlarıyla biçimlendirilmiş, biçimsel olarak simetrik bir ulus-devletler dünyasına doğru bir değişimi temsil etmektedir (Wesley-Smith & Goss, 2010: xi). Dekolonizasyon aynı zamanda sömürgeci ile sömürgeleştirilen arasındaki ilişkiyi yeniden yorumlamayı, sömürgecinin bilgi ve iktidar yapılarını sorgulamayı gerektirmektedir (Kapoor, 2008: xiv). Burada önerilecek olan ise düşüncenin dekolonizasyonudur. Görüleceği üzere eleştirel teoriden etkilenen birçok kavram aslında gelişmiş dünyayı referans almaktadır. Bu, Üçüncü Dünya'nın bilgisini ve deneyimlerini göz ardı etmektedir. Ancak eleştirel düşünce ile dekolonizasyon arasında kurulabilecek bir bağlantı Avrupamerkezciliğe karşı bir eleştirinin de temelini oluşturabilir. Böylelikle cılız bir çağrı olarak kalan postkolonyal bilim ve teknoloji perspektifi anlam kazanabilir.

Postkolonyal Bilim ve Teknoloji Çalışmaları (PBTÇ), her biri bölgesel ihtiyaçlara ve çıkarlara nispeten iyi uyarlanmış çok sayıda bilimsel ve teknolojik geleneğin doğasını ve değerini kabul etmek için farklı argümanlar sağlamaktadır. PBTÇ, Batılı bilim ve teknoloji politikalarının kendi bakış açılarına hizmet edemediğini düşünmektedir. Batılı bilim ve teknolojiler, dünyanın farklı sınıflarının, ırklarının, etnisitelerinin ve kültürel gruplarının ihtiyaçlarına yanıt verememektedir (Harding, 2011: 9-12). Dolayısıyla PBTÇ eleştirel teoriye ilişkin de bir dekolonizasyon çağrısıdır. Yayılmacılık, dünyanın kaynaklarını yeniden paylaşmak olarak düşünüldüğünde küresel bir meseledir. Bu gerekçeyle dekolonizasyon yalnızca Küresel Güney'in değil aynı zamanda Küresel Kuzey'in meselesi olarak da görülmelidir.

Çalışmanın bütününde dijital kapitalizm ve onun yarattığı eşitsizlik görünümleri üzerinde durulmaktadır. Gelecek çalışmalar açısından ön açıcı bir diğer öneri ise dijital eşitsizliğe alternatif olarak üretilen yanıtlar olabilir. Örneğin yine cılız bir çağrı olarak kalmış olan Tara Brabazon tarafından önerilen dijital bölünmeye karşı dijital adalet fikri de önemli bir arayıştır. Brabazon (2012: 69), tüm vatandaşların nitelikli bilgiye ulaşma hakkını, medya okuryazarlığı hakkını ve açık erişim hakkını öne çıkaran bir dijital adalet talebinde bulunmaktadır. Çalışma, dijital eşitsizlik merkezli bir hattı takip etmiş ve bu bağlamda dijital işçilerin örgütlenme pratiklerine

olan mesafesini ortaya çıkarmıştır. Görüşülen kimi işçilerin zorunlu olarak freelance çalışmaları ve kötümser bir gelecek kavrayışına sahip olmasının örgütlenmenin tetikleyicisi olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla gelecek çalışmalarda Sahra-altı Afrikalı freelance işçilerin örgütlenme deneyimleri dijital adalet bağlamında incelenebilir.

Dijital adalet temelindeki arayışlardan biri de platform sosyalizmi önerisidir. Platform sosyalizmi birçok farklı yaklaşımla ele alınmaktadır. Örneğin bu arayışlardan biri tam otomatik topluma geçiş yoluyla kâr amaçlı çalışmanın sona ermesini arzulamaktadır. Ancak temel ihtiyaçların karşılanması, demokrasi talebi, özgürlük arayışı, çevreye özen gösterilmesi ve eşitlik talepleri farklı platform sosyalizmi önerilerinin ortaklaştığı kimi özelliklerdendir (Graham, 2020: 197). Kavramı öneren isimlerden biri olan James Muldoon platform sosyalizmini dijital kapitalist statükonun alternatifi olarak ele almaktadır. Muldoon'a göre platform sosyalizmi farklı direniş biçimlerini ortak bir demokratik dijital gelecek çağrısı etrafında birleştirmeyi amaçlamaktadır. Platform sosyalizmi teknoloji üzerindeki kapitalist kontrole meydan okumakta olan karşı hegemonik projedir. Bu proje, sermayenin yoğunlaşmış gücüne karşı siyasi mücadelelere dayanmaktadır. Platform sosyalizmi altı sonuca ulaşmayı hedeflemektedir. İlk olarak toplulukların kendi özyönetimlerine aktif olarak katılımlarını sağlamayı amaçlamaktadır. İkinci olarak dijital ekonominin altyapısı, yazılım ve kuruluşlar üzerinde mülkiyet hakkı elde etmeye çabalamaktadır. Platform sosyalizminin üçüncü amacı dijital platformlar üzerinde topluluk kontrolü sağlamaktır. Dördüncü olarak platform sosyalizmi dijital teknolojilerin toplumsal ve ekonomik faydalarının toplumda daha adil bir şekilde paylaşılmasını sağlamaya çalışmaktadır. Beşinci olarak özgürleştirici bir hareket örgütleyerek toplumsal hiyerarşiye dayalı eşitsizliklere karşı mücadele etmeyi amaçlamaktadır. Son olarak ise toplumsal açıdan faydalı amaçlar için bir işbirliği, dayanışma ve umut kültürünü teşvik etmektedir (Muldoon, 2022: 3-13). Bu bağlamda platform sosyalizmi dijital kapitalizm ve dijital emek üzerine yapılan çalışmalarda karşı hegemonya projelerini anlamlandırmada etkin bir öneri olarak ele alınabilir.

SONUÇ

Son dönemde dijitalleşme tartışmaları genellikle sosyal medya tartışmaları üzerinden ilerlemektedir. Ancak dijitalleşme çok daha geniş bir süreci tanımlamaktadır. Bu çalışma dijitalleşmenin emek süreçleriyle olan ilişkisi üzerine yürütülen fikirlerden hareketle yapılmıştır. Dijitalleşmeyi emek süreçleriyle birlikte düşünmek eşitsizliği ve sömürüyü yeniden gündeme getirmektedir. Dijital alanda yaşanan eşitsizlik ve sömürü ise literatürde genellikle üretketim emeği özelinde tartışılmaktadır. Bu noktada dijital alanda yaşanan sömürünün yalnızca gelişmiş ülkelerde vuku bulan üretketim süreçlerinden fazlası olduğundan hareketle örneklem olarak Sahra-altı Afrika bölgesi seçilmiştir.

Ana akım çalışmalarda Afrika'ya gösterilen ilgi genellikle bölgenin sömürge tarihini incelemeye yöneliktir. Bu çalışmada Sahra-altı Afrika iletişimin eleştirel ekonomi politiği bağlamında ele alınarak hem yeni bir yönelişe girilmekte hem de ön açıcı bir pozisyon alınmaktadır. Bunun haricinde Afrika birçok farklı gerekçeden ötürü önemli görülmektedir. Sahra-altı Afrika dünyanın en yoksul bölgesi olmasının yanında eşitsizliğin de en yoğun yaşandığı bölgedir. Bölgenin karşı karşıya kaldığı eşitsizlik gerek ülkeler içinde gerek uluslararası bağlamda vuku bulmaktadır. Örneklem seçiminde Angola, Nijerya ve Güney Afrika belirlenmiştir. Bunun amacı bu ülkelerin Sahra-altı bölgesinin hem en gelişmiş ülkeleri ve hem de eşitsizliklerin her alanda derinden yaşandığı ülkeler olmalarıdır. Dolayısıyla Sahra-altı Afrika incelenirken onu gelişmiş bölgelerden farklı ele almak gerekmiştir. Sahra-altı Afrika dijital kapitalizm için hem hammadde kaynağıdır hem de üretilen ürünler için pazar niteliğine sahiptir. Çalışma metodolojik olarak beş aşamayı takip etmektedir:

1. İlk olarak çalışmada verilerin toplanacağı sektörler tespit edilmiştir. Bu sektör BİT sektörü ve incelenen meslek ise metin yazarlığıdır. Bu şekilde iletişim alanını doğrudan ilgilendiren bir sektör ve meslek seçimi yapılmıştır. Görüşülen birçok metin yazarının aynı zamanda haber yazdığını belirtmek gerekmektedir. Böylelikle gazetecilik alanına doğrudan bir katkı yapıldığı düşünülmektedir.
2. İkinci aşamada incelenecek platformların tespiti yapılmıştır. Doküman analizi yönteminin kullanıldığı bu aşamada tespit edilen PPH, Upwork,

Freelancer.com ve Fiverr platformlarının kullanıcı sözleşmeleri incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda çalışma sürecine ilişkin verilerin eksikli olduğu, işçilerin yaşadığı ve deneyimlediği sömürü süreçlerinin gerçekliğinden uzak olduğu tespit edilmiştir.

3. Üçüncü aşama, görüşmeler yapılmadan önce Sahra-altı Afrikalı işçilerin deneyimlerine ilişkin internet mecralarında herhangi bir verinin paylaşılıp paylaşılmadığının bulgulanmasıdır. Netnografik yöntemin kullanıldığı bu aşamada sosyal medya platformları, bloglar, şikâyet siteleri, arama motorları ve haberler incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda Afrikalı freelance çalışanların yaşadıkları sömürü süreçlerinin varlığına ilişkin veriler tespit edilmiştir.
4. Dördüncü aşama Angola, Nijerya ve Güney Afrika'da yaşayan freelance metin yazarları ile yapılan pilot görüşmelere ayrılmıştır. Görüşmeler yapılırken görüşmecileri nesneleştirmekten kaçınılmış, araştırmacı kendisini bir veri toplama aracı olarak görmüştür. Çalışanlar ile LinkedIn platformu üzerinden temasa geçilmiş ve ardından mülakatlar farklı araçlarla gerçekleştirilmiştir. Çalışanlarla gerek e-mail üzerinden gerek platformun mesaj uygulaması üzerinden gerek görüntülü ve sesli olarak görüşülmüştür. Bu pilot görüşmeler de veri olarak çalışmaya dahil edilmiştir. Bu noktada ilgili ülkelerdeki siyasi partilerin, sendikaların, dayanışma ağlarının, hükümet yetkililerinin, taşeron firma yöneticilerinin, iş bulma kurumlarının, özel sektör derneklerinin, sektör uzmanlarının ve ilgili ülkelerin Türkiye'de bulunan temsilciliklerinin fikirleri sorulmuştur ancak bu kurumlardan herhangi bir geri dönüş alınamamıştır.
5. Son aşamada ise her ülkeden 10 işçi ile yarı yapılandırılmış mülakat tekniği ile görüşülmüş, bu esnada araştırmacı akademik bir günlük tutmuş, görüşmeler sona erdikten 2 ay sonra ise görüşülen 30 kişi ile Google Formlar üzerinden teyit amaçlı bir yarı yapılandırılmış görüşme daha gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada 1970'li yıllarda ortaya çıkan dijitalleşme sürecinin sonucunda oluşan ekonomik üretim tarzına dijital kapitalizm adı verilerek kavram karmaşasının önüne geçilmektedir. Yine bu doğrultuda dijital kapitalizm ile iletişim çalışmalarının doğrudan bir ilişki içinde olduğuna dikkat çekilerek iletişim çalışmaları alanında dijital

kapitalizm çalışmalarının eksikliğine dikkat çekilmektedir. Dijital kapitalizmin sermaye döngüsünde işçilerin güvencesizleştirilerek ve mülksüzleştirilerek yeniden proleterleşme sürecine tabi tutulduğu görülmektedir. Bu sürecin sonucunda sermaye birikimi dijital kolonyalist bir evreye girmektedir. Çalışmada ayrıca dijital emeğin UDİB doğrultusunda yeni bir aristokrasi çerçevesinde örgütlendiği tespit edilmektedir.

Çalışmadaki ana bulgular şu şekilde özetlenebilir: Öncelikle Sahra-altı'nda freelance olarak metin yazarlığı yapan işçiler platformları kullanmaktadır. Bu platformlar gelişmiş merkez ülkelerde konumlanmaktadır. İşçiler platformlara kaydolurken kullanıcı sözleşmelerini kabul etmek zorundadır. Ancak görüşülen işçilerin büyük bir çoğunluğu bu sözleşmeleri okumamaktadır. Bu sözleşmelerde işçilerin emek süreçlerindeki konumları net bir şekilde belirlenmiştir. Örneğin Sahra-altı bölgesinden işçiler kazandıkları gelirleri aracı platformlar bölgelerinde faaliyet göstermediği için çekememektedir. Yine bir başka maddeye göre bu işçiler platformlara önemli oranlarda hizmet ücreti ödemektedir. Platformlar freelance çalışanlara yönelik olarak tatmin edici bir müşteri destek hizmeti sunmamaktadır. İş sürecinde ortaya çıkan anlaşmazlıklar ise kullanıcı sözleşmelerinde de belirtildiği üzere müşterinin lehine sonuçlanmaktadır. Platformlar bu aşamada takdir haklarını işverenlerden yana kullanmaktadır. Dolayısıyla platformların bu noktada basit bir aracı olmaktan öte sermaye döngüsünde önemli bir sömürü aracı olarak faaliyet gösterdiği söylenebilir.

Platformlarda çalışan Afrikalı freelance işçiler şikayetlerini yazdıkları bloglarda, şikayet sitelerinde ya da anonim forumlarla dile getirmektedir. Bu siteler gözlemci netnografi yöntemiyle incelendiğinde Sahra-altı freelance işçilerinin birçok zorlukla karşılaştığı görülmektedir. Bölge işçileri genellikle "dolandırıcı" olmakla suçlanmaktadır. Ayrıca işverenler onların Afrikalı olduğunu öğrendiklerinde genellikle fiyat düşürmeye çalışmaktadır. Bunun için Afrika'da hayat şartlarının düşük olduğunu öne sürmektedirler. Yine bir başka sorun ise ırkçılık olarak öne çıkmaktadır. Sahra-altı freelance işçiler uzun vadeli ve nitelikli işlerin platformlar tarafından bölgelerinde gösterilmediğini dile getirmektedir. Bu noktada işçiler VPN uygulamaları kullanarak farklı bir bölgede oldukları izlenimi yaratmaktadır. Böylelikle hem fiyat düşürme taleplerinden kurtulmakta hem de nitelikli işleri görebilmektedirler. Ancak

Sahra-altı freelance işçileri de bu ırkçılığı Asyalı işçilere karşı yeniden üretmekte, onları fiyatları aşağı doğru çekmekle suçlamaktadır. Bu noktada platformların bir asgari ücret tarifesi belirlememesi ise dikkat çekici bir bulgu olmuştur. Netnografik incelemenin yapıldığı 2022 senesinde verilen bir bilgiye göre kelime başı ücret 0,004 dolar civarındadır. Bu oldukça düşük bir ücrettir. İşçiler geçimlik bir ücret yakalamak için haftasonları ve tatiller de dahil olmak üzere çalışmaktadır. Geçimlik bir ücret kazanmak için günde 8 metin yazmak durumunda olan işçilere her bir metin için 24 saatlik süreçler verilmektedir. Bu, devamlı olarak çalışılmak zorunda kalınan ve devamlı olarak işin düşünüldüğü bir durum yaratmaktadır. Bu durum sonucunda işçilerin boş zamanları ve çalışma zamanları iç içe girmektedir. Görüşülen işçilerin büyük bir çoğunluğunun evde çalıştığı da hesaba katıldığında iş sürecinin onlar için yalnızlık ile eş anlamlı hale geldiği söylenebilir.

Görüşülen işçiler büyük oranda hem akıllı bir telefona hem de kişisel bilgisayara sahiptir. Bu noktada işçilerin metin yazarlığı mesleğini yaptıkları bir anlamda teyit edilmektedir. Çünkü metin yazarlığı akıllı bir cep telefonundan da yapılabilecek bir durumdadır. Kimi işçiler de işleri cep telefonlarında yaptıklarını kabul etmiştir. Görüşülen işçilere sorulan sorulardan biri çalışma motivasyonunu anlamaya yöneliktir. İşçilerin çalışma motivasyonları özgürlük, zorunluluk ve ekonomik olarak kategorize edilmiştir. Özgürlük motivasyonu, işçilerin daha önce masa başı bir işte çalıştığı durumların sonucunda gündeme gelmektedir. Rutinden kurtulmayı amaçlayan Sahra-altı freelance işçileri tam zamanlı işlerinden istifa edip freelance olarak çalışmaya başlamıştır. Kimileri ise işlerinden ayrılmak zorunda olduğu için ya da geçinemediği için "zorunlu olarak" freelance iş yapmaktadır. Ekonomik gerekçeler ise genelde daha iyi ücret kazanmak ve ekstra gelir elde etmek amacıyla ortaya çıkmaktadır. Bu noktada özgürlük anlatısının devamlı olarak metin yazmak zorunda olmak sonucunda ortadan kaybolduğu görülmektedir. Daha iyi bir ücret beklentisi ise ücretlerin dibe doğru baskılanması sonucunda boşa düşmektedir. Dolayısıyla Sahra-altı Afrikalı işçilerin bir zorunluluk sonucunda freelance çalışmak zorunda oldukları söylenebilir.

Sahra-altı Afrika'dan freelance çalışanlar çalışma sürecinde birçok farklı sorunla karşılaşmaktadır. Bu sorunlar fiziksel ve mental olarak ikiye ayrılmaktadır. İlk

olarak çalışanlar devamlı olarak aynı pozisyonda uzun saatler çalıştıkları için vücutlarında ağrılar hissetmektedir. Ancak bir de mental sorunlar söz konusudur. Ev merkezli ve genellikle yalnız başlarına çalışan işçiler yalnızlıktan yakınmaktadır. Sosyalleşememenin yanında işçiler işverenlerin gelişmiş ülkelerden olması sonucunda sıklıkla gece vakitleri çalışmakta bu da onların günlük döngülerini değiştirmektedir. Devamlı olarak işi düşünmeleri, düzenli müşteri bulamamaları, iş bulmak için eğitim alma zorunluluğu ve mesajlara geç yanıt vermenin cezalara yol açması işçileri aynı zamanda aşırı stres yüküyle de karşı karşıya bırakmaktadır. Bu noktada işçilerin bütün problemlere rağmen işlerinden memnun olduklarını dile getirmeleri ise freelance işin bölgede, getirdiği iyi eğitim zorunluluğu ve internet kültürüne hakimiyet zorunluluğu ile, orta sınıf işler olarak görülmeleri nedeniyle ilişkilidir. Ancak bu memnuniyetin bir de ideolojik boyutu bulunmaktadır.

Sahra-altı Afrikalı işçilerin freelance süreçlerinde yaşadığı deneyimler Sınıf Çalışmaları alanına psikopolitika, duygular ve madunun bilgisini üretme gündemlerini dayatmaktadır. Bu noktada yukarıda da bahsedildiği üzere ideoloji Sahra-altı bölgesinden freelancerların işle kurdukları ilişkide önemli bir yer tutmaktadır. Bireycilik, kendini gerçekleştirme, özgürlük ve işlerini ellerinden alacak olan diğer etnisitelerden işçilere ya da yapay zekaya duyulan düşmanlık bu ideolojik motiflerdir. Sahra-altı bölgesinden işçiler bu ideolojik çerçeve dahilinde yaşadıkları problemleri işin doğası olarak görmekte ya da Gramscici terimle söylenirse bu süreçlere rıza göstermektedir. İşçilerin kendilerini büyük oranda bir sınıfa ait olarak görmemeleri, görenlerin büyük çoğunluğunun ise orta sınıfa ait olarak görmesi bu ideolojik motiflerin bir sonucudur. Yine aynı düzlemde kendilerini işçi sınıfına ait olarak gören çalışanların bu sınıfı "alt sınıf" olarak nitelemesi de bu ideolojik motiflerle doğrudan ilişkilidir. Bu noktada Sahra-altı Afrika'da freelance işin ideolojiyle ilişkisinde sermaye sınıfının iki nokta öne çıkmaktadır. İlk olarak sermaye birikimi tahakküm süreçlerini ideolojik bir inşa süreciyle birlikte yürütmektedir. İkinci olarak ise bu inşa süreciyle birlikte platform sahipleri ya da işverenler ucuz emek gücü ile sermaye birikimini yoğunlaştırmaktadır. Bu noktada dijital kolonyalizm kavramı çalışmanın temel bir çıktısı haline gelmektedir. Dijital kolonyalizm, Sahra-altı Afrika'da hem ekonomik hem de kültürel düzlemlerde ilerlemektedir.

Çalışmanın ana bulguları bu şekilde verildikten sonra çalışmanın sonuçları ve bu sonuçların ne kadar genelleştirilebileceği ele alınmaktadır. Öncelikle dijital kolonyalizm önermesinin çalışmanın temel bir çıktısı olarak görüldüğü söylenmiştir. Bir diğer çıktı da dijital kapitalizm ile birlikte emek süreçlerinde önemli bir dönüşüm yaşandığıdır. Bu süreçler emeğin ev kadınılaşması ve emeğin bireyselleşmesi kavramlarıyla da açıklanan iş süreçlerini dayatmaktadır. Bunun sonucunda sınıflar arasındaki mücadele dinamikleri de dönüşmektedir. Öncelikle dijital mavi yakalı işçiler olarak adlandırılan freelance çalışanlar sermayenin denetim ve gözetim pratiklerine zayıf direniş yöntemleriyle yanıt vermektedir. Bu yöntemler ve bireyselleşme süreçleri sonucunda işçilerin sınıf oluşumu süreçlerini sekteye uğratmaktadır. Dijital mavi yakalılar Marksist tabirle "kendileri için sınıf" haline gelememektedir. Bu noktada dijital sermayenin kesişimsel bir tahakküm uyguladığı görülmektedir. Çalışma, Sahra-altı Afrika bölgesi özelinde ve 2010 sonrası dönem olarak sınırlandırılmıştır. Ancak Sahra-altı Afrika bölgesinin, genç bir nüfusa sahip olması, bu trendin gelecekte de süreceği beklentisi ve freelance işin genellikle genç işçiler tarafından tercih edilmesi birlikte düşünüldüğünde bu sonuçların madun bölgelere doğru genişletilmesi uygun bir beklentidir. Freelance işin gelecekte artacağı da düşünüldüğünde gerek madun bölgelerde gerek gelişmiş bölgelerde güvencesizliğin yoğunlaşması beklenebilir.

Dijital eşitsizlik, dijitalleşmenin başından itibaren var olmuştur. Bu eşitsizlik türünün gelecekte de var olacağı tahmin edilebilir. Dijitalleşmenin artışa geçtiği 1970'li yıllarda bilgi üretimi kapasitesinin ölçüldüğü AR-GE etkinlikleri arasında önemli bir eşitsizlik bulgulanmıştır. Yapılan bir araştırmaya göre 1973'te AR-GE harcamalarının %97'si gelişmiş ülkelerde yapılırken, azgelişmiş ülkelerdeki harcama oranı yalnızca %3'tür. Bugünkü tablo da benzer şekilde devam etmektedir. Bu bağlamda gelecek çalışmalar için dijital eşitsizliğin önemine dikkat çeken önerilerde bulunulabilir.

Postkolonyalizm dönemi bir dekolonizasyon süreciyle birlikte ilerlemiştir. Dekolonizasyon, medeniyet, üstünlük ve ırk fikirleriyle yapılandırılmış sömürgeci imparatorluklar dünyasından, evrensel insan hakları, özgürlük ve ihtiyaçlar kavramlarıyla biçimlendirilmiş, simetrik bir ulus-devletler dünyasına doğru bir

değişimi temsil etmektedir. Bu süreç, sömürgeci güçlerin egemenliklerini sona erdirip sömürgelerinin bağımsızlıklarını kazanmaları ile gerçekleşmiştir. Dekolonizasyon sürecinde, eski sömürgeler, kendi ulusal kimliklerini ve bağımsız siyasal yapılarını oluştururken, sömürgecilik döneminin yarattığı sosyal, ekonomik ve kültürel etkilerle de yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Dekolonizasyon aynı zamanda sömürgeci ile sömürgeleştirilen arasındaki ilişkiyi yeniden yorumlamayı, sömürgecinin bilgi ve iktidar yapılarını sorgulamayı gerektirmektedir. Bu süreç, sadece siyasi bağımsızlık kazanmakla sınırlı kalmayıp aynı zamanda sömürgeci zihniyetin ve ideolojilerin sorgulanmasını ve dönüştürülmesini de içerir. Sömürgeciliğin bilgi ve iktidar yapıları, sömürgeleştirilen toplumların tarihini, kültürünü ve kimliğini şekillendirmede derin etkiler bırakmış ve bu etkilerin ortadan kaldırılması, dekolonizasyon sürecinin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Burada önerilen ise düşüncenin dekolonizasyonudur. Görüleceği üzere, eleştirel teoriden etkilenen birçok kavram aslında gelişmiş dünyayı referans almaktadır. Bu durum, Üçüncü Dünya'nın bilgisini ve deneyimlerini göz ardı etmektedir. Ancak eleştirel düşünce ile dekolonizasyon arasında kurulabilecek bir bağlantı, Avrupamerkezciliğe karşı bir eleştirinin de temelini oluşturabilir. Eleştirel teori, bu bağlamda önemli bir araç olabilir, ancak kendi içinde de Avrupamerkezci eğilimler taşıdığı için dikkatle yeniden değerlendirilmelidir. Eleştirel düşünce, sömürgeciliğin bilgi ve iktidar yapılarını sorgularken, aynı zamanda bu sorgulamayı Batı dışı perspektiflerle zenginleştirerek daha kapsayıcı ve çeşitli bir bilgi üretimi sağlamalıdır. Postkolonyal bilim ve teknoloji çalışmaları, bu bağlamda önemli bir rol oynayabilir. Bu alan, sömürgecilik sonrası dönemde bilim ve teknolojinin nasıl kullanıldığını, yerel bilgi sistemlerinin nasıl marjinalleştirildiğini ve bu süreçlerin toplumsal ve kültürel etkilerini inceleyerek, daha adil ve eşitlikçi bir bilgi üretim sürecine katkıda bulunmayı amaçlar. Ancak, bu çalışmaların etkili olabilmesi için, eleştirel düşüncenin dekolonizasyonu ile güçlendirilmesi gerekmektedir.

Postkolonyal Bilim ve Teknoloji Çalışmaları (PBTÇ), her biri bölgesel ihtiyaçlara ve çıkarlara uyarlanmış çok sayıda bilimsel ve teknolojik geleneğin doğasını ve değerini kabul etmek için farklı argümanlar sağlamaktadır. PBTÇ, Batılı bilim ve teknoloji politikalarının kendi bakış açılarına hizmet etmediğini düşünmektedir. Batılı bilim ve teknolojiler, dünyanın farklı sınıflarının, ırklarının,

etnisitelerinin ve kültürel gruplarının ihtiyaçlarına yanıt verememektedir. PBTÇ'nin temel argümanlarından biri, Batılı bilim ve teknoloji politikalarının, küresel ölçekte farklı sosyal, kültürel ve ekonomik bağlamlara uygun çözümler üretemediğidir. Bu politikalar genellikle Batı'nın kendi tarihsel ve kültürel deneyimlerine dayanarak şekillendiğinden, dünyanın diğer bölgelerinde yaşayan insanların ihtiyaçlarını ve sorunlarını yeterince dikkate almamaktadır. Bu durum, Batılı olmayan toplumların bilimsel ve teknolojik gelişmelerde marjinalleşmesine ve yerel bilgi sistemlerinin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. PBTÇ, bu bağlamda, bilim ve teknolojinin dekolonizasyonunu savunur ve Batılı olmayan bilimsel ve teknolojik geleneklerin tanınmasını ve değer verilmesini önerir. Bu, yalnızca Küresel Güney'in değil, aynı zamanda Küresel Kuzey'in de bir meselesidir çünkü küresel kaynakların adil bir şekilde paylaşılması ve tüm insanların ihtiyaçlarına uygun çözümler üretilmesi tüm dünyanın ortak sorumluluğudur. Yayılmacılık ve sömürgecilik, sadece sömürgeleştirilen ülkeleri değil, aynı zamanda sömürgeci güçleri de etkileyen ve küresel adaletsizlikleri sürdüren dinamiklerdir. Dekolonizasyon, bu nedenle, sadece sömürgeci geçmişi olan ülkelerin değil, aynı zamanda bu geçmişin mirası ile yüzleşmek ve daha adil bir dünya düzeni kurmak isteyen tüm ülkelerin meselesidir. Sonuç olarak, PBTÇ, bilim ve teknolojinin dekolonizasyonunu savunarak, küresel bilgi üretiminde daha adil, eşitlikçi ve kapsayıcı bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiğini vurgular. Bu, sadece bilim ve teknolojide değil, aynı zamanda eleştirel teoride de bir dekolonizasyon çağrısıdır ve küresel adaletin sağlanması için önemli bir adımdır.

Çalışmanın bütününde dijital kapitalizm ve onun yarattığı eşitsizlik görünümleri üzerinde durulmaktadır. Gelecek çalışmalar açısından ön açıcı bir diğer öneri ise dijital eşitsizliğe alternatif olarak üretilen yanıtlar olabilir. Örneğin, yine cılız bir çağrı olarak kalmış olan dijital bölünmeye karşı dijital adalet fikri de önemli bir arayıştır. Bu fikir, tüm vatandaşların nitelikli bilgiye ulaşma hakkını, medya okuryazarlığı hakkını ve açık erişim hakkını öne çıkaran bir dijital adalet talebinde bulunmaktadır. Bu çalışma, dijital eşitsizlik merkezli bir hattı takip etmiş ve bu bağlamda dijital işçilerin örgütlenme pratiklerine olan mesafesini ortaya çıkarmıştır. Görüşülen kimi işçilerin zorunlu olarak freelance çalışmaları ve kötümser bir gelecek

kavrayışına sahip olmasının örgütlenmenin tetikleyicisi olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir. Dijital kapitalizm, işçileri serbest çalışmaya zorlayarak güvencesizliği ve eşitsizliği artırmaktadır. Bu bağlamda, işçilerin örgütlenme pratikleri ve dijital adalet mücadelesi daha fazla araştırılması gereken konular arasındadır. Dolayısıyla, gelecek çalışmalarda Sahra-altı Afrikalı freelance işçilerin örgütlenme deneyimleri dijital adalet bağlamında incelenebilir. Bu bölgedeki işçilerin karşılaştıkları özgül zorluklar, dijital kapitalizmin küresel etkileri ve bu zorluklara karşı geliştirdikleri dayanışma ve örgütlenme stratejileri, dijital eşitsizliğin nasıl aşılabileceği konusunda önemli bilgiler sağlayabilir. Sahra-altı Afrikalı işçilerin dijital adalet mücadelesi, küresel eşitlik ve adalet arayışlarına katkıda bulunarak, dijital kapitalizmin yarattığı eşitsizliklerin üstesinden gelinmesinde yol gösterici olabilir.

Dijital adalet temelindeki arayışlardan biri de platform sosyalizmi önerisidir. Platform sosyalizmi, farklı yaklaşımlarla ele alınmaktadır. Örneğin, bu arayışlardan biri tam otomatik topluma geçiş yoluyla kâr amaçlı çalışmanın sona ermesini arzulamaktadır. Ancak temel ihtiyaçların karşılanması, demokrasi talebi, özgürlük arayışı, çevreye özen gösterilmesi ve eşitlik talepleri farklı platform sosyalizmi önerilerinin ortaklaştığı kimi özelliklerdendir. Platform sosyalizmi dijital kapitalist statükonun alternatifi olarak ele alınmaktadır. Platform sosyalizmi farklı direniş biçimlerini ortak bir demokratik dijital gelecek çağrısı etrafında birleştirmeyi amaçlamaktadır. Platform sosyalizmi, teknoloji üzerindeki kapitalist kontrole meydan okumakta olan karşı hegemonik bir projedir. Bu proje, sermayenin yoğunlaşmış gücüne karşı siyasi mücadelelere dayanmaktadır. Platform sosyalizmi dijital kapitalizm ve dijital emek üzerine yapılan çalışmalarda karşı hegemonya projelerini anlamlandırmada etkin bir öneri olarak ele alınabilir. Platform sosyalizmi, dijital teknolojilerin kontrolünü demokratikleştirerek ve toplumsal faydaları adil bir şekilde dağıtarak, dijital kapitalizmin yarattığı eşitsizliklere karşı etkili bir çözüm sunmayı hedeflemektedir.

KAYNAKÇA

ABDI, Z.: 2017 "Afrika'nın Kısa Tarihi", Ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar & Huriye Yıldırım Çınar, **Afrika Politikası 21. Yüzyılda Güvenlik, Refah ve Demokrasi Arayışı**. İstanbul: Beta.

ABRAHAMSEN, R.: 2003 "African Studies and the Postcolonial Challenge", **African Affairs**, 102(407), 189-210.

ACAR, M.: 2019 "Kıtasal ve Küresel Politikada Angola. Ed. İsmail Ermağan", **Dünya Siyasetinde Afrika - 1**. 2. Baskı. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

ACHARYA, A., 2006 "International Relations and Area Studies: Towards a New Synthesis?", **Institute of Defence and Strategic Studies**, Nanyang Technological University.

ADAIR, C., & NAKAMURA, L., 2017 "The Digital Afterlives of This Bridge Called My Back: Woman of Color Feminism, Digital Labor, and Networked Pedagogy", **American Literature**, 89(2), 255-278.

addledhands., 2018 Unfortunately -- through absolutely no fault of your own -- Nigeria has a terrible reputation as a haven't for internet scams, so you have that barrier too… [Çevrimiçi Forum Gönderisine Yapılan Yorum]. Reddit. https://www.reddit.com/r/freelanceWriters/comments/8yib09/comment/e2b42ww/?utm_source=share&utm_medium=web2x&context=3 Erişim Tarihi: 22.10.22.

ADIGÜZEL, Z., 2017 "Enerji Yönetimi", Ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar & Huriye Yıldırım Çınar, **Afrika Politikası 21. Yüzyılda Güvenlik, Refah ve Demokrasi Arayışı**. İstanbul: Beta.

AHMED, N., 2022 "Oxfam Raporu – Ocak 2022", Çevrimiçi, https://www.kedv.org.tr/oxfam-2022-esitsizlik-oldurur-raporu Erişim Tarihi: 25.07.22.

AIDI, J., 2021 "COVID-19 and Digital Repression in Africa", **Policy Brief**, October 2021, PB-34/21.

AKBAY, O. S., 2016 "Batı Afrika Ekonomileri", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 3**. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

AKBAY, O. S., 2019 "Afrika Ekonomisi: Umutlar ve Gerçekler", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 1.** 2. Baskı. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

ALATAS, S. F., 2006 **Alternative Discourses in Asian Social Science Responses to Eurocentrism**. New Delhi: Sage.

ALEKSYNSKA, M., BASTRAKOVA, A., & KHARCHENKO, N. N., 2019 **Working Conditions on Digital Labour Platforms: Evidence from a Leading Labour Supply Economy** (No. 12245). Institute of Labor Economics (IZA).

ALLEN, K., 2022 "Cyber Diplomacy and Africa's Digital Development", **Africa Report** 38, January 2022. ISS.

ALNIAK, M. O. & BOLAT, P., 2017 "Afrika'da Enerji Politikaları Hakkında Yorumlar", Ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar & Huriye Yıldırım Çınar, **Afrika Politikası 21. Yüzyılda Güvenlik, Refah ve Demokrasi Arayışı**. İstanbul: Beta.

Ambitious-Library1611., 2021 US Professionals and Companies — Thoughts on South African Copywriters?. [Çevrimiçi Forum Gönderisi]. Reddit. https://www.reddit.com/r/copywriting/comments/onm23w/us_professionals_and_companies_thoughts_on_south/?utm_source=share&utm_medium=web2x&context=3 Erişim Tarihi: 22.10.22.

AMIN, S., 2007 **Avrupamerkezcilik**. Çev. Mehmet Sert. İstanbul: Chiviyazıları.

AMIN, S., 2017 "Kuzey'den Güney'e Devrim", Ed. Gökhan Atılgan, **100. Yılında Ekim Devrimi**. İstanbul: Yordam Kitap.

AMORETTI, F. & MUSELLA, F., 2011 "Governing Digital Divides: Power Structures and ICT Strategies in a Global Perspective", Ed. Patricia Randolph Leigh, **International Exploration of Technology Equity and the Digital Divide: Critical, Historical and Social Perspectives**. Hershey: Information Science Reference.

ANDERSSON, L., 2021 "Neoliberal Söyleme Karşı Alternatif Medyanın Eleştirel Gücünün Alternatifsizliği", Ed. Filiz Aydoğan, **Yeni Medya Kuramcılarından Yeni Medya Kuramları I**. Çev. Bahar Öztürk ve Aysel Ay. İstanbul: Der Yayınları.

ANIEVAS, A. & NİŞANCIOĞLU, K., 2020 **Batı'nın Egemenliği Nasıl Kuruldu? Kapitalizmin Jeopolitik Kökenleri**. Çev. Çağdaş Sümer. İstanbul: Yordam.

an0nymousSage., 2022 Why on Earth does Upwork operate internationally and particularly in Third World countries?. [Çevrimiçi Forum Gönderisi]. Reddit. https://www.reddit.com/r/Upwork/comments/wqlypy/why_on_earth_does_upwork_operate_internationally/?utm_source=share&utm_medium=web2x&context=3 Erişim Tarihi: 22.10.22.

ANWAR, M. A., & GRAHAM, M., 2020 "Digital Labour at Economic Margins: African Workers and the Global Information Economy", **Review of African Political Economy**, 47(163), 95-105.

ARAÚJO, M., & MAESO, S. R., 2010 "Explorando o Eurocentrismo Nos Manuais Portugueses de História", **Estudos de Sociologia**, 15(28), 239-270.

ARCY, J., 2016 "Emotion Work: Considering Gender in Digital Labor", **Feminist Media Studies**, 16(2), 365-368.

ARIK, B., 2011 "Raymond Williams", Ed. Barış Çoban vd, **21. Yüzyıl İletişim Çağını Aydınlatan Kuramcılar Kadife Karanlık II Ayna Şövalyeleri**. 2. Baskı. İstanbul: Su Yayınevi.

ARTOKÇA, İ., 2019 "Eş Şebab ve Boko Haram Terör Örgütlerinin Özellikleri ve Afrika Siyasetindeki Yerleri", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 1**, 2. Baskı. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

AŞÇI, S., 2021 "Katılımcı Kültür ve Koronavirüs Salgını: Covid-19 ile İlgili Meme'lerin Çevrimiçi İletişim Biçimi Olarak Yapısal Analizi", Ed. Yasemin İnceoğlu & Savaş Çoban, **Pandemi Neoliberalizm Medya**. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

ATAMAN, H., 2016 "Afrika Kıtası: Sağlık, Kadın Sağlığı, Türkiye ile Sağlık Turizmi", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 3**. Ankara: Nobel.

AYDIN, E., & MOCAN, D. K., 2019 "Türkiye'de Dünden Bugüne Sosyobilimsel Konular: Bir Doküman Analizi", **Anadolu Öğretmen Dergisi**, 3(2), 184-197.

AZİZ, A., 2020 **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri**. 13. Baskı. Ankara: Nobel.

BANERJEE, I., 2010 "Historia, Historiografía y Estudios Subalternos", **Revista de historia internacional**, 11(41), 99-118.

BANGA, K., 2021 "Rooting Africa's COVID-19 Recovery: The Role of Innovation, Digital Technologies and Labour Markets", Çevrimiçi, https://www.africaportal.org/features/rooting-africas-covid-19-recovery-the-role-of-innovation-digital-

technologies-and-labour-markets/ Erişim Tarihi: 03.10.22.

BANYA, R., CHINEMBIRI, T., MOTHOBI, O., KABINGA, M., YUSUF, B. & GILLWALD, A., 2022 "Digital and Intersectional Inequality in South Africa: A Demand Side Perspective", **CORE Policy Paper** no. 1.

BARAN, P., 1974 **Büyümenin Ekonomi Politiği**. Çev. Ergin Günçe. İstanbul: May Yayınları.

BARTL, M., KANNAN, V. K., & STOCKINGER, H., 2016 "A Review and Analysis of Literature on Netnography Research", **International Journal of Technology Marketing**, 11(2), 165-196.

BARTOLOVICH, C., 2002 "Introduction: Marxism, Modernity, and Postcolonial Studies", Ed. Crystal Bartolovich & Neil Lazarus, **Marxism, Modernity and Postcolonial Studies**. Cambridge: Cambridge University Press.

BASEDAU, M., & KÖLLNER, P., 2006 "Area Studies and Comparative Area Studies", **Opportunities and challenges for the GIGA German Institute of Global and Area Studies**. GIGA German Institute of Global and Area Studies.

BAŞARAN, F., 2010 **İletişim Teknolojileri ve Toplumsal Gelişme Yayılmanın Ekonomi Politiği.** Ankara: Ütopya Yayınevi.

BAŞARAN, F. & YÜKSEL, H., 2013 "Uluslararası İletişimin Eleştirel Ekonomi-Politiği: Soğuk Savaş'ın Yeniden Yapılandırmalara", Ed. Meltem Bostancı, **Uluslararası İletişimin Ekonomi-Politiği İletişim Politikalarına Küreselleşme**. İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi.

BAŞARAN, F., 2014 **İletişim ve Emperyalizm Türkiye'de Telekomünikasyonun Ekonomi-Politiği**. 2. Baskı. Ankara: Ütopya Yayınevi.

BAŞARAN, F., 2016a "Uzun Dalgalar ve Bilgi ve İletişim Teknolojileri Paradigması", Ed. Funda Başaran & Haluk Geray, **İletişim Ağlarının Ekonomisi Telekomünikasyon, Kitle İletişimi, Yazılım ve İnternet**. Ankara: Ütopya Yayınevi.

BAŞARAN, F., 2016b "Telekomünikasyon Alanında Yaygınlaştırma Politikaları", Ed. Funda Başaran & Haluk Geray, **İletişim Ağlarının Ekonomisi Telekomünikasyon, Kitle İletişimi, Yazılım ve İnternet**. Ankara: Ütopya Yayınevi.

BAŞKAVAK, G., 2017 "Zanaattan Robotiğe: Tıp Teknolojisi ve Türkiye'de Kuşaklararası Cerrah Tipolojisi", Ed. Denizcan Kutlu & Çağrı Kaderoğlu Bulut, **Sınıfın Suretleri Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler**. İstanbul: NotaBene.

BAŞKAYA, F., 2005 **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**. 5. Baskı. Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı.

BAŞKAYA, F., 2018 **Çöküş Kapitalizmin Nihai Krizi Üzerine Bir Deneme**. İstanbul: Yordam Kitap.

BATUŞ, G., 2005 "Neil Postman İnsan Aklının, Kendi Yarattığı Teknolojiyle Dostluk Arayışı", Ed. Nurdoğan Rigel vd, **21. Yüzyıl İletişim Çağını Aydınlatan Kuramcılar Kadife Karanlık McLuhan - Foucault - Chomsky - Baudrillard - Postman - Lacan - Zizek**. 2. Baskı. İstanbul: Su Yayınevi

BAUMAN, Z., 2019 **Kapımızdaki Yabancılar**. Çev. Emre Barca. 2. Baskı. İstanbul: Ayrıntı.

BAYLY, C. A., 2000 "Rallying Around the Subaltern", Ed. Vinayak Chaturvedi, **Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial**. London: Verso.

BECKER, U., 2017 "Sınıf Kuramı: Hala Eleştirel Sosyal Bilimsel Analizin Ekseni mi?", Çev. Esen Karaca & Nilüfer Yılmaz. Ed. Erik Olin Wright, **Sınıflar Üzerine Tartışmalar**. İstanbul: NotaBene.

BELEK, İ., 2013 **Kapitalizmde Sınıf**. İstanbul: Yazılama.

BELEK, İ., 2018 **Esnek Üretim Derin Sömürü**. 3. Baskı. İstanbul: Yazılama.

BELEK, İ., 2019 **Marksizm, Sınıf Bilinci, Siyaset**. İstanbul: Yazılama.

BERG, J., FURRER, M., HARMON, E., RANI, U. & SILBERMAN, M., 2019 "Working Conditions on Digital Labour Platforms: Opportunities, challenges, and the quest for decent work", **VOX EU CEPR**. Çevrimiçi, https://voxeu.org/article/working-conditions-digital-labour-platforms Erişim Tarihi: 27.04.22.

BERGER, A. A., 1993 **Kitle İletişiminde Çözümleme Yöntemleri**. Çev. Murat Barkan, Nazlı Bayram, Deniz Güler, Uğur Demiray, Aslı Tunç, Nazmi Ulutak ve A. Haluk Yüksel. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.

BHABHA, H. K., 1994 **The Location of Culture**. New York: Routledge.

BHABHA, H. K., 2004 "Foreword", Ed. R. J. C. Young, **White Mythologies Writing History and the West**. 2nd Edition. London: Routledge.

BHAMBRA, G. K., 2007 **Rethinking Modernity Postcolonialism and the Sociological Imagination**. New York: Palgrave Macmillan.

BLOOM, P., 2019 **Monitored Business and Surveillance in a Time of Big Data**. London: Pluto Press.

BOLAT, E., 2019 "The African New Media Digital Revolution: Some Selected Cases from Nigeria", Ed. Nasiru D. Taura,

Elvira Bolat & Nnamdi O. Madihie, **Digital Entrepreneurship in Sub-Saharan Africa Challenges, Opportunities and Prospects**. Cham: Palgrave Macmillan.

BOSTANCI, M., 2019 "Enformasyonun Ticarileşmesi ve Haber Dağılımında Dengesizlik: 2000'li Yılların Uluslararası İletişim Politikaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme", Ed. Meltem Bostancı, **Medya Okuryazarlığı**. Ankara: Nobel.

BOSTANCI, M., 2020 **Uluslararası İletişim/Uluslararası Politika**. Ankara: Nobel.

BOTTOMORE, T., 2013 **Frankfurt Okulu ve Eleştirisi**. Çev. Ümit Hüsrev Yolsal. İstanbul: Sel.

BOULTON, G., LOUCOUBAR, C., MWELWA, J., WAFULA, M., OZOR, N. & BOLO, M., 2020 "The Digital Revolution, Open Science and Innovation for Development in sub-Saharan Africa", **African Technology Policy Studies Network (ATPS) Technology Brief** No. 52.

BOUMAMA, S., 2016 **Afrika Devriminin Figürleri Kenyatta'dan Sankara'ya**. Çev. Şule Ünsaldı. Ankara: NotaBene.

BOURSE, M. & YÜCEL, H., 2017 **Kültürel Çalışmaları Anlamak**. Çev. Halime Yücel. İstanbul: İletişim.

BOYACI, N. B., 2020 **Dijital Emek Platformları ve Sendikalar**. Ankara: Türk Metal Sendikası Araştırma ve Eğitim Merkezi.

BRABAZON, T., 2012 "Time for a Digital Detox? From Information Obesity to Digital Dieting", **Fast Capitalism: An Interdisciplinary Journal** Volume 9, Issue 1, 53-74.

BRIGHI, E., 2021 "Baskının Ötesinde: Phoebe Moore'un Bölümü Üzerine Düşünceler", Ed. David Chandler & Christian Fuchs, **Dijital Nesneler Dijital Özneler Büyük Veri Çağında**

Kapitalizm, Emek ve Siyaset Üzerine Disiplinlerarası Yaklaşımlar. Çev. Gamze Boztepe. İstanbul: NotaBene.

BUCKEL, S. & OBERNDORFER, L., 2021 "Kirli Kapitalizm", Ed. KRISIS (Journal for Contemporary Philosophy) Yayın Kurulu, **Kıyıdan Köşeden Marksizm Kılavuzu**. Ankara: Dipnot.

BULUT, S., 2009a "Giriş", Ed. Selda Bulut, **Sermayenin Medyası Medyanın Sermayesi Ekonomi Politik Yaklaşımlar**. Ankara: Ütopya.

BULUT, S., 2009b "Medyada Çokuluslu Şirket Egemenliğine Doğru Evrilme: Rupert Murdoch ve Fox TV", Ed. Selda Bulut, **Sermayenin Medyası Medyanın Sermayesi Ekonomi Politik Yaklaşımlar**. Ankara: Ütopya.

BURAWOY, M., 2017 "Wright'ın Analitik Marksizminin Sınırları ve Bir Alternatif", Ed. Erik Olin Wright, **Sınıflar Üzerine Tartışmalar**. Çev. Deniz Ali Gür. İstanbul: NotaBene.

BURKE, P., 2013 **Bilginin Toplumsal Tarihi II Encyclopédie'den Wikipedia'ya**. Çev. Mete Tunçay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.

BUTLER, T. & WATT, P., 2007 **Understanding Social Inequality**. London: Sage.

BÜLAY DOĞAN, N. & UYANIK, Ş., 2017 "İnternetin Ortak Alanları ve Dijital Çitleme", Ed. Denizcan Kutlu & Çağrı Kaderoğlu Bulut, **Sınıfın Suretleri Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler**. İstanbul: NotaBene.

BÜYÜKUSLU, A. R., 2017 **Dijital Kapitalizm**. İstanbul: Der.

CAFFENTZIS, G., 2014 "Bir 'Bilişsel Kapitalizm' Eleştirisi", Ed. Michael A. Peters ve Ergin Bulut, **Bilişsel Kapitalizm! Eğitim ve Dijital Emek**. Çev. Yağmur Dönmez. Ankara: NotaBene.

CALLINICOS, A., 2009 **Karl Marx'ın Devrimci Fikirleri**. Çev. Attila Tuygan. İstanbul: antikapitalist.

CANCLINI, N. G., 2006 "Hybrid Cultures, Oblique Powers", Ed. Meenakshi Gigi Durham & Douglas M. Kellner, **Media and Cultural Studies KeyWorks**. Malden: Blackwell Publishing.

CASILLI, A. A., 2017 "Global Digital Culture| Digital Labor Studies Go Global: Toward a Digital Decolonial Turn", **International Journal of Communication**, 11, 21.

CASTELLS, M., 2006 **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür – İkinci Cilt: Kimliğin Gücü**. Çev. Ebru Kılıç. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

CASTELLS, M., 2007 **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür - Üçüncü Cilt: Binyılın Sonu.** Çev. Ebru Kılıç. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

CASTELLS, M., 2008 **Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür – Birinci Cilt: Ağ Toplumunun Yükselişi**. Çev. Ebru Kılıç. 2. Baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

CHAKRABARTY, D., 2015 "Subaltern Studies in Retrospect and Reminiscence", **South Asia: Journal of South Asian Studies**, 38(1), 10-18.

CHAKRABARTY, D., 2021 **Avrupa'yı Taşralaştırmak Postkolonyal Düşünce ve Tarihsel Farklılık**. Çev. İlker Cörüt. İstanbul: Dergâh.

CHANSA-NGAVEJ, V., & LEE, K. Y., 2017 "Does Area Studies Need Theory? Revisiting the Debate on the Future of Area Studies", **The Korean Journal of International Studies**, 15(1), 85-101.

CHATFIELD, T., 2013 **Dijital Çağa Nasıl Uyum Sağlarız**. Çev. Levent Konca. İstanbul: Sel.

CHATURVEDI, V., 2000 "Introduction", Ed. Vinayak Chaturvedi, **Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial**. London: Verso.

CHERNIAVSKY, E., 1996 "Subaltern Studies in a US Frame", **boundary 2,** 23(2), 85-110.

CHESNAIS, F., 2015 "Finansal Kapitalizm Yararına "Bilişsel" Olana El Koyma Biçimleri", Ed. Carlo Vercellone, **Bilişsel Kapitalizm Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans**. Çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom.

CHESTA, R. E., 2021 "A New Labor Unionism in Digital Taylorism? Explaining the First Cycle of Worker Contention at Amazon Logistics", **Digital Supply Chains and the Human Factor**. 181-198. Cham: Springer.

CHIBBER, V., 2016 **Post-Kolonyal Teori ve Kapitalizmin Hayaleti**. Çev. Afife Yasemin Yılmaz. İstanbul: İletişim.

CHINEMBRI, T., 2022 "Mitigating COVID-19 risk: Digital Substitution in Nigeria", **Policy Brief**. Çevrimiçi, https://researchictafrica.net/publication/mitigating-covid-19-risk-digital-substitution-in-nigeria/ Erişim Tarihi: 03.10.22.

CLEAVER, H., 2006 "Giriş I", Antonio Negri, **Marx Ötesi Marx Grundrisse Üzerine Dersler**. Çev. Münevver Çelik. İstanbul: Otonom.

COHEN, N. S., 2019 "Bir Mücadele Alanı Olarak Kültürel İş: Freelance Çalışanlar ve Sömürü", Ed. Vincent Mosco ve Christian Fuchs, **Medya, Meta ve Sermaye Birikimi Marx Geri Döndü**. Çev. Gökçe Baydar 2.Baskı. Ankara: NotaBene.

COLE, M., RADICE, H., & UMNEY, C., 2020 "The Political Economy of Datafication and Work: A New Digital Taylorism?", **Socialist Register**, 57, 78-99.

connorthedancer., 2022 The tax burden is a bit extreme. It makes uo almost 30% of total domestic income. [Çevrimiçi Forum Gönderisine Yapılan Yorum]. Reddit. https://www.reddit.com/r/AskAnAfrican/comments/y9

nt3n/comment/it7o1jt/?utm_source=share&utm_medium=web2x&context=3 Erişim Tarihi: 22.10.22.

CORONIL, F., 2000 "Naturaleza del Poscolonialismo: del Eurocentrismo al Globocentrismo", **Lecturas de metodología de las ciencias sociales**, 71.

COTÉ, M. & PYBUS, J., 2014 "Maddi Olmayan Emek 2.0'ı Öğrenme Facebook ve Sosyal Ağlar", Ed. Michael A. Peters ve Ergin Bulut, **Bilişsel Kapitalizm! Eğitim ve Dijital Emek**. Çev. Damla Öz. Ankara: NotaBene.

COULDRY, N. & MEJIAS, U. A., 2020 "Veri Sömürgeciliği: Büyük Verinin Modern Özne ile İlişkisini Yeniden Düşünmek", Ed. Filiz Aydoğan, **Yeni Medya Kuramları II**. Çev. Esra Çizmeci Ümit. İstanbul: Der.

CRESWELL, J. W., 2013 **Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşıma Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni**. Çev. Mesut Bütün & Selçuk Beşir Demir. Ankara: Siyasal.

CUNNINGHAM, P. M., 1992 "From Freire to Feminism: The North American Experience with Critical Pedagogy", **Adult Education Quarterly**, 42(3), 180-191.

ÇELİK TURAN, A., 2017 "Küresel ve Bölgesel Çevre Sorunları", Ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar & Huriye Yıldırım Çınar, **Afrika Politikası 21. Yüzyılda Güvenlik, Refah ve Demokrasi Arayışı**. İstanbul: Beta.

ÇOBAN, S., 2014 "'İktidar'ın 'Medya'sı". Ed. Esra Arsan ve Savaş Çoban, **Medya ve İktidar Hegemonya, Statüko, Direniş**. İstanbul: Evrensel.

ÇOMAK, H. & ŞEKER, B. Ş., 2017 "Küresel Güçlerin Afrika Güvenliği Perspektiflerinin Stratejik Analizi", Ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar & Huriye Yıldırım Çınar, **Afrika Politikası 21.**

Yüzyılda Güvenlik, Refah ve Demokrasi Arayışı. İstanbul: Beta.

ÇOMU, T. & HALAIQA, İ., 2018 "Web İçeriklerinin Metin Temelli Çözümlemesi", Ed. Mutlu Binark, **Yeni Medya Çalışmalarında Araştırma Yöntem ve Teknikleri**. 3. Baskı. İstanbul: Ayrıntı.

ÇÖMLEKÇİ, M. F., 2021 "Dijital Göçebelik: Gezginin Rüyası mı, Yeni Bir Yaşam ve Çalışma Biçimi mi?", Ed. Hüseyin Sevgi, **21. Yüzyılda Endüstri İlişkileri Çalışma Yaşamının Dönüşümü, Aktörleri ve Geleceği** içinde. İstanbul: NotaBene.

DABAN, C., 2016 "Coğrafi Keşifler Sonrası Avrupalı Sömürgeci Devletlerin Afrika Politikaları", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 3.** Ankara: Nobel.

DABASHI, H., 2012 **The Arab Spring: The End of Postcolonialism**. London: Zed Books.

DAĞTAŞ, E., 2007 "Yurttaşlık Haklarının İnşası Ekseninde Eskişehir Yerel Basınından Online (Çevrimiçi) Bir Örnek: Midas Gazetesi", Ed. Mutlu Binark, **Yeni Medya Çalışmaları**. Ankara: Dipnot.

DAĞTAŞ, B. & DAĞTAŞ, E., 2019 "Tüketim Kültürü, Yaşam Tarzları, Boş Zamanlar ve Medya Üzerine Bir Literatür Taraması", Ed. Banu Dağtaş & Erdal Dağtaş, **Medya, Tüketim Kültürü ve Yaşam Tarzları Türkiye Medyasından Örüntüler**. 2. Baskı. Ankara: Ütopya.

DAS, R. J., 2017 **Marxist Class Theory for a Skeptical World**. Leiden: Brill.

de STE. CORIX, G. E. M., 2016 **Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi**. Çev. Çağdaş Sümer. 2. Baskı. İstanbul: Yordam.

del MASO, J. & KEUCHEYAN, R., 2022 "Kapitalizm Sizi Unutmaz", Çev. Bartu Şanlı. **Textum Dergi**. Çevrimiçi, https://textumdergi.net/kapitalizm-sizi-unutmaz/ Erişim Tarihi: 30.08.22.

DELLA PORTA, D. & DIANI, M., 2020 **Toplumsal Hareketler**. Çev. Pelin Çakır & Ceren Gülbudak. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.

DENIS, B., 2021 "The Rise of Africa's Digital Economy – The European Investment Bank's Activities to Support Africa's Transition to a Digital Economy", **Digital Infrastructure Division, Projects Directorate**, Europen Investment Bank.

DEVERMONT, J. & HARRIS, M., 2021 "Digital Africa: Leveling Up through Governance and Trade", Çevrimiçi, https://www.csis.org/analysis/digital-africa-leveling-through-governance-and-trade Erişim Tarihi: 03.10.22.

dinosaur_of_doom., 2017 Tell nobody you work in Nigeria and charge Western prices… [Çevrimiçi Forum Gönderisine Yapılan Yorum]. Reddit. https://www.reddit.com/r/freelance/comments/6mlecm/comment/dk2hu9z/?utm_source=share&utm_medium=web2x&context=3 Erişim Tarihi: 22.10.22.

DİRLİK, A., 2006 **Global Modernite ve Sosyalizm Üçüncü Dünya Hayaleti, Globalizasyon ve Çin Halk Cumhuriyeti**. Çev. Veysel Batmaz. İstanbul: Salyangoz.

DİRLİK, A., 2009 **Kriz, Kimlik ve Siyaset Küreselleşme Yazıları**. Çev. Sami Oğuz. İstanbul: İletişim.

DİRLİK, A., 2010a **Postkolonyal Aura: Küresel Kapitalizm Çağında Üçüncü Dünya Eleştirisi**. 2. Baskı. Çev. Galip Doğduaslan. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

DİRLİK, A., 2010b "Sömürgeciliği Tekrar Düşünmek: Küreselleşme, Post-Kolonyalizm ve Ulus?", **Dipnot Üç Aylık Sosyal Bilim Dergisi**, Sayı 1.

DİRLİK, A., 2017 "Üretimde ve Üretimin Örgütlenmesinde Postmodernleşme: Esnek Üretim, İş ve Kültür", Çev.

Elçin Gen. Çevrimiçi, https://www.e-skop.com/skopbulten/uretimde-ve-uretimin-orgutlenmesinde-postmodernlesme-esnek-uretim-is-ve-kultur/3605 Erişim Tarihi: 18.04.22.

DOCKES, P., 2015 "Metakapitalizm ve Üretim Düzenindeki Değişiklikler", Ed. Carlo Vercellone, **Bilişsel Kapitalizm Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans**. Çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom.

DOĞAN, E., 2019 **Maduniyet Çalışmaları ve Sait Faik Abasıyanık Öykülerinde Madunluk Üzerine Bir İnceleme**. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Sakarya Üniversitesi.

dojoVader., 2017 Freelancers from Third World countries, what are your best options. [Çevrimiçi Forum Gönderisi]. Reddit. https://www.reddit.com/r/freelance/comments/5szllg/freelancers_from_third_world_countries_what_are/?utm_source=share&utm_medium=web2x&context=3 Erişim Tarihi: 22.10.22.

DORSCHEL, R., 2022 "Reconsidering Digital Labour: Bringing Tech Workers into the Debate", **New Technology, Work and Employment**.

DUMÉNIL, G., LÖWY, M. & RENAULT, E., 2013 **Marksizmin 100 Kavramı**. 2. Baskı. Çev. Gözde Orhan. İstanbul: Yordam Kitap.

DURAND, A., ZIJLSTRA, T., van OORT, N., HOOGENDOORN-LANSER, S., & "Access Denied? Digital Inequality in Transport Services", **Transport Reviews**, 42(1), 32-57.

HOOGENDOORN, S., 2022

DURSUN, B., 2015 "Sahra-altı Afrika'da Enerji Kaynakları, Potansiyeli ve Yatırımları", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 2**. Ankara: Nobel.

DUSSEL, E., 2002 "Europa, Modernidad y Eurocentrismo", Ed. Lander, E., **La Colonialidad del Saber: Eurocentrismo y Ciencias Sociales, Perspectivas Latino-Americanas**. Buenos Aires: Clacso.

DYER-WITHEFORD, N., 2004 **Siber Marx: Yüksek Teknoloji Çağında Sınıf Mücadelesi**. Çev. Ali Çakırkoğlu. İstanbul: Aykırı.

DYER-WITHEFORD, N., 2010 "Digital Labour, Species-becoming and the Global Worker", **Ephemera: Theory & Politics in Organization**, 10, 484-503.

DYER-WITHEFORD, N., 2019 **Siber Proletarya: Dijital Girdapta Küresel Emek**. Çev. Eylem Akçay. İstanbul: Z.

DWORKIN, D., 2012 **Sınıf Mücadeleleri**. Çev. Utku Özmakas. İstanbul: İletişim.

EKMAN, M., 2020 "Birikimi Anlamak Marx'ın İlkel Birikim Kuramı'nın Medya ve İletişim Çalışmaları Açısından Önemi", Ed. Vincent Mosco ve Christian Fuchs, **Medya, Meta ve Sermaye Birikimi Marx Geri Döndü**. Çev. Zafer Kıyan & Hakan Yüksel 2.Baskı. Ankara: NotaBene.

EMİRGİL, B. F., 2010 "Yeni Kapitalizmde Emeği Sorunsallaştırmak: Emeğin Maddi-Olmayan Görünümleri", **Çalışma ve Toplum**, 1, 221-238.

ERDOĞAN, İ., 2011 **İletişimi Anlamak**. 4. Baskı. Ankara: Pozitif.

ERDOĞAN, İ., & ALEMDAR, K., 2010 **Öteki Kuram**. 3. Baskı. Ankara: ERK.

ERKAN, A. Ç., 2017 "Avrupa Birliği'nin Afrika Yardımları ve Yatırımları", Ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar & Huriye Yıldırım

Çınar, **Afrika Politikası 21. Yüzyılda Güvenlik, Refah ve Demokrasi Arayışı**. İstanbul: Beta.

ERMAĞAN, İ., 2015 "Afrika'nın En Büyük Ekonomisi ve Nüfusu Nijerya'nın Başlıca Problem ve Potansiyelleri", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 2**. Ankara: Nobel.

ERMAĞAN, İ., 2016 "Ön Söz", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 3**. Ankara: Nobel.

FAULKNER, N., 2016 **Marksist Dünya Tarihi Neandertallerden Neoliberallere**. Çev. Tuncel Öncel. İstanbul: Yordam Kitap.

FAZIO, M., LAUNIUS, C. & STRANGLEMAN, T., 2021 "Introduction", Ed. Michele Fazio, Christie Launius & Tim Strangleman, **Routledge International Handbook of Working-Class Studies**. Oxon: Routledge.

FEDERICI, S., 2014a "Duygulanımsal Emek Üzerine", Ed. Michael A. Peters ve Ergin Bulut, **Bilişsel Kapitalizm! Eğitim ve Dijital Emek**. Çev. Çağdaş Gümüşoluk, Ankara: NotaBene.

FEDERICI, S., 2014b **Sıfır Noktasında Devrim Ev İşi, Yeniden Üretim ve Feminist Mücadele**. Çev. Damlanur Meral, Hilal Mertol & Özlem Avcı. İstanbul: Otonom.

FISHER, E., 2010 **Media and New Capitalism in the Digital Age: The Spirit of Networks**. New York: Palgrave Macmillan.

FISHER, E., 2019 "Daha Az Yabancılaşma Nasıl Daha Fazla Sömürü Yaratır? Sosyal Paylaşım Sitelerinde İzleyici Emeği", Ed. Vincent Mosco ve Christian Fuchs, **Medya, Meta ve Sermaye Birikimi Marx Geri Döndü**. Çev. Gökçe Baydar, 2.Baskı. Ankara: NotaBene.

FISKE, J., 2003 **İletişim Çalışmalarına Giriş**. Çev. Süleyman İrvan. 2. Baskı. Ankara: Bilim ve Sanat.

FIVERR'S TERMS OF SERVICE., 2022 Fiverr, Çevrimiçi, https://www.fiverr.com/terms_of_service?source=footer Erişim Tarihi: 19.10.22.

FRANK, A. G., 1966 "The Development of Underdevelopment", **Monthly Review**. Vol 18, No. 4: September.

FRANK, A. G. & GILLS, B. K., 2003 "5000 Yıllık Dünya Sistemi: Disiplinler Arası Bir Giriş", Ed. Andre Gunder Frank & Barry K. Gills, **Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?**. Çev. Esin Soğancılar. Ankara: İmge.

FRAYSSÉ, O. & O'NEIL, M., 2015 "Introduction Hacked in the USA: Prosumption and Digital Labour", Ed. Frayssé, O. & O'Neil, M., **Digital Labour and Prosumer Capitalism The US Matrix**. Hampshire: Palgrave Macmillan.

FUCHS, C., 2002a "Concepts of Social Self-organisation", INTAS Project, **Human Strategies in Complexity**, Research Paper, (4).

FUCHS, C., 2002b "Software Engineering and the Production of Surplus Value", **Cultural Logic: A Journal of Marxist Theory & Practice**, 9, 1-29.

FUCHS, C., 2008 **Internet and Society Social Theory in the Information Age**. New York: Routledge.

FUCHS, C., & HORAK, E., 2008 "Africa and the digital divide", **Telematics and informatics,** 25(2), 99-116.

FUCHS, C., 2011 "Cognitive Capitalism or Informational Capitalism? The Role of Class in the Information Economy", **Cognitive Capitalism, Education And Digital Labor**, 75-119.

FUCHS, C., BOERSMA, K., ALBRECHTSLUND, A. & SANDOVAL, M., 2012 "Introduction: Internet and Surveillance", Ed. Christian Fuchs, Kees Boersma, Anders Albrechtslund & Marisol Sandoval, **Internet and Surveillance The Challenges of Web 2.0 and Social Media**. New York: Routledge.

FUCHS, C., 2012 "Critique of the Political Economy of Web 2.0 Surveillance", Ed. Christian Fuchs, Kees Boersma, Anders Albrechtslund & Marisol Sandoval, **Internet**

and Surveillance The Challenges of Web 2.0 and Social Media. New York: Routledge.

FUCHS, C. & SEVIGNANI, S., 2013 "What is Digital Labour? What is Digital Work? What's their Difference? And why do These Questions Matter for Understanding Social Media?", **tripleC: Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society**. 11, (2). 237-293.

FUCHS, C., 2014a "Bilişsel Kapitalizm ya da Enformasyonel Kapitalizm? Enformasyonel Ekonomide Sınıfın Rolü", Ed. Michael A. Peters ve Ergin Bulut, **Bilişsel Kapitalizm! Eğitim ve Dijital Emek**. Çev. Kemal Özdil. Ankara: NotaBene.

FUCHS, C., 2014b "Theorising and analysing Digital Labour: From Global Value Chains to Modes of Production", **The Political Economy of Communication**, 1(2), 3-27.

FUCHS, C., 2015a **Dijital Emek ve Karl Marx.** Çev. Tahir Emre Kalaycı ve Senem Oğuz. Ankara: NotaBene.

FUCHS, C., 2015b "The Digital Labour Theory of Value and Karl Marx in the Age of Facebook, YouTube, Twitter, and Weibo", Ed. Eran Fisher & Christian Fuchs, **Reconsidering Value and Labour in the Digital Age**. Hampshire: Palgrave Macmillan.

FUCHS, C. & MOSCO, V., 2016 "Introduction: Marx is Back - The Importance of Marxist Theory and Research for Critical Communication Studies Today", Ed. Christian Fuchs & Vincent Mosco, **Marx in the Age of Digital Capitalism**. Leiden: Brill.

FUCHS, C., 2016a "Towards Marxian Internet Studies", Ed. Christian Fuchs & Vincent Mosco, **Marx in the Age of Digital Capitalism**. Leiden: Brill.

FUCHS, C., 2016b "Digital labor and imperialism", **Monthly Review**, 67(8), Çevrimiçi,

https://monthlyreview.org/2016/01/01/digital-labor-and-imperialism/ Erişim Tarihi: 03.05.22.

FUCHS, C., 2016c "Dallas Smythe Today – The Audience Commodity, the Digital Labour Debate, Marxist Political Economy and Critical Theory. Prolegomena to a Digital Labour Theory of Value", Ed. Christian Fuchs & Vincent Mosco, **Marx and the Political Economy of the Media**. Leiden: Brill.

FUCHS, C., 2018 "Capitalism, Patriarchy, Slavery, and Racism in the Age of Digital Capitalism and Digital Labour", **Critical Sociology**, 44(4-5), 677-702.

FUCHS, C. & MOSCO, V., 2019 "Marx Geri Döndü Günümüzde Eleştirel İletişim Çalışmalarında Marksist Kuram ve Araştırmanın Önemi", Ed. Vincent Mosco ve Christian Fuchs, **Medya, Meta ve Sermaye Birikimi Marx Geri Döndü**. Çev. Funda Başaran. 2.Baskı. Ankara: NotaBene.

FUCHS, C., 2020a **Sosyal Medya Eleştirel Bir Giriş**. Çev. Diyar Saraçoğlu ve İlker Kalaycı. 2. Baskı. Ankara: NotaBene.

FUCHS, C., 2020b "Endüstri 4.0: Dijital Alman İdeolojisi", Ed. Filiz Aydoğan, **Yeni Medya Kuramları II**. Çev. Çağla Çavuşoğlu. İstanbul: Der.

FUCHS, C., 2021a **Dijital Kapitalizm Çağında Marx'ı Yeniden Okumak**. Çev. Diyar Saraçoğlu. İstanbul: NotaBene.

FUCHS, C., 2021b **Enformasyon Çağında Marx Okumak Kapital Cilt 1 Üzerine Bir Medya ve İletişim Çalışması**. Çev. Tarık Özbek & Ümit Keskin. Ankara: Koyusiyah.

FUCHS, C., 2021c "Büyük Veri Kapitalizminin Ötesinde, Diyalektik Dijital Moderniteye Doğru: David Chandler'ın Bölümü Üzerine Düşünceler", Ed. David Chandler & Christian Fuchs, **Dijital Nesneler Dijital Özneler Büyük Veri Çağında**

Kapitalizm, Emek ve Siyaset Üzerine Disiplinlerarası Yaklaşımlar. Çev. Gamze Boztepe. İstanbul: NotaBene.

FUCHS, C., 2021d "Dijital Makinelerin Temellükü ve Sosyal Varlığın Gerçek Temellükü Olarak Sabit Sermayenin Temellükü: Toni Negri'nin Bölümü Üzerine Düşünceler", Ed. David Chandler & Christian Fuchs, **Dijital Nesneler Dijital Özneler Büyük Veri Çağında Kapitalizm, Emek ve Siyaset Üzerine Disiplinlerarası Yaklaşımlar**. Çev. Gamze Boztepe. İstanbul: NotaBene.

FUCHS, C., 2021e "Büyük Veri Kapitalizminin Ötesinde, Diyalektik Dijital Moderniteye Doğru: David Chandler'ın Bölümü Üzerine Düşünceler", Ed. David Chandler & Christian Fuchs, **Dijital Nesneler Dijital Özneler Büyük Veri Çağında Kapitalizm, Emek ve Siyaset Üzerine Disiplinlerarası Yaklaşımlar**. Çev. Gamze Boztepe. İstanbul: NotaBene.

FUCHS, C. & CHANDLER, D., 2021 "Giriş: Büyük Veri Kapitalizmi Siyaset, Eylemcilik ve Kuram", Ed. David Chandler & Christian Fuchs, **Dijital Nesneler Dijital Özneler Büyük Veri Çağında Kapitalizm, Emek ve Siyaset Üzerine Disiplinlerarası Yaklaşımlar**. Çev. Gamze Boztepe. İstanbul: NotaBene.

GANDHI, L., 1998 **Postcolonial Theory A Critical Introduction**. Sydney: Allen & Unwin.

GARCÍA, C. C. C., 2022 "Marxismo y Estudios Subalternos: La controversia sobre la fallida universalización del Capital", RELIGACIÓN. **Revista de Ciencias Sociales y Humanidades**, 3(7), e21084.

GAUTIÉ, J., JAEHRLING, K., & PEREZ, C., 2020 "Neo-Taylorism in the Digital Age: Workplace Transformations in French and German Retail Warehouses", **Relations industrielles/Industrial Relations**, 75(4), 774-795.

GERAY, H., 2016a "İletişim, İktisat ve Kamusal Düzenleme Üzerine", Ed. Funda Başaran & Haluk Geray, **İletişim Ağlarının Ekonomisi Telekomünikasyon, Kitle İletişimi, Yazılım ve İnternet**. Ankara: Ütopya.

GERAY, H., 2016b "Birikim Düzenleri, Yeniden Yapılanma ve Küreselleşme", Ed. Funda Başaran & Haluk Geray, **İletişim Ağlarının Ekonomisi Telekomünikasyon, Kitle İletişimi, Yazılım ve İnternet**. Ankara: Ütopya.

GERBAUDO, P., 2013 **Twitler ve Sokaklar - Sosyal Medya ve Günümüzün Eylemciliği**. Çev. Osman Akınhay. İstanbul: Agora.

GERBAUDO, P., 2020 "Siber Özerklikten Siber Popülizme: Dijital Aktivizmin İdeolojik Tarihçesi", Ed. Filiz Aydoğan, **Yeni Medya Kuramları II**. Çev. Canan Arslan. İstanbul: Der.

GERE, C., 2019 **Dijital Kültür**. Çev. Aydoğdu Akın. İstanbul: Salon.

GEUSS, R., 2002 **Eleştirel Teori Habermas ve Frankfurt Okulu**. Çev. Ferda Keskin. İstanbul: Ayrıntı.

GHOSE, R., 2007 "Virtual Migration: The Programming of Globalization. A. Aneesh", **Urban Geography**, 28(5), 511-512.

GHOSH, B. N., 2019 **Dependency Theory Revisited**. London: Routledge.

GIBSON-GRAHAM, J. K., 2010 **(Bildiğimiz) Kapitalizmin Sonu Siyasal İktisadın Feminist Eleştirisi**. Çev. Zeynep Gambetti. İstanbul: Metis.

GILBERT, E. & REYNOLDS, J. T., 2019 **Tarihöncesinden Günümüze Dünya Tarihinde Afrika**. 2. Baskı. Çev. Mehmet Demirkaya. İstanbul: Küre.

GILLWALD, A., 2017 "Beyond Access: Addressing Digital Inequality in Africa", **Global Commision on Internet Governance**, Paper Series: No. 48 - March 2017.

GOLDING, P. & MURDOCK, G., 2014 "Kültür, İletişim ve Ekonomi Politik", Ed. Süleyman İrvan, **Medya Kültür Siyaset**. Çev. D. Beybin Kejanlıoğlu, 3. Baskı. Ankara: Pharmakon.

GORZ, A., 2011 **Maddesiz Bilgi, Değer ve Sermaye**. Çev. Işık Ergüden. İstanbul: Ayrıntı.

GÖK, G. O., 2019 "Birleşmiş Milletler Düzleminde Afrika: İnsan Güvenliği Meselesi ve Somali Örneği", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 1**. 2. Baskı. Ankara: Nobel Akademik.

GRAHAM, M., 2020 "Platform Socialism. Twentyforty – Utopias for a Digital Society", **Alexander von Humboldt Institute for Internet and Society**, Berlin, Germany, 186-207.

GUADAMUZ, A., 2017 "Digital Colonialism and Decentralisation", Çevrimiçi, https://www.technollama.co.uk/digital-colonialism-and-decentralisation Erişim Tarihi: 14.01.23.

GUHA, R., 1982 "On Some Aspects of the Historiography of Colonial India", Ed. Ranajit Guha, **Subaltern Studies I Writings on South Asian History and Society**. Delhi: Oxford University Press.

GUHA, R., 2006 **Dünya-Tarihinin Sınırında Tarih**. Çev. Erkan Ünal. İstanbul: Metis.

GUHA, R., 2010 "Sömürge Hindistan'ın Tarihyazımı ile İlgili Bazı Hususlar Üzerine", Çev. Ebru Yetişkin & Ayşe Köksal. **Toplumbilim Altı Aylık Dergi** Postkolonyal Düşünce Özel Sayısı, 25. Sayı / Ekim. İstanbul: Bağlam.

GÜMÜŞ, İ., 2015 "Güney Afrika'da Endüstri İlişkileri: Tarihsel Geçmiş ve Apartheid Sonrası Dönüşüm", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 2**. Ankara: Nobel.

GÜNGÖR, N., 2017 **İletişime Giriş.** 4. Baskı. Ankara: Siyasal.

GÜNGÖR, N., 2020 **İletişim Kuramlar Yaklaşımlar**. 5. Baskı. Ankara: Siyasal.

GÜNSEL, A., & YAMEN, M., 2020 "Digital Taylorism as an Answer to the Requirements of the New Era", **Agile Business Leadership Methods for Industry 4.0**.

GÜRCAN, E. C., 2019 "Küresel Kapitalizmin Krizi, Sınıflar ve 'Yeni' Toplumsal Hareketler", **Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi**: Sayı 50, 2019-2. 71-94.

GÜZEL, M., 2007 "Küreselleşme, Tüketim Kültürü ve İnternet'deki Gençlik Siteleri", Ed. Mutlu Binark, **Yeni Medya Çalışmaları**. Ankara: Dipnot.

HABIB, K., 1989 "Üçüncü Dünyanın Global Karakteri", **Dünyaya Bakış Aylık Sosyalist Çeviri Dergisi**. Ekim, 18. 68-73.

HADDOUR, A., 2019 **Frantz Fanon, Postcolonialism and The Ethics of Difference**. Manchester: Manchester University Press.

HAIVEN, M., 2018 **Radikal Hayalgücü ve İktidarın Krizleri Kapitalizm, Yaratıcılık, Müşterekler.** Çev. Kübra Kelebekoğlu. İstanbul: Sel.

HALAÇOĞLU, B., 2019 "Tüketim Kültürü, Yaşam Tarzları ve 1990'lı Yıllar: Yeni Kuşak Türkiye Sinemasında 'Marjinal' Kimlikler", Ed. Banu Dağtaş & Erdal Dağtaş, **Medya, Tüketim Kültürü ve Yaşam Tarzları Türkiye Medyasından Örüntüler**. 2. Baskı. Ankara: Ütopya.

HAMMED, B., t.y. "4 Popular Freelancing Challenges Nigerians Face on Freelancing Platforms", Çevrimiçi, https://insight.ng/freelancing/freelancing-challenges-nigerians-face/#4_Problems_Nigeria-based_Freelancers_Face Erişim Tarihi: 22.10.22.

HAN, B., 2020a **Psikopolitika Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri**. Çev. Haluk Barışçan. İstanbul: Metis.

HAN, B., 2020b **İktidar Nedir?.** Çev. Mustafa Özdemir. İstanbul: İnsan.

HANNÁK, A., WAGNER, C., "Bias in Online Freelance Marketplaces: Evidence from Taskrabbit and Fiverr", **Proceedings of the 2017 ACM**

GARCIA, D., MISLOVE, A., STROHMAIER, M., & WILSON, C., 2017 **Conference On Computer Supported Cooperative Work And Social Computing**, 1914-1933.

HARDING, S., 2011 "Beyond Postcolonial Theory: Two Undertheorized Perspectives on Science and Technology", Ed. Sandra Harding, **The Postcolonial Science and Technology Studies Reader**. Durham: Duke University Press.

HARDT, M., 2005 "İtalya Laboratuvarı", Ed. Selen Göbelez & Sinem Öner, **İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika**. Çev. Selen Göbelez & Sinem Özer. İstanbul: Otonom.

HARDT, M & NEGRI, A., 2004 **Çokluk İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi**. Çev. Barış Yıldırım. İstanbul: Ayrıntı.

HARDT, M. & NEGRI, A., 2013 **Duyuru**. 2. Baskı. Çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı.

HARDT, M. & NEGRI, A., 2015 **İmparatorluk**. 8. Baskı. Çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı.

HARDT, M. & NEGRI, A., 2019 **Meclis**. Çev. Akın Emre Pilgir. İstanbul: Ayrıntı.

HARDT, M. & NEGRI, A., 2021 **Ortak Zenginlik**. Çev. Efla-Barış Yıldırım. 2. Baskı. İstanbul: Ayrıntı.

HARGITTAI, E., 2003 "The Digital Divide and What To Do About It", **New Economy Handbook**, 2003, 821-839.

HARVEY, D., 1997 **Postmodernliğin Durumu**. Çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis.

HARVEY, D., 2008 **Umut Mekanları**. Çev. Zeynep Gambetti. İstanbul: Metis.

HARVEY, D., 2012 **Marx'ın Kapital'i İçin Kılavuz**. Çev. Bülent O. Doğan. İstanbul: Metis.

HARVEY, D., 2015 **Neoliberalizmin Kısa Tarihi**. Çev. Aylin Onacak & Bülent Doğan. 2. Baskı. İstanbul: Sel.

HAZAR, N., 2019 "Türkiye-Afrika Siyasal İlişkileri: Geçmişten Bugüne", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 1**. 2. Baskı. Ankara: Nobel Akademik.

HEBBLEWHITE, W. H. J., 2019 "Üretim Araçları Olarak İletişim Araçları", Ed. Vincent Mosco ve Christian Fuchs, **Medya, Meta ve Sermaye Birikimi Marx Geri Döndü**. Çev. Zeynep Saygın Sarbay, Ankara: NotaBene.

HEYWOOD, A., 2014 **Siyaset**. Çev. Bekir Berat Özipek, Bican Şahin, Mete Yıldız, Zeynep Kopuzlu, Bahattin Seçilmişoğlu & Atilla Yayla. 14. Baskı. Ankara: Adres.

HEYWOOD, A., 2015 **Siyasetin Temel Kavramları**. 2. Baskı. Çev. Hayrettin Özler. Ankara: Adres Yayınları.

HIGGOTT, R., 2016 "Uluslararası Siyasal Ekonomi", Çev. Simten Coşar, Ed. Robert E. Goodin, Philip Pettit & Thomas Pogge, **Çağdaş Siyaset Felsefesi Kılavuzu Disiplinler ve İdeolojiler**. Ankara: Dipnot.

HIRTH, J. & RHEIN, M., 2021 "Algorithmic Assembly Lines Digitalization and Resistance in the Retail Sector", Çevrimiçi, longreads.tni.org/algorithmic-assembly-lines-digitalization-and-resistance-in-the-retail-sector Erişim Tarihi: 18.04.22.

HOBSON, J. M., 2004 **The Eastern Origins of Western Civilisation**. Cambridge: Cambridge University Press.

HOOGVELT, A., 2001 **Globalization and the Postcolonial World The New Political Economy of Development**. 2nd Edition. Hampshire: Palgrave.

HOOK, D., 2004 **Frantz Fanon, Steve Biko, 'psychopolitics', and Critical Psychology**. London: LSE Research Online.

HOPKINS, T. K. & WALLERSTEIN, I., 2000 **Geçiş Çağı / Dünya Sisteminin Yörüngesi 1945-2025**. Çev. Nuri Ersoy, Ender Abadoğlu, Orhan Akalın & Yücel Kaya. İstanbul: Avesta.

HUI, W., 2017 **Çin'in Yirminci Yüzyılı**. Çev. Ümit Şenesen. İstanbul: Yordam.

HUWS, U., 2015 "Setting the Standards: The USA and Capitalism in the Digital Age", Ed. Frayssé, O. & O'Neil, M., **Digital Labour and Prosumer Capitalism The US Matrix**. Hampshire: Palgrave Macmillan.

HUWS, U., 2018 **Küresel Dijital Ekonomide Emek Sibertaryanın Oluşumu**. Çev. Cemre Şenesen. İstanbul: Yordam Kitap.

İLYAS, Ö., 2022a **Freelance Emek Ofissiz Çalışmanın Sınıfsallığı**. İstanbul: İletişim.

İLYAS, Ö., 2022b "Freelance Emek ve Ofissiz Çalışmanın Sınıfsallığı: Çalışma Toplumsaldır", Çevrimiçi, https://birartibir.org/calisma-toplumsaldir/ Erişim Tarihi: 20.05.22.

JAIN, S., 2021 "In Pursuit of Global Labour Mobility", Çevrimiçi, https://www.orfonline.org/expert-speak/pursuit-global-labour-mobility/ Erişim Tarihi: 31.05.22.

JARRETT, K., 2015 "Devaluing Binaries: Marxist Feminism and the Value of Consumer Labour", Ed. Eran Fisher & Christian Fuchs, **Reconsidering Value and Labour in the Digital Age**. Hampshire: Palgrave Macmillan.

JARRETT, K., 2016 **Feminism, Labour and Digital Media**. New York: Routledge.

JARRETT, K., 2021 "Yeniden Üretim Merceğinden: Kültür ve Ekonominin Kesişiminde Emek ve Mücadele", Ed. David Chandler & Christian Fuchs, **Dijital Nesneler Dijital Özneler Büyük Veri Çağında Kapitalizm, Emek ve Siyaset Üzerine Disiplinlerarası Yaklaşımlar**. Çev. Gamze Boztepe. İstanbul: NotaBene.

jessikia., 2022 Keep your costs as low as possible. [Çevrimiçi Forum Gönderisine Yapılan Yorum]. Reddit. https://www.reddit.com/r/southafrica/comments/xi2qbg/comment/ip5pzbz/?utm_source=share&utm_medium=web2x&context=3 Erişim Tarihi: 22.10.22.

JESSOP, B., 2005 "Fordism and Post-Fordism: A Critical Reformulation", **Pathways to industrialization and regional development**. 54-74. New York: Routledge.

JESSOP, B., 2015a "Ulusal Ekonomi ve Ulusal Devletin Geleceğini Anlatılamak? Düzenlemenin Yeniden Haritalandırılması ve Yönetişimin Yeniden İcadı Üzerine Düşünceler", Ed. Betül Yarar & Alev Özkazanç, **Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet**. Çev. Ahmet Murat Aytaç. İstanbul: İletişim.

JESSOP, B., 2015b "Ulusal Ekonomi ve Mantık(sızlık)ları Üzerine Düşünceler", Ed. Betül Yarar & Alev Özkazanç, **Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet**. Çev. Ahmet Murat Aytaç. İstanbul: İletişim.

JHA, P., 2019 "Prospects for Labour and Contemporary Capitalism: An Assessment With Reference to India", **The Indian Journal of Labour Economics**, 62(3), 319-340.

JIN, D. Y., 2016 "The Construction of Platform Imperialism in the Globalisation Era", Ed. Christian Fuchs & Vincent Mosco, **Marx in the Age of Digital Capitalism**. Leiden: Brill.

JOHNSTON, M., 2022 "Biggest Companies in the World by Market Cap", **Investopedia**, Çevrimiçi, https://www.investopedia.com/biggest-companies-in-the-world-by-market-cap-5212784 Erişim Tarihi: 07.07.22.

JONES, P., 2022 "Mikroiş Sitelerinin Karanlık Yüzü". Çev. Burak Ceylan. **Textum Dergi**. Çevrimiçi, https://textumdergi.net/mikrois-sitelerinin-karanlik-yuzu/ Erişim Tarihi: 11.07.22.

Jordz2203., 2022 Haven't spoken about this for years but I'm seeing lots of Freelancers being bullied lately. [Çevrimiçi Forum Gönderisi]. Reddit. https://www.reddit.com/r/webdev/comments/w1tlq5/havent_spoken_about_this_for_years_but_im_seeing/?utm_source=share&utm_medium=web2x&context=3 Erişim Tarihi: 22.10.22.

JØRGENSEN, M. B., 2016 "Precariat–What It is and Isn't–Towards an Understanding of What it Does", **Critical Sociology**, 42(7-8), 959-974.

KANGAL, K., 2017 "Dijital Emek Tartışmaları", Çevrimiçi, https://teoriveeylem.net/tr/2017/04/dijital-emek-tartismalari/ Erişim Tarihi: 20.05.22.

KAPOOR, I., 2008 **The Postcolonial Politics of Development**. Oxon: Routledge.

KARA, H., 2017 "Bir Ev İşçisinin Yol Hali: "Gündelikçi" Kadın Emeği Gözünden Kenti Anlamak", Ed. Denizcan Kutlu & Çağrı Kaderoğlu Bulut, **Sınıfın Suretleri Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler**. İstanbul: NotaBene.

KARA, A., 2019 "Eğitim ve Gelişmişlik İlişkisi: Güney Afrika Cumhuriyeti, Nijerya ve Gana", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 1**. 2. Baskı. Ankara: Nobel Akademik.

KARIYAWASAM, R., 2007 **International Economic Law and the Digital Divide A New Silk Road?** Cheltenham: Edward Elgar.

KATZ, C., 2022 **Dependency Theory After Fifty Years: The Continuing Relevance of Latin American Critical Thought**. Trans. Stanley Malinowitz. Leiden: Brill.

KAYA, R. & ÇAKMUR, B., 2017 "Siyaset Bilimi ve Medya Çalışmaları", Ed. Gökhan Atılgan & E. Atilla Aytekin, **Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler**. 6. Baskı. İstanbul: Yordam.

KEJANLIOĞLU, D. B., 2005 **Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Bir Uğrağı: İletişim ve Medya**. Ankara: Bilim ve Sanat.

KELLNER, D., 2021 "Ayrımın Üstesinden Gelmek: Kültürel Çalışmalar ve Ekonomi-Politik", Ed. Sevilay Çelenk, **İletişim Çalışmalarında Kırılmalar ve Uzlaşmalar**. Çev. Hakan Ergül. Ankara: Dipnot.

KELLY, M. G. E., 2016 **Uluslararası Biyopolitika Foucault, Küreselleşme ve Emperyalizm**. Çev. Utku Özmakas. Ankara: Pharmakon.

KERR, G., 2021 **Kısa Afrika Tarihi**. Çev. Mihriban Doğan. İstanbul: Say.

KILIÇASLAN, E., 2017 "Siyasal İletişim Bağlamında Dış Yardımlar, Demokrasi ve Afrika Kıtası", Ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar & Huriye Yıldırım Çınar, **Afrika Politikası 21. Yüzyılda Güvenlik, Refah ve Demokrasi Arayışı**. İstanbul: Beta.

KIM, C., & LEE, S., 2021 "Politicising Digital Labour Through The Politics of Body", **The Economic and Labour Relations Review**, 32(3), 382-398.

kingkarki., 2020 I also found some African clients pretending to be from the USA. And also the freelancer dont need US bank account. They can withdraw money in any bank. [Çevrimiçi Forum Gönderisine Yapılan Yorum].

Reddit. https://www.reddit.com/r/Entrepreneur/comments/jspa0s/comment/gc170pt/?utm_source=share&utm_medium=web2x&context=3 Erişim Tarihi: 22.10.22.

KOLAWOLE, O., 2020 "The Gig Economy is a Big Boost, But Still a Different Story in Africa", Çevrimiçi, https://techpoint.africa/2020/09/15/africa-gig-economy Erişim Tarihi: 22.10.22.

KONTRATIEFF, N. D., 2010 **İktisadi Yaşamın Uzun Dalgaları**. Çev. Uğur Selçuk Akalın. İstanbul: Kalkedon.

KORKMAZ, S. A., 2019 "Eleştirel Medya Okuryazarlığı ve Toplumsal Cinsiyet: Sosyal Medyada Yeni 'Annelik'lerin Üretimi", Ed. Meltem Bostancı, **Medya Okuryazarlığı**. Ankara: Nobel.

KOŞAR, A., 2018 "Prekarya Bildirgesi", Çevrimiçi, https://teoriveeylem.net/tr/2018/01/prekarya-bildirgesi/ Erişim Tarihi: 20.05.22.

KOŞAR, A., 2022 "Kuryeler: İşçi Mi, Esnaf Mı, Prekarya Mı?", **Evrensel Gazetesi**, Çevrimiçi, https://www.evrensel.net/haber/454984/kuryeler-isci-mi-esnaf-mi-prekarya-mi Erişim Tarihi: 18.04.22.

KOZINETS, R. V., 2015 **Netnography: Redefined**. 2nd Edition. London: Sage.

KRÖNKE, M., 2020 "Africa's Digital Divide and the Promise of E-learning", **Afrobarometer Policy Paper**, no. 66/June 2020.

KUSHNER, S., 2013 "The Freelance Translation Machine: Algorithmic Culture and the Invisible Industry", **New Media & Society**, 15(8), 1241-1258.

KUTLU, D. & KADEROĞLU BULUT, Ç., 2017 "Giriş Türkiye'de Emek/Sınıf Çalışmaları Üzerine Kimi Gözlemler ve 'Sınıfın Suretleri'ne Dair Notlar", Ed. Denizcan Kutlu & Çağrı Kaderoğlu Bulut, **Sınıfın**

Suretleri Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler. İstanbul: NotaBene.

KÜÇÜKALTAN, E., 2021 **Afrika Notları**. Eskişehir: Dorlion.

KÜMBETOĞLU, B., 2017 **Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma**. 5. Baskı. İstanbul: Bağlam.

KWET, M., 2019a "Digital Colonialism is Threatening the Global South", Çevrimiçi, https://www.aljazeera.com/opinions/2019/3/13/digital-colonialism-is-threatening-the-global-south Erişim Tarihi: 13.01.23.

KWET, M., 2019b "Digital Colonialism: US Empire and the New Imperialism in the Global South", **Race & Class**, 60(4), 3-26.

LANDER, E., 1998 "Eurocentrismo y Colonialismo En El Pensamiento Social Latinoamericano", **Pueblo, Época y Desarrollo: La Sociología De América Latina**, 87-96.

LANDER, E., 2001 "Pensamiento Crítico Latinoamericano: La Impugnación del Eurocentrismo", **Revista De Sociología**, (15), 13-25.

LANDER, E., 2006 "Marxismo, Eurocentrismo y Colonialismo", **La teoría Marxista Hoy**, 209-243.

LANE, R., 2014 **Karşılaştırmalı Siyaset Sanatı**. 2. Baskı. Çev. Zeynel Abidin Kılınç. İstanbul: Küre.

LARRAIN, J., 1989 **Theories of Development Capitalism, Colonialism and Dependency**. Cambridge: Polity Press.

LAZZARATO, M., 2005 "Maddi Olmayan Emek", Ed. Selen Göbelez & Sinem Öner, **İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika**. Çev. Selen Göbelez & Sinem Özer. İstanbul: Otonom.

LAZZARATO, M., 2020 **Borçlandırılmış İnsanın İmali Neoliberal Durum Üzerine Deneme.** Çev. Murat Erşen. İstanbul: Dergah Yayınları.

LAUGHEY, D., 2010 **Medya Çalışmaları: Teoriler ve Yaklaşımlar.** Çev. Ali Toprak. İstanbul: Kalkedon.

LEBERT, D. & VERCELLONE, C., 2015 "Kapitalizmin Uzun Vadeli Dinamiği İçinde Bilginin Rolü: Bilişsel Kapitalizm Varsayımı", Ed. Carlo Vercellone, **Bilişsel Kapitalizm Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans**. Çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom.

LEBOWITZ, M., 2017 **Bugünden Kuralım 21. Yüzyıl için Sosyalizm**. Çev. Pelin Üçer & İbrahim Akbulut. 2. Baskı. İstanbul: Yordam.

LEWIS, K. & STRONGE, W., 2021 **Fazla Mesai - Neden Daha Kısa Bir Çalışma Haftasına İhtiyacımız Var**. Çev. Önder Kulak. İstanbul: Minotor Kitap.

LIGHT, J., 2001 "Rethinking the Digital Divide", **Harvard educational review**, 71(4), 709-734.

LINKON, S. L., 2021 "Class Analysis from the Inside Scholarly Personal Narrative as a Signature Genre of Working-Class Studies", Ed. Michele Fazio, Christie Launius & Tim Strangleman, **Routledge International Handbook of Working-Class Studies**. Oxon: Routledge.

LOOMBA, A., 2000 **Kolonyalizm/Postkolonyalizm**. Çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı.

LUPAČ, P., 2018 **Beyond the Digital Divide: Contextualizing the Information Society.** Bingley: Emerald Publishing.

LYON, D., 1997 **Elektronik Göz Gözetim Toplumunun Yükselişi**. Çev. Dilek Hattatoğlu. İstanbul: Sarmal.

LYON, D., 2006 **Günlük Hayatı Kontrol Etmek Gözetlenen Toplum**. Çev. Gözde Soykan. İstanbul: Kalkedon.

MANDEL, E, 1991 **Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları**. 2. Baskı. Çev. Doğan Işık. Yazın: İstanbul.

MARINI, R. M., 2021 **Bağımlılığın Diyalektiği**. Çev. Ertan Erol. İstanbul: Dipnot.

MARSHALL, A. & WOODCOCK, J., 2021 "Delivery Drivers Take On the Platform Goliaths", **Roar Mag**, 11. Çevrimiçi, https://roarmag.org/magazine/gig-worker-organizing/ Erişim Tarihi: 12.07.22.

MARX, K. & ENGELS, F., 1995 **Seçme Yazışmalar 1 1844-1869**. Çev. Yurdakul Fincancı. Ankara: Sol.

MARX, K., 1976 **Louis Bonarparte'ın 18 Brumaire'i**. Çev. Sevim Belli. Ankara: Sol.

MARX, K., 2005 **Toplumbilimsel Yazılar Seçme Metinler**. Çev. Özer Ozankaya. İstanbul: Cem.

MARX, K., 2011a **Kapital Ekonomi Politiğin Eleştirisi 1. Cilt Sermayenin Üretim Süreci**. Çev. Mehmet Selik & Nail Satlıgan. İstanbul: Yordam.

MARX, K., 2011b **1844 El Yazmaları Ekonomi Politik ve Felsefe**. 4. Baskı. Çev. Kenan Somer. Ankara: Sol.

MARX, K., 2012 **Kapital Ekonomi Politiğin Eleştirisi 2. Cilt Sermayenin Dolaşım Süreci**. Çev. Mehmet Selik. İstanbul: Yordam Kitap.

MARX, K., 2013 **Yabancılaşma**. 5. Baskı. Çev. Barışta Erdost. Ankara: Sol.

MATTELART, A., 2001 **İletişimin Dünyasallaşması**. Çev. Halime Yücel. İstanbul: İletişim.

MATTELART, A. & MATTELART, M., 2020 **İletişim Kuramları Tarihi**. Çev. Merih Zıllıoğlu. 10. Baskı. İstanbul: İletişim.

MCDERMOTT, J., 2022 "Dikkat Edilmesi Gereken Oy Sandıkları", **The Economist,** 2022 Yarının Dünyası, (1), 84.

MIES, M., 1988 "Introduction", Ed. Maria Mies, **Women: The Last Colony**. New Jersey: Zed Books.

MIES, M., 1999 **Patriarchy and Accumulation on a World Scale Women in the International Division of Labour.** New Jersey: Zed Books.

MIES, M., 2012 "Colonization and Housewifization", Çevrimiçi, https://libcom.org/article/colonization-and-housewifization-maria-mies Erişim Tarihi: 31.05.22.

MILANOVİĆ, B., 2016 **Global Inequality A New Approach for the Age of Globalization**. Cambridge: Harvard University Press.

MILLER, T., 2009 "Cybertarians of the World Unite: You Have Nothing To Lose But Your Tubes!", **National Library of Sweden**, 424-440.

MILUTINOVIĆ, Z., 2020 "Introduction: Area Studies in motion", Ed. Zoran Milutinović, **The Rebirth of Area Studies: Challenges for History, Politics And İnternational Relations in The 21st Century**. London: Bloomsbury Publishing.

MindlessInformal., 2022 Remote is not what it seems. [Çevrimiçi Forum Gönderisi]. Reddit. https://www.reddit.com/r/southafrica/comments/wafss4/remote_is_not_what_it_seems/ Erişim Tarihi: 22.10.22.

MITROPOULOS, A., 2013 "Skopdergi: Sanat, Emek, Prekarite / Güvence-Siz?", Çev. Elçin Gen. Çevrimiçi, https://www.e-skop.com/skopbulten/skopdergi-sanat-emek-prekarite-guvence-siz/1308 Erişim Tarihi: 18.04.22

MKANDAWIRE, T., 2015 **Africa: Beyond Recovery**. Legon-Accra: Sub-Saharan Publishers.

MOGHADAM, V. M., 2020 **Globalization and Social Movements The Populist Challenge and Democratic Alternatives**. 3rd Edition. London: Rowman & Littlefield.

MOORE, P. V., 2021 "Dijitalleştirilmiş İşyerinde Etkin (Duygulanımsal) Güvencesizlik, Denetim ve Direniş)", Ed. David Chandler & Christian Fuchs, **Dijital Nesneler Dijital Özneler Büyük Veri Çağında Kapitalizm, Emek ve Siyaset Üzerine Disiplinlerarası Yaklaşımlar**. Çev. Gamze Boztepe. İstanbul: NotaBene.

MORAIS, G. M., SANTOS, V. F., & GONÇALVES, C. A., 2020 "Netnography: Origins, Foundations, Evolution and Axiological and Methodological Developments and Trends", **The Qualitative Report**, 25(2), 441-455.

MOROZOV, E., 2020 "Verinin Yükselişi ve Siyasetin Ölümü", Ed. Filiz Aydoğan, **Yeni Medya Kuramları II**. Çev. Aysel Ay. İstanbul: Der.

MOROZOV, E., 2021a "Facebook ve Twitter Sadece Devrimcilerin Gittiği Yerlerdir", Ed. Filiz Aydoğan, **Yeni Medya Kuramcılarından Yeni Medya Kuramları I**. Çev. Yenal Göksun. İstanbul: Der.

MOROZOV, E., 2021b "Silikon Vadisi 'Dijital Sosyalizm' Vaad Ediyor Ama Aslında Bir Masal Satıyor", Ed. Filiz Aydoğan, **Yeni Medya Kuramcılarından Yeni Medya Kuramları I**. Çev. Yenal Göksun. İstanbul: Der.

MOSCO, V., 2009 **The Political Economy of Communication**. 2nd Edition. London: Sage.

MOSCO, V., 2016 "Marx in the Cloud", Ed. Christian Fuchs & Vincent Mosco, **Marx in the Age of Digital Capitalism**. Leiden: Brill.

MOTHOBI, O., 2021 "Digital Labour in Africa: Opportunities and Challenges", Çevrimiçi, https://media.africaportal.org/documents/Digital-labour-in-Africa-Jan-2021.pdf Erişim Tarihi: 26.04.22.

MOTHOBI, O. & GILLWALD, A., 2021 "COVID-19 Compounds Historical Disparities and Extends the Digital Divide", **Policy Brief**, 5/2021. Research ICT Africa.

MOUHOUD, E., 2015 "Uluslararası İşbölümü ve Bilgi Ekonomisi", Ed. Carlo Vercellone, **Bilişsel Kapitalizm Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans**. Çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom.

MULDOON, J., 2022 **Platform Socialism How to Reclaim our Digital Future from Big Tech**. London: Pluto.

MUNCK, R., 2013 "The Precariat: A View from The South", **Third World Quarterly**, 34(5), 747-762.

MURRAY, B. B., 2022 "Agencies and Freelancers: The State of Play", Çevrimiçi, https://themediaonline.co.za/2022/09/agencies-and-freelancers-the-state-of-play/ Erişim Tarihi: 22.10.22.

NADELLA, S., 2019 "Önsöz", Yaz. Schwab, K. & Davis, N. **Dördüncü Sanayi Devrimini Şekillendirmek**. Çev. Nadir Özata. İstanbul: Optimist Kitap.

NARİN, Ö., 2017 "Kapital'den Sonra Grundrisse: Marx ve Genel Zeka", Ed. Özgür Öztürk, Melda Yaman & Özgür Narin, **Grundrisse'den Kapital'e Patikalar**. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.

NAVARRO TEJERO, A., 2004 "Telling (her) Story: An Overview of Subaltern Studies", **Feminismo**/s. N. 4. 85-96.

NEGRI, A., 2005 "Arkeoloji ve Proje: Kitlesel İşçiden Toplumsal İşçiye", Ed. Selen Göbelez & Sinem Öner, **İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika**. Çev. Selen Göbelez & Sinem Özer. İstanbul: Otonom.

NEGRI, A., 2006a **Marx Ötesi Marx Grundrisse Üzerine Dersler**. Çev. Münevver Çelik. İstanbul: Otonom.

NEGRI, A., 2006b **Yıkıcı Politika 21. Yüzyıl için Bir Manifesto**. Çev. Akın Sarı. İstanbul: Otonom.

NEGRI, A., 2021 "Sabit Sermayenin Temellükü: Bir Metafor mu?", Ed. David Chandler & Christian Fuchs, **Dijital Nesneler Dijital Özneler Büyük Veri Çağında Kapitalizm, Emek ve Siyaset Üzerine Disiplinlerarası Yaklaşımlar**. Çev. Gamze Boztepe. İstanbul: NotaBene.

NEILSON, D., 2018 "In-itself for-itself: Towards second-generation neo-Marxist class theory", **Capital & Class**, 42(2), 273-295.

NEILSON, T., 2018 "Unions in Digital Labour Studies: A Review of Information Society and Marxist Autonomist Approaches", **tripleC: Communication, Capitalism & Critique. Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society**, 16(2), 882-900.

NEOCLEOUS, M., 2015 **Devleti Tahayyül Etmek**. Çev. Akın Sarı, 2. Baskı. Ankara: NotaBene.

NEUBERT, D., 2019 "Inequality, Socio-cultural Differentiation and Social Structures", **Africa Beyond Class**. Cham: Palgrave Macmillan.

NEUMAN, W. L., 2014 **Toplumsal Araştırma Yöntemleri Nitel ve Nicel Yaklaşımlar - I.** Çev. Sedef Özge. 7. Baskı. Ankara: Yayınodası.

NEVILL, G., 2017 "SA's freelancers: Skilled and professional, but Poorly Paid", **The Media Online.** Çevrimiçi, https://themediaonline.co.za/2017/01/sas-freelancers-skilled-and-professional-but-poorly-paid/ Erişim Tarihi: 22.10.22.

NUROL, B., 2017 "'Anemik Uzlaşma'dan Potansiyel İsyana Beyaz Yakalı Hayatlar", Ed. Denizcan Kutlu & Çağrı Kaderoğlu Bulut, **Sınıfın Suretleri Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler**. İstanbul: NotaBene.

OECD., 2022 "Income Inequality (Indicator)", Çevrimiçi, doi: 10.1787/459aa7f1-en. Erişim Tarihi: 25.07.22.

O'HANLON, R., 2000 "Recovering the Subject: Subaltern Studies and Histories of Resistance in Colonial South Asia", Ed. Vinayak Chaturvedi, **Mapping Subaltern Studies and the Postcolonial**. London: Verso.

O'HARA, K. & STEVENS, D., 2006 "Inequality.com Power", **Poverty and The Digital Divide**. Oxford: Oneworld Publications.

OKAFOR, T. C., 2022 "Nobody Told Us About These Freelancing Challenges Before We Started-Freelancers Share Their Experiences", Çevrimiçi, https://www.fuzu.com/nigeria/forum/article/nobody-told-us-about-these-freelancing-challenges-before-we-started-freelancers-share-their-experiences Erişim Tarihi: 22.10.22.

OKONKWO, C., 2017 "Six Major Problems Freelancers are Facing in Nigeria", **Tech Economy**, Çevrimiçi, https://techeconomy.ng/2017/11/six-major-problems-freelancers-are-facing-in-nigeria/ Erişim Tarihi: 22.10.22.

ONKOMAME, M., SCHOENTGEN, A. & GILLWALD, A., 2018 "What is the State of Microwork in Africa?", **Policy Paper** Series No. 5 After Access: Paper No. 2, Çevrimiçi, https://researchictafrica.net/after-access_the-state-of-microwork-in-africa Erişim Tarihi: 26.04.22.

ÖZALP, E., 2013 "Grundrisse, Katkı ve Asıl Olarak Kapital Üzerine", Ed. Ender Helvacıoğlu & Baha Okar, **Marksizmin Başyapıtları -19. Yüzyıl-**. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.

ÖZÇETİN, B., 2019 **Kitle İletişim Kuramları Kavramlar, Okullar, Modeller**. 3. Baskı. İstanbul: İletişim.

ÖZDEMİR, M., 2019 **Çağdaş Kapitalizm ve Sınıf: Sosyal Paylaşım Ağlarında Maddi Olmayan Emek ve Biyoiktidarı Yeniden Düşünmek**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

ÖZEY, R., 2015 "Afrika'da Toplum: Batı Afrika İnsanlarının Kültürel Özellikleri: Dünü-Bugünü", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 2**. Ankara: Nobel.

ÖZEY, R., 2017 "Orta Afrika Panoraması: Siyaset-Toplum-Ekonomi", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 4**. Ankara: Nobel.

ÖZEY, R., 2018 "Güney Afrika Panoraması: Siyaset-Toplum-Ekonomi", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 5**. Ankara: Nobel.

ÖZEY, R., 2019 "Afrika Kıtası'nın Panoraması: Siyaset, Toplum ve Ekonomide Farklılıklar ve Benzerlikler", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 1**. 2. Baskı. Ankara: Nobel.

ÖZMAKAS, U., 2019 **Biyopolitika: İktidar ve Direniş Foucault, Agamben, Hardt-Negri**. 2. Baskı. İstanbul: İletişim.

ÖZTAN, E., ÖZKAPLAN, N. & RUBEN, E., 2017 "AVM Mağazalarındaki Satış İşi: Performans ve İş Tatmininin Toplumsal Cinsiyet Temelli Analizi", Ed. Denizcan Kutlu & Çağrı Kaderoğlu Bulut, **Sınıfın Suretleri Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler**. İstanbul: NotaBene.

ÖZUĞURLU, M., 2023 "İşçi Sınıfının Oluşumu ve Emek Süreci", Ed. Akın Bakioğlu & Rahşan İnal, **Türkiye'de Sınıf Çalışmaları**. İstanbul: NotaBene.

PAKENHAM, T., 2019 **Afrika'nın Paylaşımı**. Çev. Dilan Pamuk. Ankara: Hece.

PAPADIMITROPOULOS, E., 2019 "Beyond Neoliberalism: Digitization, Freedom and the Workplace", **Ephemera: Theory & Politics in Organization**, 19(3).

PARAYIL, G., 2005a "Introduction: Information Capitalism", Ed. Govindan Parayil, **Political Economy and Information Capitalism in India Digital Divide, Development and Equity**. Hampshire: Palgrave Macmillan.

PARAYIL, G., 2005b "The Political Economy of Informative Development: A Normative Appraisal", Ed. Govindan Parayil, **Political Economy and Information Capitalism in India Digital Divide, Development and Equity**. Hampshire: Palgrave Macmillan.

PARAYIL, G., 2005c "The Digital Divide and Increasing Returns: Contradictions of Informational Capitalism", **The Information Society**, 21(1), 41-51.

PARKS, P. J., 2013 **The Digital Divide**. San Diego: Reference Point Press.

PATNAIK, P., 2022 "İnsanlık Dışı Kapitalizm", Çev. Ulaş Taştekin. **Textum Dergi,** Çevrimiçi, https://textumdergi.net/insanlik-disi-kapitalizm/ Erişim Tarihi: 11.07.22.

patricial18., 2021 — Can I make a living in online freelancing from Africa?. [Çevrimiçi Forum Gönderisi]. Reddit. https://www.reddit.com/r/ForHireAfrica/comments/n09v4q/can_i_make_a_living_in_online_freelancing_from/ Erişim Tarihi: 22.10.22.

PEOPLE PER HOUR (PPH) - Terms & Conditions (t.y.) — PPH. Çevrimiçi. https://www.peopleperhour.com/static/terms Erişim Tarihi: 19.10.22.

PETERS, M. A. & BULUT, E., 2014 — "Giriş: Bilişsel Kapitalizm, Eğitim ve Dijital Emek", Ed. Michael A. Peters ve Ergin Bulut, **Bilişsel Kapitalizm! Eğitim ve Dijital Emek**. Çev. Barış Yıldırım. Ankara: NotaBene.

PIPERNO, F., 2005 — "Teknolojik Yenilik ve Duygusal Eğitim", Ed. Selen Göbelez & Sinem Öner, **İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika**. Çev. Selen Göbelez & Sinem Özer. İstanbul: Otonom.

POLAT, S. & ERMAĞAN, İ., 2020 — "Teknoloji ve Gelecek: Afrika'da Yapay Zeka Çalışmaları", Ed. İsmail Ermağan, Elem Eyrice Tepeciklioğlu & Volkan İpek, **Dünya Siyasetinde Afrika - 6**. Ankara: Nobel.

POSTMAN, N., 2006 — **Teknopoli**. Çev. Mustafa Emre Yılmaz. 2. Baskı. İstanbul: Paradigma.

PREY, R., 2019 — "Ağın Kör Noktası Dışlama, Sömürü ve Marx'ın Süreç-İlişkisel Ontolojisi", Ed. Vincent Mosco ve Christian Fuchs, **Medya, Meta ve Sermaye Birikimi Marx Geri Döndü**. Çev. Hakan Yüksel. Ankara: NotaBene.

PRODNIK, J., 2019 — "Sürüp Giden Metalaştırma Süreçleri Üzerine Bir Not: İzleyici Metasından Toplumsal Fabrikaya", Ed. Vincent Mosco ve Christian Fuchs, **Medya, Meta ve Sermaye**

Birikimi Marx Geri Döndü. Çev. Zafer Kıyan. Ankara: NotaBene.

QIU, J. L., 2021 "Hoşça Kal iKöle: Dijital Nesnelerle Alternatif Özneler Oluşturmak", Ed. David Chandler & Christian Fuchs, **Dijital Nesneler Dijital Özneler Büyük Veri Çağında Kapitalizm, Emek ve Siyaset Üzerine Disiplinlerarası Yaklaşımlar**. Çev. Gamze Boztepe. İstanbul: NotaBene.

QUAYSON, A., 2005 "Postcolonialism and Postmodernism", Ed. Henry Schwarz & Sangeeta Ray, **A Companion to Postcolonial Studies.** Malden: Blackwell Publishing.

QUIJANO, A., 2000 "Colonialidad del Poder, Eurocentrismo y America Latina", **Colonialidad del Saber, Eurocentrismo y Ciencias Sociales**. 201-246. Buenos Aires: CLACSO-UNESCO.

RACHPALL, N., 2018 "…at the Beginning of November and I still Haven't Received Payment for My Services", [Çevrimiçi Forum Gönderisine Yapılan Yorum]. **Skills Universe**, https://www.skills-universe.com/forums/topic/providers-not-paying-freelancers/ Erişim Tarihi: 22.10.22.

RAGNEDDA, M. & MUSCHERT, G. W., 2013 "Introduction", Ed. Massimo Ragnedda & Glenn W. Muschert, **The Digital Divide The Internet and Social Inequality in International Perspective.** Oxon: Routledge.

RAGNEDDA, M., 2017 **The Third Digital Divide A Weberian Approach to Digital Inequalities.** Oxon: Routledge.

RAJAN, K. S., 2012 **Biyokapital Genom-Sonrası Hayatın Kuruluşu**. Çev. Ayşe Deniz Temiz. Metis: İstanbul.

REKRET, P., 2021 "Siborg Gibi Görmek? İnsan Sonrası Bilginin Masumiyeti", Ed. David Chandler & Christian Fuchs, **Dijital Nesneler Dijital Özneler Büyük Veri Çağında**

Kapitalizm, Emek ve Siyaset Üzerine Disiplinlerarası Yaklaşımlar. Çev. Gamze Boztepe. İstanbul: NotaBene.

restore8., 2020 Building a writing career from a third world country. [Çevrimiçi Forum Gönderisi]. Reddit. https://www.reddit.com/r/freelanceWriters/comments/ka0tdu/building_a_writing_career_from_a_third_world/?utm_source=share&utm_medium=web2x&context=3 Erişim Tarihi: 22.10.22.

RITZER, G., 2000 **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek Tüketim Araçlarının Devrimcileştirilmesi**. Çev. Şen Süer Kaya. İstanbul: Ayrıntı.

RITZER, G., 2010 **Küresel Dünya**. Çev. Melih Pekdemir. İstanbul: Ayrıntı.

ROYCE, E., 2009 **Poverty and Power A Structural Perspective on American Inequality**. London: Rowman & Littlefield.

RODNEY, W., 1982 **How Europe Underdeveloped Africa**. Washington: Howard University Press.

RODRÍGUEZ, H., 1998 "Hegemonía y Dominio: Subalternidad, Un Significado Flotante", Ed. Santiago Castro-Gómez & Eduardo Mendieta, **Teorías sin Disciplina (Latinoamericanismo, Poscolonialidad y Globalización en Debate).** Miguel Ángel Porrúa: México.

ROGERS, E. M., 2001 "The Digital Divide", **Convergence**, 7(4), 96-111.

ROSE, X., 2017 "Marksizm 2.0: Yeni Metalar, Yeni İşçiler?", Çev. Cansu Yılmaz, Çevrimiçi, https://viraverita.org/yazilar/marksizm-20-yeni-metalar-yeni-isciler Erişim Tarihi: 20.05.22.

ROTHACKER, E., 1990 **Tarihselcilik Sorunu (Tinbilimlerinde Dogmatik Düşünme Formu ve Tarihselcilik Sorunu).** Çev. Doğan Özlem. İstanbul: Ara.

ROYCE, E., 2009 **Poverty and Power A Structural Perspective on American Inequality**. London: Rowman & Littlefield.

RUMELİLİ, B., 2018 "Batı Merkezcilik ve Postkolonyalizm", Ed. Evren Balta, Küresel **Siyasete Giriş Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler**. 3. Baskı. İstanbul: İletişim.

SAID, E. W., 1978 **Orientalism**. New York: Pantheon.

SALMON, K., 2022 "Küçük, Çevik ve Petrolden Bağımsız", **The Economist,** 2022 Yarının Dünyası, (1), 82-83.

SALAMON, E., 2019 "Freelance Journalists and Stringers", **The International Encyclopedia of Journalism Studies**, 1-9.

SAMADDAR, R., 2018 **Karl Marx and The Postcolonial Age**. Cham: Palgrave Macmillan.

SAN JUAN JR., E., 1998 **Beyond Postcolonial Theory**. New York: Palgrave Macmillan.

SANDOVAL, M., 2015 "The Hands and Brains of Digital Culture: Arguments for an Inclusive Approach to Cultural Labour", Ed. Eran Fisher & Christian Fuchs, **Reconsidering Value and Labour in the Digital Age**. Hampshire: Palgrave Macmillan.

SAUER, B., 2021 "Kesişimsellik", Ed. KRISIS (Journal for Contemporary Philosophy) Yayın Kurulu, **Kıyıdan Köşeden Marksizm Kılavuzu**. Ankara: Dipnot.

SAVRAN, S., 2007 "Yalın Üretim ve Esneklik: Taylorizmin En Yüksek Aşaması", **Devrimci Marksizm**, 3, 131-173.

SAVUL, G., 2017 "Bilişim ve İletişim Teknolojileri Sektörü Emekçilerinin Sınıf Mücadelesi Kapasitesi Üzerine Değerlendirmeler",

Ed. Denizcan Kutlu & Çağrı Kaderoğlu Bulut, **Sınıfın Suretleri Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler**. İstanbul: NotaBene.

SAVUL, G., 2018 **Sınıfın Yeni Görünümleri ve Bilişim Sektörü Maddi/Gayri Maddi-Emek.** İstanbul: NotaBene.

SAVUL, G., 2019 "Eski Tartışma Yeni Söylem: Sanayi 4.0 Bağlamında Teknolojik Gelişim ve Kapitalizm", **Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi**: Sayı 50, 2019-2. 149-178.

SCHMEDER, G., 2015 "İşbölümü Dinamiğinde Kopmalar ve Kesintiler", Ed. Carlo Vercellone, **Bilişsel Kapitalizm Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans**. Çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom.

SCHILLER, D., 1999 **Digital Capitalism Networking the Global Market System**. Londra: The MIT Press.

SCHOENBERGER, E., 1988 "From Fordism to Flexible Accumulation: Technology, Competitive Strategies, and International Location", **Environment and Planning D: Society and Space**, 6(3), 245-262.

SCOTT, J. C., 2014 **Tahakküm ve Direniş Sanatları**. Çev. Alev Türker. 2. Baskı. İstanbul: Ayrıntı.

SCHWAB, K. & DAVIS, N., 2019 **Dördüncü Sanayi Devrimini Şekillendirmek**. Çev. Nadir Özata. İstanbul: Optimist Kitap.

SCHWAB, K., 2021 **Dördüncü Sanayi Devrimi**. Çev. Zülfü Dicleli. İstanbul: Optimist Kitap.

SENNETT, R., 2005 **Eşit Olmayan Bir Dünyada Saygı**. Çev. Ümmühan Bardak. İstanbul: Ayrıntı.

SENNETT, R., 2008 **Karakter Aşınması Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri.** Çev. Barış Yıldırım. 3. Baskı. İstanbul: Ayrıntı.

SENNETT, R., 2011 **Yeni Kapitalizmin Kültürü**. Çev. Aylin Onacak. 2. Baskı. İstanbul: Ayrıntı.

SHOEMAKER, P. & REESE, S. D., 2014 "İdeolojinin Medya İçeriği Üzerindeki Etkisi", Ed. Süleyman İrvan, **Medya Kültür Siyaset**. Çev. Süleyman İrvan. 3. Baskı. Ankara: Pharmakon.

SIEGMANN, K. A. & SCHIPHORST, F., 2016 "Understanding the Globalizing Precariat: From Informal Sector to Precarious Work", **Progress in Development Studies**, 16(2), 111-123.

SIMIONE, F. & WOLDEMICHAEL, M. T., 2020 "Digitalizing Sub-Saharan Africa: Hopes and Hurdles", Çevrimiçi, https://www.imf.org/en/News/Articles/2020/06/15/na061520-digitalizing-sub-saharan-africa-hopes-and-hurdles Erişim Tarihi: 03.10.22.

SOURCEIN BUSINESS., 2022 "African Freelancers Summit 2022: Building An Economic Power-bloc Through Remote-work", [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=AV1blmoQ7v0&t=1s Erişim Tarihi: 23.10.22.

SPIVAK, G. C., 2020 **Madun Konuşabilir Mi?** Çev. Emre Koyuncu. Ankara: Dipnot.

STAM, R., 2021 **Sinema Teorisine Giriş**. 2. Baskı. Çev. Selda Salman & Çiğdem Asatekin. İstanbul: Ayrıntı.

STANDING, G., 2009 **Work after Globalization Building Occupational Citizenship**. Cheltenham: Edward Elgard Publishing.

STANDING, G., 2014 "The Precariat", **Contexts**, 13(4), 10-12.

STANDING, G., 2018 "The Precariat: Today's Transformative Class?", **Development**, 61(1), 115-121.

STANDING, G., 2020 **Prekarya**. Çev. Ergin Bulut. İstanbul: İletişim.

STARK, S. & TORRANCE, H., 2005 "Case Study", Ed. Bridget Somekh & Cathy Lewin, **Research Methods in the Social Sciences**. London: SAGE.

STEPHENS, M., 2020 "Fiverr Review: Is It the Best Site to Get Freelance Jobs in 2020?", Çevrimiçi, https://www.naijahomebased.com/fiverr-review/ Erişim Tarihi: 22.10.22.

STEVENSON, N., 2015 **Medya Kültürleri Sosyal Teori ve Kitle İletişimi**. Çev. Göze Orhon ve Barış Engin Aksoy. 2. Baskı. Ankara: Ütopya.

STIGLITZ, J. E., 2015 **Eşitsizliğin Bedeli Bugünün Bölünmüş Toplumu Geleceğimizi Nasıl Tehlikeye Atıyor?** 3. Baskı. Çev. Ozan İşler. İstanbul: İletişim.

STRANGLEMAN, T., 2008 "Sociology, Social Class and New Working Class Studies", **Antipode**, 40(1), 15-19.

SUMPTER, D., 2022 **Sayılara Yenik Düşmek Facebook ve Google'dan Yalan Haberlere ve Filtre Balonlarına-Yaşamlarımızı Denetim Altına Alan Algoritmalar**. Çev. Ümit Şenesen. İstanbul: Yordam.

SUNGUR, Z. T., 2017 "Bölge Çalışmaları: Küreselleşmeye Bölgeden Bakış", Ed. Ceren Ergenç & Derya Göçer Akder, **"Uluslararası" Kavramını Yeniden Düşünmek: Kuramsal ve Yöntemsel Tartışmalar**. Ankara: Heretik.

SUSTAM, E., 2010 "Postkolonyalizmden Biyopolitiğe: 'Temsilin Krizinden Güvensizlik Toplumuna mı?'". **Toplumbilim Altı Aylık Dergi** Postkolonyal Düşünce Özel Sayısı, 25. Sayı / Ekim. İstanbul: Bağlam.

SWINGEWOOD, A., 2014 **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**. Çev. Osman Akınhay. 4. Baskı. İstanbul: Agora Kitaplığı.

TAIURU, K., 2015 "Definition: Digital Colonialism", Çevrimiçi, https://www.taiuru.maori.nz/definition-digital-colonialism/ Erişim Tarihi: 14.01.23.

TALİPOĞLU, Ü. G., 2020 "Ukalalık ile Ahmaklığı Harmanlayan Bilgi Kümelerin Yüceltilmesi", Ed. Cengiz Anık, **Dijital Medyanın Ekonomi Politiği**. Ankara: Nobel.

TAMBAKAKI, P., 2021 "Eleştiri Özneleri, Bağlamları ve Yöntemleri: Jodi Dean'in Bölümü Üzerine Düşünceler", Ed. David Chandler & Christian Fuchs, **Dijital Nesneler Dijital Özneler Büyük Veri Çağında Kapitalizm, Emek ve Siyaset Üzerine Disiplinlerarası Yaklaşımlar**. Çev. Gamze Boztepe. İstanbul: NotaBene.

TAMÇELİK, S., 2017a "Afrika'da Dini Yapı ve Özellikleri: Orta Afrika Cumhuriyeti Örneği", Ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar & Huriye Yıldırım Çınar, **Afrika Politikası 21. Yüzyılda Güvenlik, Refah ve Demokrasi Arayışı**. İstanbul: Beta.

TAMÇELİK, S., 2017b "Afrika'da Enerji Güvenliği", Ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar & Huriye Yıldırım Çınar, **Afrika Politikası 21. Yüzyılda Güvenlik, Refah ve Demokrasi Arayışı**. İstanbul: Beta.

TAMÇELİK, S. & SÖZBİLİR, M., 2017 "Afrika'nın Toplumsal Yapısı", Ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar & Huriye Yıldırım Çınar, **Afrika Politikası 21. Yüzyılda Güvenlik, Refah ve Demokrasi Arayışı**. İstanbul: Beta.

TAŞ, O., 2020 **İletişim, Medya ve Kültür Anahtar Kavramlar**. Ankara: Ütopya.

TAŞKIN, B., 2018 "Afrika'da Azınlıklar, Topluluklar ve Siyasal Temsiliyet", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 5**. Ankara: Nobel.

TATLIOĞLU, S. S. & GÜLLÜPINAR, F., 2021 "Dijitalleşen Dünyada Etnografi Yapmak: Dijital Etnografinin İmkanları ve Sınırları Üzerine", **Strata: İlişkisel Sosyal Bilimler Dergisi Dört Aylık Yaygın Süreli Dergi**. 8. Sayı, Ekim 2021. Ankara: Phoenix.

TAYLOR, M., 2017 "Who Works for Globalisation? The Challenges and Possibilities for International Labour Studies", Ed. Marcus Taylor, **Renewing International Labour Studies**. Oxon: Routledge.

TAYLOR, M. & RIOUX, S., 2018 **Global Labour Studies**. Cambridge: Polity Press.

TEMPEST, A., 2020 "The Digital Economy and Ecommerce in Africa-Drivers of the African Free Trade Area?", **Special Report**, June 20. SAIIA.

TEPECİKLİOĞLU, A. O., 2021 "Türkiye-Güney Afrika Cumhuriyeti İlişkileri", Ed. İsmail Ermağan & Elem Eyrice Tepecikoğlu, **Dünya Siyasetinde Afrika - 7 Türkiye'nin Afrika Ülkeleri ile İlişkileri Süreç-Kısıtlar-Olası Çözümler**. Ankara: Nobel.

TERMS., t.y. Çevrimiçi. freelancer.com. Erişim Tarihi: 19.10.22.

Terranova, T., 2015 "Bedava Emek: Dijital Ekonomide Kültür Üretimi", **Folklor/Edebiyat**, 21(83), 343-363.

THOMAS, P., 2016 "Psycho Politics, Neoliberal Governmentality and Austerity", **Self & Society**, 44(4), 382-393.

THOMAS, P. D., 2018 "Refiguring the Subaltern", **Political Theory,** 46(6), 861-884.

THOMPSON, E. P., 2004 **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**. Çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: Birikim.

THOMPSON, J. B., 2008 **Medya ve Modernite**. Çev. Serdar Öztürk. İstanbul: Kırmızı.

THUSSU, D. K., 2006 "Contra-flow in Global Media: An Asian Perspective", **Media Asia,** 33(3-4), 123-129.

TILLY, C., 2015 "Toplumsal Hareketler 21. Yüzyıla Giriyor", Ed. Y. Doğan Çetinkaya, **Toplumsal Hareketler Tarih, Teori ve Deneyim**. Çev. Emre Ergüven. 3. Baskı. İstanbul: İletişim.

TİMUR, T., 2015 **Marksizm, İnsan ve Toplum Balibar, Seve, Althusser, Bourdieu.** İstanbul: Yordam Kitap.

TOFFLER, A., 2008 **Üçüncü Dalga**. Çev. Selim Yeniçeri. İstanbul: Koridor.

TOSCANO, A., 2013 **Fanatizm Bir Fikrin Kullanımları Üzerine**. Çev. Barış Özkul. İstanbul: Metis.

TÖRENLİ, N., 2011 **Küreselleşmenin Yol Haritaları Tekno-Siyasal Paradigmalar**. Ankara: Ütopya.

TRAPPEL, J., 2019 "Inequality, (New) Media and Communications", Ed. Josef Trappel, **Digital Media Inequalities: Policies Against Divides, Distrust and Discrimination**. Bohus: Nordicom.

TRAVERSO, E., 2018 **Solun Melankolisi Marksizm, Tarih ve Bellek**. Çev. Elif Ersavcı. İstanbul: İletişim.

TROTT, B., 2013 "From the Precariat to the Multitude", **Global Discourse**, 3(3-4), 406-425.

TURIANSKYI, Y., 2020 "COVID-19: Implications for the 'Digital Divide' in Africa", Çevrimiçi, https://www.africaportal.org/features/covid-19-implications-of-the-pandemic-for-the-digital-divide-in-africa/ Erişim Tarihi: 03.10.22.

TURNER, G., 2016 **İngiliz Kültürel Çalışmaları**. Çev. Deniz Özçetin & Burak Özçetin. Ankara: Heretik.

TURNER, B. S., 2017 "Edward Said", Ed. Anthony Elliott & Bryan S. Turner, **Çağdaş Toplum Kuramından Portreler**. Çev. Barış Özkul. İstanbul: İletişim.

TUTAL CHEVIRON, N., 2013 **Televizyon ve İçimizdeki Şiddet**. İstanbul: Kırmızı.

UDOAGWU, K., 2019 "4 Problems Nigeria-based Freelancers Face In The Struggle", **Medium**, Çevrimiçi, https://kelechi.medium.com/4-problems-nigerian-based-freelancers-face-in-the-struggle-aaafb81d6fef Erişim Tarihi: 22.10.22.

ULUÇ, G., 2008 **Küreselleşen Medya: İktidar ve Mücadele Alanı Olanaklar - Sorunlar - Tartışmalar**. 2. Baskı. İstanbul: Anahtar Kitaplar.

ULUÇ, G. & KÜNGERÜ, A., 2019 "Küresel İletişimin Dönüşen Paradigmaları ve Türk Televizyon Dizileri", Ed. Meltem Bostancı, **Medya Okuryazarlığı**. Ankara: Nobel.

Untbuzzle., 2022 No matter how competitive you are, there's always an Indian who will do it for cheaper... [Çevrimiçi Forum Gönderisine Yapılan Yorum]. Reddit. https://www.reddit.com/r/southafrica/comments/q59mpp/comment/hg402qt/?utm_source=share&utm_medium=web2x&context=3 Erişim Tarihi: 22.10.22.

UPWORK LEGAL., t.y. Upwork. Çevrimiçi. https://www.upwork.com/legal#terms Erişim Tarihi: 19.10.22.

ÜLKER, E., 2016 **Yoksulluktan Umuda Afrika Ekonomisi**. Ankara: Siyasal.

van DIJK, J. A. G. M., 2013 "A Theory of the Digital Divide", Ed. Massimo Ragnedda & Glenn W. Muschert, **The Digital Divide**

The Internet and Social Inequality in International Perspective. Oxon: Routledge.

van DIJK, J., 2020 **The Digital Divide**. Cambridge: Polity Press.

VÉLEZ, M. I. G., GRISALES, D. C. S., GIL, M. C. L., & BOTERO, L. M. Z., 2017 "Estudios Decoloniales y Poscoloniales. Posturas Acerca de la Modernidad/Colonialidad y el Eurocentrismo", **Ratio Juris UNAULA**, 12(24), 27-60.

VERCELLONE, C., 2015a "Endüstriyel Kapitalizmden Bilişsel Kapitalizme Geçişte Değer Yasası", Ed. Carlo Vercellone, **Bilişsel Kapitalizm Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans**. Çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom.

VERCELLONE, C., 2015b "Giriş", Ed. Carlo Vercellone, **Bilişsel Kapitalizm Post-Fordist Dönemde Bilgi ve Finans.** Çev. Durdu Kundakçı. İstanbul: Otonom.

VERGİN, N., 2015 **Siyasetin Sosyolojisi**. 13. Baskı. İstanbul: Doğan Kitap.

VIRNO, P., 2005a "Büyünün Çözülüşü İkircikliği", Ed. Selen Göbelez & Sinem Öner, **İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika**. Çev. Selen Göbelez & Sinem Özer. İstanbul: Otonom.

VIRNO, P., 2005b "Virtüözlük ve Devrim: Çıkışın Politik Teorisi", Ed. Selen Göbelez & Sinem Öner, **İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika**. Çev. Selen Göbelez & Sinem Özer. İstanbul: Otonom.

VIRNO, P., 2005c "Eleştirel Düşünce Geleneği", Ed. Selen Göbelez & Sinem Öner, **İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika**. Çev. Fırat Genç. İstanbul: Otonom.

VURAL, G., 2016 "Afrika'da Ülke Ekonomileri: Güney Afrika Cumhuriyeti, Nijerya ve Gana'nın Makro Düzeyde

Analizi", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 3**. Ankara: Nobel.

VURAL, G., 2017 "Afrika'da Ülke Ekonomileri: Kenya ve Angola'nın Makroekonomik Analizi", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 4**. Ankara: Nobel.

WALLERSTEIN, I., 1993 **Jeopolitik ve Jeokültür**. Çev. Mustafa Özel. İstanbul: İz.

WALLERSTEIN, I., 2000 **Bildiğimiz Dünyanın Sonu Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi**. Çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis.

WALLERSTEIN, I., 2003 "Dünya-Sistemleri Kavramına Karşı Dünya-Sistemi Kavramı: Bir Eleştiri", Ed. Andre Gunder Frank & Barry K. Gills, **Dünya Sistemi Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?** Çev. Esin Soğancılar. Ankara: İmge.

WALLERSTEIN, I., 2006 **World-Systems Analysis An Introduction**. Durham: Duke University Press.

WALLERSTEIN, I., 2014 **Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş**. 2. Baskı. Çev. Ender Abadoğlu & Nuri Ersoy. İstanbul: bgst.

WALLERSTEIN, I., 2020 **Dünya Sistemi ve Afrika**. Çev. Ata Mert Binicioğulları. Ankara: Aryen.

WALSH, T., 2020 **2062: Yapay Zeka Dünyası**. Çev. Zerin Dirihan. İstanbul: Say.

WARSCHAUER, M., 2003 **Technology and Social Inclusion Rethinking the Digital Divide.** Cambridge: The MIT Press.

WASKO, J. & ERICKSON, M., 2020 "YouTube'un Ekonomi Politiği", Ed. Filiz Aydoğan, **Yeni Medya Kuramları II**. Çev. Erdem Yedekci. İstanbul: Der.

WAYNE, M., 2015 **Marksizm ve Medya Araştırmaları Anahtar Kavramlar, Çağdaş Eğilimler**. Çev. Barış Cezar. İstanbul: Yordam Kitap.

WeDidGiantRobots., 2017 — How much did you earn a month, to be able to live on your own (i.e. not with your parents) in your country as a freelancer? how long did it take to to reach that level?. [Çevrimiçi Forum Gönderisi]. Reddit. https://www.reddit.com/r/freelance/comments/6mlecm/how_much_did_you_earn_a_month_to_be_able_to_live/?utm_source=share&utm_medium=web2x&context=3 Erişim Tarihi: 22.10.22.

WEBSTER, E., & LIPSIG-MUMME, C., 2002 — "Recasting Labour Studies in the New Millennium", **Society in Transition**, 33(2), 258-265.

WEEKS, K., 2014 — **Çalışma Sorunu Feminizm, Marksizm, Çalışma Karşıtı Politika ve Çalışma Sonrası Tahayyüller**. Çev. Tamer Tosun. İstanbul: Ayrıntı.

WESLEY-SMITH, T., & GOSS, J., 2010 — "Introduction Remaking Area Studies", Ed. Jon Goss & Terence Wesley-Smith, **Remaking Area Studies: Teaching and Learning Across Asia and the Pacific.** Manoa: University of Hawaii Press.

WESSELS, B., 2013 — "The Reproduction and Reconfiguration of Inequality Differentiation and Class, Status and Power in the Dynamics of Digital Divides", Ed. Massimo Ragnedda & Glenn W. Muschert, **The Digital Divide The Internet and Social Inequality in International Perspective**. Oxon: Routledge.

WITTEL, A., 2019 — "Sayısal Marx Dağıtık Medyanın Ekonomi Politiğine Doğru", Ed. Vincent Mosco ve Christian Fuchs, **Medya, Meta ve Sermaye Birikimi Marx Geri Döndü**. Çev. Özgür Dinçer. Ankara: NotaBene.

WOOD, E. M., 2003 **Kapitalizm Demokrasiye Karşı Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması**. Çev. Şahin Artan. İstanbul: İletişim.

WOOD, E. M., 2011 **Sınıftan Kaçış Yeni 'Hakiki' Sosyalizm**. 3. Baskı. Çev. Şükrü Alpagut. İstanbul: Yordam.

WRIGHT, E. O., 2017 **Sınıf Yapısı Kavramını Bir Kez Daha Yeniden Düşünmek**. Çev. Barış Yıldırım. Ed. Erik Olin Wright, **Sınıflar Üzerine Tartışmalar**. İstanbul: NotaBene.

YALVAÇ, F., 2021 "Bölgesel Politik Ekonomi ve Eleştirel Bölge Çalışmaları (EBÇ)", Ed. Faruk Yalvaç & Yelda Erçandırlı, **Eleştirel Uluslararası Politik Ekonomi - 2 Bölgesel Dinamikler**. Ankara: Nika.

YAMAK, T., 2020 "Afrika Ülkelerinin Ekonomik Büyüme Performanslarının Kurumsal Analizi", Ed. İsmail Ermağan, Elem Eyrice Tepeciklioğlu & Volkan İpek, **Dünya Siyasetinde Afrika - 6**. Ankara: Nobel.

YAMEN, M., 2021 **Dijital Taylorizm Bağlamında Yapay Zekâ Teknolojilerinin Örgütsel Değişime Etkileri**. Yayımlanmamış Doktora Tezi.

YAŞAR, M., 2018 "Amerika Birleşik Devletleri ve Afrika: Başkan Obama'dan Başkan Trump'a Stratejik Yaklaşımlar", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 5**. Ankara: Nobel.

YAYLAGÜL, L., 2006 **Kitle İletişim Kuramları Egemen ve Eleştirel Yaklaşımlar**. Ankara: Dipnot.

YAYLAGÜL, L., 2009 "Sinemanın Ekonomi Politiği", Ed. Selda Bulut, **Sermayenin Medyası Medyanın Sermayesi Ekonomi Politik Yaklaşımlar**. Ankara: Ütopya.

YAYLAGÜL, L., 2019 "Yarışma Programları, Tüketim Kültürü ve Kültür Emperyalizmi", Ed. Banu Dağtaş & Erdal Dağtaş,

Medya, Tüketim Kültürü ve Yaşam Tarzları Türkiye Medyasından Örüntüler. 2. Baskı. Ankara: Ütopya.

YETİŞKİN, E., 2013 **Postkolonyal Düşünce ve Madun Çalışmalarından Neler Öğrenebiliriz?.** Yayınlanmamış Bildiri. 13. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi: Ankara.

YILDIRIM, M. Ö., 2020 "Akışkan Modernite ile Dijital Emek Süreçlerini Birlikte Düşünmek", **Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi**, (5), 30-52.

YILMAZ, S., 2016 "Afrika'da Büyük Güç Mücadeleleri: Yeni Emperyalizm", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 3.** Ankara: Nobel.

YILMAZ, S., 2017 "Afrika'da Terör: 'Kara' Kıtada Sessiz Paylaşım Savaşları", Ed. İsmail Ermağan, **Dünya Siyasetinde Afrika - 4**. Ankara: Nobel.

YILMAZ, Ö., 2021 "Emeğin Değişen Yüzü: Dijital Emek Sömürüsü", **Simetrik İletişim Araştırmaları Dergisi.** 2 (2): 68-78.

YILMAZ, Ö., 2022a "Emeğin Bireyselleşmesi ve Freelance Gazetecilik", Ed. Aslı Yapar Gönenç & Gülsün Bozkurt, **İletişim ve Medya**. İstanbul: Der.

YILMAZ, Ö., 2022b "Afrika'da Emek Döngüsünün Dijital Kolonyalizm Bağlamında İncelenmesi: Sömürünün Enformasyonel Alanda Yeniden Üretimi", **Üsküdar Üniversitesi İletişim Fakültesi 9. Uluslararası İletişim Günleri "Dijital Çağda İletişim Çalışmaları Sempozyumu" Bildiriler Kitabı**. S. 1103-1126.

YILMAZER, M., 2017 "Afrika ve Borç Sorunu", Ed. Hasret Çomak, Caner Sancaktar & Huriye Yıldırım Çınar, **Afrika Politikası 21. Yüzyılda Güvenlik, Refah ve Demokrasi Arayışı**. İstanbul: Beta.

YILMAZ DENİZ, A., 2017 "Beyaz Yaka Örgütlenmeleri ve Beyaz Yaka Kavramını İşgörenler Meselesi Üzerinden Yeniden Düşünmek", Ed. Denizcan Kutlu & Çağrı Kaderoğlu Bulut, **Sınıfın Suretleri Emek Süreçleri ve Karşı Hareketler**. İstanbul: NotaBene.

YOUNG, R. J. C., 2004 **White Mythologies Writing History and the West.** 2nd Edition. London: Routledge.

YOUNG, R. J., 2016 **Postkolonyalizm: Tarihsel Bir Giriş.** Çev. Burcu Toksabay Köprülü & Sertaç Şen. İstanbul: Matbu Kitap.

YOUNG, J. C., 2019 "The New Knowledge Politics of Digital Colonialism", **Environment and Planning A: Economy and Space**, 51(7), 1424-1441.

YURTSEVER, H., 2012 **Kapitalizmin Sınırları ve Toplumsal Proletarya**. İstanbul: Yordam Kitap.

YURTSEVER, H., 2016 **Orta Sınıf Efsanesi**. İstanbul: Yordam Kitap.

YÜCESAN-ÖZDEMİR, G., 2009a "Küresel İletişim Çağı: Egemen Yaklaşım Versus Ekonomi Politik Yaklaşım", Ed. Selda Bulut, **Sermayenin Medyası Medyanın Sermayesi Ekonomi Politik Yaklaşımlar**. Ankara: Ütopya.

YÜCESAN-ÖZDEMİR, G., 2009b **Emek ve Teknoloji Türkiye'de Sendikalar ve İletişim Teknolojileri.** Ankara: Tan.

YÜCESAN-ÖZDEMİR, G., 2017 "Sınıf Çalışmaları: Akademik Alana Marksist Müdahale", Ed. Alper Dizdar, **Anaakım Bilime Marksist Müdahale**. İstanbul: İleri Kitaplığı.

YÜCESAN-ÖZDEMİR, G., 2021 **İnatçı Köstebek Çağrı Merkezlerinde Gençlik, Sınıf ve Direniş**. 2. Baskı. Ankara: İmge.

ZERZAN, J., 2013 **Makinelerin Alacakaranlığı Makaleler**. Çev. Rahmi G. Öğdül. İstanbul: Kaos.

EK-1 Görüşmecilerin Demografik Bilgileri

	Yaş	Cinsiyet	Ülke	Görüşme Tarihi
K1	34	Kadın	Nijerya	02.01.23
K2	18	Erkek	Nijerya	05.01.23
K3	22	Erkek	Nijerya	06.01.23
K4	28	Kadın	Nijerya	09.01.23
K5	33	Kadın	Angola	12.01.23
K6	40	Erkek	Angola	15.01.23
K7	25	Kadın	Nijerya	19.01.23
K8	24	Kadın	Nijerya	24.01.23
K9	27	Kadın	Güney Afrika	27.01.23
K10	26	Erkek	Güney Afrika	31.01.23
K11	26	Erkek	Angola	02.02.23
K12	18	Erkek	Angola	05.02.23
K13	25	Kadın	Angola	10.02.23
K14	28	Erkek	Nijerya	12.02.23
K15	22	Erkek	Nijerya	14.02.23
K16	28	Erkek	Güney Afrika	20.02.23
K17	45	Kadın	Güney Afrika	24.02.23
K18	28	Erkek	Güney Afrika	27.02.23
K19	45	Kadın	Angola	03.03.23
K20	35	Kadın	Angola	12.03.23
K21	25	Kadın	Güney Afrika	16.03.23
K22	29	Kadın	Güney Afrika	19.03.23
K23	23	Erkek	Nijerya	22.03.23
K24	30	Erkek	Angola	25.03.23
K25	35	Erkek	Güney Afrika	28.03.23
K26	40	Kadın	Güney Afrika	31.03.23
K27	35	Erkek	Angola	01.04.23
K28	23	Non-binary	Nijerya	05.04.23
K29	24	Kadın	Angola	07.04.23
K30	29	Erkek	Güney Afrika	09.04.23

EK-2: Yarı Yapılandırılmış Görüşme Soruları

Dear participant,

This semi-structured interview form has been prepared to be used within the scope of Özgür Yılmaz's doctoral thesis titled "REPRODUCTION OF INEQUALITY IN DIGITAL CAPITALISM IN THE CONTEXT OF DIGITAL LABOR: THE EXAMPLE OF THE AFRICA". The information obtained from you in my research will not be used for scientific purposes. Interviews will last an average of 50 minutes. The information obtained from this study will be used purely for research purposes and your personal information and contact information will be kept confidential; however, your data will be used for publication purposes in such a way that your name will not be mentioned.

1. Gender:…

2. Your age:…

3. Graduation status:…

4. Where do you connect internet? (Mobile phone or Computer)

5. How long have you been freelancing?

6. Have you always worked on platforms?

   a. If the answer is positive, have you read the user agreements of the platforms?

   b. If the answer is positive, what do you think are the positive sides and negative sides of the platform?

7. What are your freelance work motives?

8. Do you think there are problems with freelancing, and if so, what are they?

   a. Are there any psychological problems? (freedom, sociability, solitude)

   b. Are there any physical problems? (back pain etc.)

9. How many hours do you work on average per day? Where is your workplace?

   a. If working at home, are household chores and work-related (like electricity and internet bill and insurance) expenses covered by employer?

10. Are your qualifications sufficient or insufficient for the job you do? Are you satisfied with the work you do?

11. Are you satisfied with the wages you receive as a result of the work you do?

   a. Do you have any insurance or work-related side income?

12. Do you think you are discriminated against on the platform?

a. Do you think there is a distinction/hierarchy among workers?

13. Have you encountered rewards and penalties as a result of the platforms performance check?

a. Were you affected by any audit/surveillance practice?

14. How would you describe the business process? Do you do simple and repetitive work, or do you have a space for creative work?

15. How long does it take to find a new job? What do you do for living off when you can't find a job?

16. Do you see yourself as belonging to a class?

17. What do you think about the future of your freelance work?

18. Finally, is there anything you would like to add?

EK- 3: Örnek Onam Formu

T.R. Istanbul University

Social and Human Sciences Research Ethics Committee

INFORMED VOLUNTARY CONSENT FORM

We invite you to the research conducted by **Özgür Yılmaz**, under the supervision of Prof. Dr. Meltem Bostancı, for the doctoral thesis titled **"REPRODUCTION OF INEQUALITY IN DIGITAL CAPITALISM IN THE CONTEXT OF DIGITAL LABOR: THE EXAMPLE OF THE AFRICA"**, conducted within the IU Institute of Social Sciences. The purpose of this research is to find the experiences of Angola, Nigerian and South African freelancers on work platforms. In the research, you are asked to allocate a period of approximately 1 hour and share your personal views within the framework of 15-20 questions. Interviews will be recorded through the vehicle in which the interviews are made. An estimated 29 people will participate in the research, apart from you. In addition, you are requested to contribute to the "journal technique", which is based on freely and briefly conveying your daily work experience at the periods you set. After getting detailed information from the researcher on this subject, you can indicate whether you accept or not in the box below. Participation in this study is completely voluntary. What is expected of you in order to achieve the purpose of the study is to answer sincerely with the most appropriate answers, without being under pressure or suggestion from anyone. If you read and approve this form, it will mean that you agree to participate in the research. However, you also have the right not to participate in the study or to stop working at any time after participating. The information obtained from this study will be used purely for research purposes and your personal information and contact information will be kept confidential; however, your data may be used for publication purposes without your name being mentioned. If you need more information about the purpose of the research now or later, you can ask the researcher now or contact the researcher via the e-mail address … and the phone number …. If you want the general/specific results to be shared with you when the research is completed, please inform the researcher. Records and diary notes that are allowed to be kept will be kept on the researcher's personal computer. The audio recording and diary notes that are not allowed to be kept will be permanently deleted from the recording device and computer 2 years after the last publication removed from the research, after the completion of the research.

I have read the information above, which must be given to the participant before the research, and I understand the scope and purpose of the study I am asked to participate in, and my responsibilities voluntarily. Written and verbal explanations about the study were made by the researcher/researchers whose names are mentioned below. I was also verbally explained to me the possible risks and benefits of the study. Sufficient confidence has been given that my personal information will be carefully protected.

Under these conditions, I agree to participate in the research in question voluntarily, without any pressure or suggestion.

Participant's:

Name and surname:..... .....
.....

Signature:
Contact Information: e-mail: Phone:
(Please tick the option you see appropriate in the 2 separate boxes below)

☐ I agree to keep the interview record and diary notes, if any, by the researcher indefinitely.
☐ I request that the audio recording of the interview and the diary notes, if any, be deleted 2 years after the last article on the results of the research, after the completion of the research.
I got the necessary information from the researcher about his diary technique and participated in his diary work; ☐ I accept ☐ I do not accept.

Researcher's

Name and Surname: Özgür Yılmaz
Signature:

ÖZGEÇMİŞ

Özgür Yılmaz, İstanbul Üniversitesi İspanyol Dili ve Edebiyatı bölümünden 2018 yılında mezun olmuştur. 2020 yılında Ankara Üniversitesi Latin Amerika Çalışmaları bölümünden yüksek lisans derecesini almıştır. "Bir Siyasal Strateji Olarak Sağ Popülizm: Brezilya'da Bolsonaro İktidarı" başlıklı yüksek lisans tezini yazmıştır. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Gazetecilik bölümünde doktora eğitimine başlamıştır. YÖK tarafından sağlanan 100/2000 Afrika Çalışmaları bursunu almaktadır. Medya Çalışmaları, popülizm, faşizm, eleştirel film çalışmaları, iletişimin ekonomi politiği, Sınıf Çalışmaları, Bölge Çalışmaları, dijital kapitalizm ve dijital emek konuları akademik çalışma alanları arasında yer almaktadır. "Siyaset Bilimi ve İletişim Çalışmalarına Eleştirel Yaklaşımlar" başlığıyla yayınlanmış bir kitabının yanında, çeşitli kitap bölümleri ve ulusal/uluslararası dergilerde yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır. 4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi editoryal kurulunda yer almaktadır. "Work Inequalities in Later Life Redefined by Digitalization (DIGI-NET)" isimli COST projesinde görev almaktadır.